

NASTAVA MODERNE HISTORIJE JUGOISTOČNE EVROPE
Dodatni nastavni materijal

Drugi svjetski rat

Izdavači: Centar za demokratiju i pomirenje u jugoistočnoj Evropi, Solun i CPU Printing company d.o.o. Sarajevo

Za izdavače: Nenad Šebek i Dževdet Tuzlić/Naslov originala: Teaching Modern Southeast European History, Alternative Educational Materials, The Second World War, Thessaloniki 2009.

Adaptacija na bosanski jezik: Besim Mulamuhic

Lektura: Dženisa Bužimkić

Korektura: Fahrija Šulejić

Priprema za štampu: Nurudin Bajramović

Štampa: CPU Printing company d.o.o. Sarajevo

Tiraž: 700 primjeraka

Ovo izdanje finansirala je EU

The European Union's Instrument for
Pre-accession Assistance (IPA)

“The contents of this publication are the sole responsibility of the author and can in no way be taken to reflect the views of the European Union or the publishers.”

Stavovi ove publikacije su isključiva odgovornost autora i ni na koji način ne izražavaju stavove Evropske unije niti izdavača.

Za CDRSEE:

Izvestilac upravnog odbora za projekat Nastava moderne istorije jugoistočne Evrope: Kosta Karas

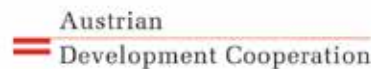
Izvršni direktor: Nenad Šebek

Direktorka programa: Korina Noak Aetopoulos

Direktor programa za BiH: Dževdet Tuzlić

Projektni tim: Andonis Hadzijanakis, Dženi Demetriu, Suzan Nado Bustamante i Zvezdana Kovač

THE PUBLICATIONS AND TEACHER TRAINING ACTIVITIES OF THE JOINT HISTORY PROJECT HAVE BEEN MADE POSSIBLE THROUGH THE KIND FINANCIAL BACKING OF THE FOLLOWING:

Copyright: Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe (CDRSEE)

Krispou 9, Ano Poli, 54634 Thessaloniki, Greece

Tel.: +30 2310 960820-1; Fax: +30 2310 960822

e-mail: info@cdrsee.org, web: www.cdrsee.org

ISBN 978-9958-1976-6-6 (CPU)

NASTAVA MODERNE HISTORIJE JUGOISTOČNE EVROPE
D o d a t n i n a s t a v n i m a t e r i j a l

HISTORIJSKA ČITANKA 4
Drugi svjetski rat

Urednik: KREŠIMIR ERDELJA

Urednica serije: CHRISTINA KOULOURI

Urednik serije izdanja na bosanskom jeziku: ENES MILAK

Sarajevo, 2012.

Sadržaj

Uvod	15
Hronologija	19
Karta 1: Drugi svjetski rat 1939-1942.	27
Prvo poglavlje: Politički kontekst	29
Ia. Vođe i ideologije	29
I-1. Ficroj Meklin, Čerčilov izaslanik kod partizana, o Titu 1943. godine Razgovor Ficroja Meklina sa Titom u partizanskom Beogradu 1944	29
Sl. 1 Josip Broz Tito, vođa partizanskog Narodnooslobodilačkog pokreta, i general Draža Mihailović, komandant Jugoslovenske vojske u otadžbini (četnici)	30
I-2. Pavelićev fotograf svjedoči o njegovoj ličnosti 1961. godine	30
Sl. 2 Ante Pavelić	31
I-3. Opis Mehmeta Šehua i Envera Hodže	31
I-4. Engleski špijun o Juliju Maniju, vođi političke opozicije u Rumuniji	32
I-5. Metaksasova poruka urednicima i izdavačima svih grčkih novina (30. oktobar 1940)	33
Sl. 3 Lutrijski kupon za prikupljanje novca za porodice vojnika koji se bore na albanskom frontu protiv Italijana 1940–41.	33
I-6. Hitlerova naredba br. 26 (3. april 1941)	34
I-7. Jon Antonesku o „jevrejskom pitanju“	34
I-8. Proglas kralja Mihaila građanima njegove zemlje (23. avgust 1944)	35
I-9. Komunistička ideologija LNÇ, u tumačenju Sejfule Malješove	35
I-10. Smjernice PK KPJ CG, za Crnu Goru, Boku i Sandžak upućene za stvaranje organizacije Crnogorske narodne omladine u septembru 1941.	36
I-11. Letak Oblasnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije za Makedoniju, upućen makedonskom narodu	36
Ib. Vojske i vojnici	37
I-12. Američki izvještaj o aktivnostima albanskog pokreta otpora	37
I-13. Predstavnici saveznika na Balkanu o strategiji gerile u Albaniji	37
I-14. Hrvatski vojni izaslanik u Sofiji o situaciji u Makedoniji	38
Sl. 4 Zamjenjivanje njemačke vojske bugarskom vojskom poslije fašističke okupacije Makedonije (april 1941)	38
I-15. Proglas Nacionalnog oslobodilačkog fronta (EAM) – Komitet Sterea Ellada	38
I-16. Proglas Nacionalne demokratske grčke unije (EDES) 1943.	38
Sl. 5 Fotografija partizana (muškaraca i žena) s lijevog krila otpora u Grčkoj	40
I-17. Osnovi programa Osvobodilne fronte (OF, Oslobodilački front slovenačkog naroda)	40
I-18. Odluka PK KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak o podizanju ustanka (8. jul 1941)	40
I-19. Petrovdanski sabor	41

I-20.	Deklaracija usvojena aklamacijom na Petrovdanskom saboru	41
I-21.	Iz dnevnika jugoslovenskog partizanskog komandanta	42
I-22.	Iz zapisnika sa sastanka D. Mihailovića i predstavnika njemačke komande u Srbiji u selu Divci	42
I-23.	Iz instrukcija Draže Mihailovića majoru Đorđu Lašiću i kapetanu Pavlu Đurišiću	42
Sl. 6	Srpski plakat	43
I-24.	Zakletva učesnika Ostroške skupštine 8. februara 1942.	43
I-25.	Saradnja između ustaša i četnika	43
I-26.	Početak ustanka u Bosni	44
I-27.	Formiranje SS – „Handžar“ divizije kao vrhunac muslimanske kolaboracije u Bosni	44
I-28.	Darko Stuparić piše o formiranju prve partizanske jedinice u blizini Siska (Hrvatska) u junu 1941.	45
I-29.	Svjedočenja o raspoloženju u Ohridu prilikom ulaska Njemaca, Italijana, Bugara i partizana tokom Drugog svjetskog rata	45
Sl. 7	Bosanski muslimani u ustaškim jedinicama	46
I-30.	Iskaz jednog djeteta o rivalstvu političkih grupa u Albaniji	46
I-31.	Cirkularno pismo centralnog vijeća LNÇ svim regionalnim komitetima u Albaniji (od 9. septembra 1943)	46
Ic. Odnosi sa dvjema koalicijama i sa susjednim zemljama		47
I-32.	Novinski izvještaj o vojnom puču i zbacivanju proosovinske Vlade Kraljevine Jugoslavije. Puč se odigrao 27. marta 1941, poslije pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu	47
I-33.	Izvještaj vrhovnog rabina Jugoslavije dr Isaka Alkalaja Jugoslovenskoj vladi u izgnanstvu o događajima u Jugoslaviji od kraja marta do kraja juna 1941. godine	47
Sl. 8	27. mart 1941. Masovne demonstracije protiv sila Osovine u Beogradu	48
I-34.	Iz memoara Konstantina Kacarova, poznatog bugarskog advokata, o prvoj godini Drugog svjetskog rata	48
I-35.	Poznati bugarski novinar Danail Krapčev o optužbi da Bugarska ne pruža otpor njemačkoj vojsci	48
I-36.	Isti bugarski novinar Danail Krapčev komentira brzu pobjedu Njemačke nad Jugoslavijom u aprilu 1941. godine	49
Sl. 9	Rumunske novine: kralj Mihail, general Antonesku, Musolini, Hitler (1941)	49
Sl. 10	Rumunske novine: kralj Mihail i generalisimus Staljin (1945)	49
I-37.	Izvod iz <i>Memoara</i> (18.10.1941) ondašnjeg premijera Emanuila Cuderos (Emmanouil Tsouderos) – nekadašnjeg bankara poznatog po liberalnim pogledima i suprotstavljanju Metaksasovom režimu – u zvaničnoj vladi Grčke u Kairu; upućeno Britancima	50
I-38.	Poruka britanskog Ministarstva spoljnih poslova britanskom ministru u Kairu 14. 8.1944.	50
I-39.	Brigadni general Majers, komandant britanske vojne misije u Grčkoj, procjenjuje uticaj otpora nacistima na sveukupni tok rata	50
Sl. 11	Fotografija iz rumunskih novina: drugarstvo između rumunske vojske i Crvene armije – oficiri na frontu	51
I-40.	Tretman engleskih zarobljenika u Rumuniji (1944)	51
I-41.	Iz zapisnika o razgovoru između J. B. Tita i V. Čerčila u Napulju, 12. avgusta 1944.	52
I-42.	Naredba italijanskog kralja Viktora Emanuela III od 3. maja 1941. o aneksiji Ljubljanske provincije Italiji	52
I-43.	Anegdota Ivana Venedikova, poznatog bugarskog arheologa, o njegovim odnosima s Njemcima u Makedoniji	52

Id. Vjerske organizacije	53
I-44. Poslanica arhiepiskopa Janjine (Grčka) svim kršćanima pod njegovom nadležnošću (10. 9. 1943)	53
I-45. Pismo arhiepiskopa Damaskina i drugih uglednih Grka Ginteru fon Altenburgu, njemačkom ambasadoru u Grčkoj	53
I-46. Katolička crkva Albanije o italijanskoj invaziji na Albaniju	54
I-47. Poslanica grupe pravoslavnog sveštenstva Crne Gore od 16. juna 1942.	55
I-48. Sarajevski muslimani o situaciji u Bosni i Hercegovini (koja je u to vrijeme bila dio Nezavisne Države Hrvatske)	55
I-49. Islamsko svećenstvo i stvaranje muslimanskih SS-divizija 1943.	56
I-50. Govor rumunskog patrijarha Nikodima, održan na Pravnom fakultetu u Bukureštu 1942. godine	56
I-51. Članak iz novina Mihaila Burlakua. <i>Sestrinske crkve. Velike perspektive pravoslavlja</i>	56
I-52. Hapšenje patrijarha Gavriila od strane Gestapoa u manastiru Ostrog, 23. aprila 1941.	57
I-53. Stepinčev poziv katoličkom svećenstvu da podrži NDH, 28. april 1941.	58
I-54. Stepinčevo pismo Paveliću, od 14. maja 1941.	58
I-55. Otac Zlatko Svirić o pokrštanju pravoslavnih Srba u katoličanstvo	59

Drugo poglavlje: Život u vrijeme rata 61

Ila. Siromaštvo, neizvjesnost	61
II-1. Ograničavanje potrošnje hljeba u Rumuniji tokom rata (1942)	61
II-2. Ograničavanje potrošnje hljeba u Rumuniji tokom rata (1944)	61
Sl. 12 Ograničavanje potrošnje hljeba u Istanbulu	62
II-3. Grčki seljak opisuje italijanske okupatore	62
II-4. Ivan D. Stančov, bugarski diplomata, o životu svoje porodice za vrijeme rata	62
II-5. Iz povjerljivog izvještaja br. 162, koji je američki generalni konzul u Istanbulu Semjuel Honaker poslao državnom sekretaru SAD Kordelu Halu (Cordel Hull) o osjećanjima bugarske javnosti, septembra 1942.	62
Sl. 13 Redovi ispred radnje u Ljubljani za vrijeme rata	63
Sl. 14 Redovi za meso u Zagrebu	63
II-6. Tražimo sramne trake za crnoberzijance (izvod iz srpskih novina)	63
Sl. 15 Turska karikatura	64
II-7. Teškoće preživljavanja... Kako bi došlo do hrane, gradsko stanovništvo moralo je da proda praktično sve za šta je moglo da nađe kupca	64
II-8. Neizvjesnost civilnog života tokom rata u Albaniji	64
II-9. Građani Beograda gaje povrće (tekst objavljen u beogradskim novinama septembra 1942)	65
Sl. 16 Žrtve gladi u Grčkoj za vrijeme tragične zime 1941/42.	65
II-10. Faik Okte o turskom porezu na prihod	66
II-11. Ova priča raširila se među ljudima za vrijeme prikupljanja poreza na imovinu. Veoma je zanimljiva jer otkriva „konkurenciju među manjinama“ kao svojstvo ovog opozivanja	66

IIb. Civili		67
II-12.	Prijetnja njemačkih vlasti Beograđanima	67
Sl. 17	Njemački propagandni plakat	67
II-13.	Odluka skupštine SNO Berane od 21. jula 1941.	67
II-14.	S dolaskom rata, civilna industrija je militarizirana i rad je morao da se obavlja pod specifičnim, restriktivnim uvjetima. Rad u Rumuniji u vrijeme rata	68
II-15.	Izvještaj tajne policije lideru države Rumunije o stanju duha među stanovništvom i o nezadovoljstvu uvjetima života tokom rata. Stanje duha u maju 1943. u izvještaju Tajne policije	68
Sl. 18	Vježbe civilne odbrane na Bajazitovom trgu u Istanbulu	69
II-16.	Vojni izaslanik Nezavisne Države Hrvatske u Sofiji izvještava o situaciji u Vardarskoj Makedoniji pod bugarskom vlašću	69
II-17.	Situacija 1941. godine prema viđenju Oblasnog komiteta Jugoslovenske komunističke partije za Makedoniju	69
II-18.	Emil Satolo o svojoj ljubavi prema djevojci iz susjedstva	70
IIc. Život vojnika		70
II-19.	Odisej Elitis, dobitnik Nobelove nagrade za književnost (1979), opisuje uobičajeno iskustvo grčkog vojnika na albanskom frontu	70
Sl. 19	Litografija koja predstavlja drevnog ratnika iz bitke kod Maratona, borca iz grčkog rata za nezavisnost 1821. i „evzonea“ (modernog grčkog borca)	71
II-20.	Ivan Šibl, učesnik partizanskog pokreta u Hrvatskoj od početka, opisao je svoje iskustvo u svojim ratnim memoarima. Sljedeći tekst je opis prvih Šiblovih dana pošto je „otišao u šumu“ (popularan izraz za odlazak u partizane)	71
II-21.	U svojim ratnim memoarima partizanski veterani često su poklanjali posebnu pažnju visokoj zastupljenosti žena u partizanskim odredima. Memoari Ivana Šibla, poglavlje „Žene ratnici“,	71
II-22.	Žene u selima Grevene (Grčka) zahtijevaju više poštovanja i veće učešće u javnim poslovima pošto su učestvovala u pokretu otpora	72
II-23.	Ovu pjesmu komponirao je nepoznati autor za vrijeme Drugog svjetskog rata; vjeruje se da je to makedonska narodna pjesma	72
Sl. 20	<i>Heroine</i> iz 1940.	72
Sl. 21	Partizanske novine: <i>Džepne novine čete za vezu, Zadar</i> (Hrvatska), 1944.	73
II-24.	Izdržljivost partizana za vrijeme kontinuiranih bitaka protiv Njemaca i njihovih kolaboranata u Jugoslaviji	73
II-25.	Denčo Znepolski, čuveni bugarski gerilski komandant, o odnosima između žena i muškaraca u grupi i o neobičnim opskrbama koje su primili od Engleza	73
II-26.	Oficir Viktor Budesku, učesnik događaja, o borbama na okuci Dona – Staljingrad	74
II-27.	Neagu Đuvara, historičar i diplomata od prestiža, sjeća se (juna 2002) perioda kad je učestvovao u borbama na Istočnom frontu	74
Sl. 22	<i>Oni koji su pjevali ratu</i>	75
II-28.	Teškoće boraca da se prilagode civilnom životu	76
Sl. 23	Kolaž novina makedonskih vojnih jedinica iz 1944.	76
II-29.	Strašna zabuna Zdravka Lazarića	77
IId. Kultura i obrazovanje		77
II-30.	Preporuke Školskog inspektorata bitoljskog okruga za učitelje	77
Sl. 24	<i>Partizanska škola</i>	78

II-31.	Statut centralnog kulturnog kluba „Kliment Ohridski“ u Makedoniji	78
II-32.	Pošta je proglasila svoju namjeru da stvori novi obrazovni sistem za rumunski narod, Antoneskuova vlada preuzela je vodeću ulogu u promoviranju patriotske školske politike u kojoj kult heroja ima značajnu ulogu	78
II-33.	Izvod iz udžbenika za osnovno obrazovanje, koji je objavio Nacionalni oslobodilački front (predvođen komunistima) u oslobođenim djelovima Grčke	79
SI. 25	Ilija Beškov: <i>Bez životnog prostora</i> , 1942.	79
II-34.	Iz povjerljivog izvještaja br. 162, koji je američki generalni konzul u Istanbulu poslao državnom sekretaru SAD Kordelu Halu, o propagandi u bugarskim školama	80
SI. 26	Rumunska novinska fotografija: članak o ženskoj modi (1942)	80
SI. 27	Scena iz filma <i>Nevinost bez zaštite</i> Dragoljuba Aleksića	80
II-35.	Rumunska uredba za reguliranje obrazovanja Jevreja (11. oktobar 1940)	81
II-36.	Promjene u školskim programima u Albaniji za vrijeme italijanske okupacije	81
SI. 28	Najava filmskog programa u beogradskim bioskopima sredinom septembra 1942.	81
SI. 29	Djeca ulaze u Osnovnu školu „Hasan Priština“	82
SI. 30	Nacionalni nogometni tim Nezavisne Države Hrvatske	82
II-37.	Život u omladinskom centru „Italo Balbo“, jednom od mnogobrojnih centara koje su fašisti organizirali u Albaniji	82
SI. 31	Rumunske novine izvještavaju o nogometnoj utakmici između Rumunije i Hrvatske 1942. godine	83
II-38.	Ministarstvo nacionalnog obrazovanja Rumunije zabranjuje karte koje podsjećaju ljude na sovjetsku invaziju 1940. godine	83
II-39.	Ilija Jakovljević, zatvorenik ustaškog logora u Staroj Gradiški (Hrvatska) o Pavelićevom jezičkom purizmu	84

Treće poglavlje: Užasi rata

85

IIIa. Linija fronta

85

III-1.	Vojni zakon albanskih partizana	85
III-2.	Kako su albanski nacionalisti tretirali zarobljenika	86
SI. 32	Četvrta partizanska divizija u crnogorskim planinama 1944. godine	86
SI. 33	Rumunski vojnici na kamilama u kavkaskim bitkama	87

IIIb. Brutalnosti

87

III-3.	Saopćenje njemačkog armijskog komandanta u Grčkoj (1943) upućeno Grcima	87
III-4.	Njemački pamflet (oktobar 1943) poslije prvog talasa masovnih odmazdi u Grčkoj	87
III-5.	Hitlerova naredba (iz septembra 1941) u vezi s ponašanjem vojske na okupiranim teritorijama u jugoistočnoj Evropi	88
SI. 34	Odmazda njemačke vojske u Grčkoj: fotografija masovnih egzekucija u Agriniju 1943.	88
III-6.	Njemačka zločinstva za vrijeme okupacije Albanije (juli 1943) Stav njemačkih vojnika prema italijanskim vojnicima poslije njihove kapitulacije (oktobar 1943)	89
III-7.	Don Pjetro Binjoli: <i>Sveta misa za moj strijeljani narod</i> (fragment iz dnevnika)	89
SI. 35	Fotografije spaljenih ili uništenih sela (odmazde)	89
III-8.	Izvod iz intervjua sa Cvetom Kobalom	90

Sl. 36	Naslovna strana brošure o Mauthauzenu	90
III-9.	Pismo Hitleru	90
III-10.	Njemačke mjere kojima se uzvraća na podizanje ustanka u Srbiji	91
III-11.	Masakr talaca civila u Kragujevcu	91
III-12.	Partizanski izvještaj o italijansko-četničkim akcijama u oblasti Like u ljeto i jesen 1942.	92
III-13.	Genocid četnika nad Muslimanima u Sandžaku februara 1943.	92
III-14.	Strahote u ustaškim zatvorima u Sarajevu. U ovom slučaju žrtva je mlada Hrvatica komunistkinja	93
Sl. 37	Fotografija beogradskog glavnog gradskog trga, 17. avgust 1941.	93
III-15.	Izvještaj rumunske policije o položaju Roma deportiranih u Transnistriju	93
Sl. 38	Plakat sa imenima mrtvih talaca u njemačkoj okupacionoj zoni u Sloveniji	93
III-16.	Ilija Jakovljević opisuje život u koncentracionom logoru Stara Gradiška	94
III-17.	Pismo porodici iz koncentracionog logora Stara Gradiška	94
III-18.	Ustaški vojnik opisuje svoje surovosti	95
III-19.	Partizanski zločini u Blajburgu. Kolin Ganer, poručnik Kraljevske irske pješaadije, svjedoči kako zarobljenici prolaze kraj njega dok on posmatra...	95
III-20.	Tito o partizanskim zločinima u maju 1945.	96
Sl. 39	Žrtve, Vladimir Filakovac, ulje na platnu, Zagreb 1943.	96
IIIc. Holokaust		96
III-21.	Iz bugarskog zakona o zaštiti nacije	96
III-22.	Bugarskiposlanici protestiraju protiv deportacije Jevreja	97
III-23.	Naredba Vojne komande, Beograd	98
III-24.	Jon Antonesku osuđuje pogrom u Jašiju	98
Sl. 40	Turska karikatura	99
Sl. 41	Turska karikatura	99
III-25.	Koncentracioni logor Sajmište, Beograd	99
Sl. 42	Nepoznata djevojčica čeka na deportaciju u blizini Celja, u Sloveniji	100
III-26.	Patnje mlade Jevrejke iz Sarajeva	101
III-27.	Antijevrejske mjere u Grčkoj	101
III-28.	Fragment iz uspomena jednog grčkog Jevrejina iz Soluna (1941–1943)	102
Sl. 43	Koncentracioni logor Banjica u Beogradu	102
Sl. 44	Koncentracioni logor Uštica, 1942.	103
III-29.	Pismo Rozalije Kramer Pavelićevom oficiru, 20. oktobar 1941.	103
Sl. 45	Naslovna strana kataloga antijevrejske izložbe u Zagrebu 1942.	104
Četvrto poglavlje: Ljudska solidarnost		105
IV-1.	Razgovor između partizana i ustaša	105
Sl. 46	Plakat iz rumunskih novina: <i>Spasite siročiće</i>	106
IV-2.	Proslava imendana u koncentracionom logoru	106
IV-3.	<i>Dopis intelektualaca</i> upućen J. Antoneskuiu (april 1944)	107
IV-4.	Izvod iz pisma predsjednika vlade Grčke (7. oktobar 1943) njemačkim vlastima	107
IV-5.	G. Enesku pokušava da zaštiti Rome	108
IV-6.	Memorandum grupe bugarskih brica i frizera upućen ministrima, u vezi sa Dekretom o zaštiti nacije	108
IV-7.	Turska pomoć i podrška Grčkoj	108

IV-8.	Svjedočenje penzioniranog ambasadora Nekdeta Kenta u vezi sa njegovim spasavanjem turskih Jevreja u Marseju, Francuska	109
IV-9.	Iz dnevnika bugarskog vojnika u Zapadnoj Trakiji, grčkoj oblasti pod bugarskom okupacijom	110
IV-10.	Stojan Petrov Čomakov, bugarski ministarski opunomoćenik u Bukureštu, priča smiješnu i dirljivu priču o odnosima između rumunskih vojnika, ruskih ratnih zarobljenika i bugarske zajednice	110
IV-11.	Grčki Jevrejin opisuje kako su pravoslavni Grci pomagali njegovoj porodici za vrijeme njemačke okupacije	111
Sl. 47	Turski Jevreji stoje ispred turskog konzulata u Parizu 1943. godine, kako bi dobili pasoše i vize pomoću kojih će se vratiti u Tursku	111
IV-12.	Humani tretman Jevreja od strane rumunskog službenika	111
IV-13.	Bugarski diplomata Ivan D. Stančov priča kako ga je njemački oficir spasio od Gestapoa u Bugarskoj	112
Sl. 48	Tajna partizanska bolnica „Franja“, pored Cerkna u Sloveniji	113
IV-14.	Alfonz Baron, povjerenik fabrike bombona i čokolade „Union“, „Ravnateljstvu ustaškog redarstva“ 9. jula 1941	113
Sl. 49	Pismo jednog anonimnog Beograđanina njemačkom vojnom komandantu u Srbiji	113
Peto poglavlje: Posljedice		115
Va. Ratni gubici, žrtve rata		115
V-1.	Enver Hodža na mirovnoj konferenciji u Parizu o žrtvama i materijalnoj šteti u Albaniji	115
Sl. 50	17. novembar 1944.	115
V-2.	Švicarski novinar o razaranju Podgorice	116
Tabele		
	1 Broj ubijenih u Jugoslaviji, prema nacionalnosti	116
	2 Grčki gubici za vrijeme Drugog svjetskog rata	116
	3 Grčki gubici u trgovačkoj floti za vrijeme Drugog svjetskog rata	117
Vb. Migracije za vrijeme i poslije rata		117
Tabela 4 Izbjeglice u Crnoj Gori 1941–1945.		117
V-3.	Fragment iz izvještaja federalnog službenika ministarstva unutrašnjih poslova Njemačke, upućenog čelniku civilne administracije Donje Štajerske, od 30. maja 1941. o masovnim preseljenjima Slovenaca	118
V-4.	Izvještaj visokog predstavnika za Ljubljansku provinciju, od 24. avgusta 1942, o programu aktivnosti u regionu	118
Sl. 51	Izbjeglice iz Bosne u Srbiji, 1941.	119
V-5.	Progon njemačke manjine u Rumuniji poslije rata	119
V-6.	Lična bilješka britanskog premijera Vinstona Čerčila, adresirana na britanskog ministra spoljnih poslova, u vezi s deportacijom rumunskih građana njemačkog porijekla u Rusiju (19. januar 1945)	120
Sl. 52	Povratak slovenačkih domobrana u junu 1945.	120

Vc. Promjene političkog sistema	121
V-7. Čerčilova ponuda za sporazum o „procentima“	121
Sl. 53 Atinjani slave dolazak britanske vojske poslije oslobođenja	121
V-8. Jačanje vlasti Narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini	121
V-9. Maja 1945. Josip Horvat, novinar i historičar, posmatra odlazak ustaša i dolazak partizana u Zagreb	121
Sl. 54 Partizani ulaze u Zagreb 8. maja 1945.	122
Sl. 55 Miting na Trgu bana Jelačića, maja 1945, pošto su partizani preuzeli vlast	122
V-10. Fragment iz izvještaja o sastanku Bugarske radničke partije (komunista), na kojoj je raspravljano o presudama izrečenim članovima bivšeg režima	122
V-11. Izvodi iz izvještaja ministra pravde o broju ljudi kojima je Narodni sud Bugarske izrekao presudu	123
V-12. Britanski memorandum u vezi sa suđenjima i izvršenjem presuda protiv takozvanih ratnih zločinaca u oslobođenim i satelitskim zemljama	123
Sl. 56 Topao doček makedonskih vojnih, političkih i državnih vođa u oslobođenom Skoplju (13. novembar 1944)	123
V-13. Fragment koji opisuje invaziju Crvene armije na Bugarsku i preuzimanje vlasti od strane Otadžbinskog fronta	123
Sl. 57 Beograđani pozdravljaju bugarsku vojsku	124
Šesto poglavlje: Sjećanje na rat	125
VI-1. Intervju sa Jožetom Požarom (rođenim 1932. u Sloveniji), siročetom Drugog svjetskog rata	125
VI-2. Izvod iz polubiografskog romana Fikreta Demiraga (Fikret Demirag)	125
VI-3. Bugarski partizanski komandant Denčo Znepolski o preinačavanju historije pokreta otpora u godinama poslije Drugog svjetskog rata	126
Sl. 58 Fresko-kompozicija Borka Lazeskog	126
Sl. 59 Scena iz filma <i>Užička republika</i>	126
VI-4. General Ktin Sanatesku o kontrastu između „javne“ informacije i realnosti na frontu (izvod iz njegovog dnevnika)	127
Sl. 60 Đorđe Andrejević Kun (1904–1964), <i>Strijeljanje</i> , 1943.	127
VI-5. Anđelka Martić u svojoj kratkoj priči <i>Susret</i> opisuje kako dječak traži svog oca partizana	127
VI-6. <i>Bjeginac</i> – pjesma Jakovosa Kambanelisa	128
VI-7. Ivlin Vo opisuje partizanski napad (iz posljednjeg djela njegove ratne trilogije <i>Sword of Honour</i>)	128
Sl. 61 Plakat iz grčkog filma <i>Izdaja</i> , 1964.	129
Sl. 62 Plakat iz grčkog filma <i>Šta si ti radio u ratu</i> , Tanasise, 1971.	129
VI-8. Izvod iz prvog romana Dobrice Ćosića <i>Daleko je sunce</i>	130
Sl. 63 Slika Guri Madija koja pokazuje partizanski napad na njemačku vojnu jedinicu	131
Sl. 64 Slika Fatos Hadžiu, koja pokazuje epizodu sa bojnog polja u Drugom svjetskom ratu	131
VI-9. Tekst iz knjige Marina Prede <i>Delirul</i> , objavljene 1975, opisuje događaj iz perspektive vojnika. Primjetna je realističnost opisa, u kojem se idealizam sukobljava s tragičnom realnošću rata	131

Sl. 65	Scena iz komičnog stripa <i>Balkan ekspres</i> Branislava Keraca i Branka Plavšića, na osnovu scenarija Gordana Mihića	132
VI-10.	Atmosfera u Kolašinskom zatvoru	132
VI-11.	Izvodi iz romana <i>Duvan</i> Dimitra Dimova	133
VI-12.	Kiparski Turčin Kemal Redžep Susuzlu govori o zatvorskim danima koje je proveo sa vođom kiparskih Grka Glafkosom Kleridesom	133
Sl. 66	Scena iz albanskog filma <i>Kad zora zarudi</i>	134
Tabela: Nacionalni praznici vezani za Drugi svjetski rat		134
Karta 2: Jugoistočna Evropa poslije Drugog svjetskog rata		135
Bibliografija		135

Prema riječima historičara Marka Mazovera, „za razvoj Evrope u dvadesetom stoljeću nije bilo ključnijeg iskustva (od iskustva Drugog svjetskog rata). [...] Bila je to bitka za društvenu i političku budućnost samog kontinenta. [...] Nećemo biti kadri da razumijemo potonji tok evropske historije ako ne posvetimo pažnju tom ogromnom preokretu i ne pokušamo da ustanovimo njegove društvene i političke posljedice. Godine nacističke okupacije, za kojima je došao haos neposrednog ratnog perioda, pokidale su veze među ljudima, uništile domove i zajednice, a u mnogim slučajevima razorile same osnove društva“.

Premda historičari, kad ispituju uzroke Drugog svjetskog rata, uzimaju u obzir niz činilaca – najprije, da su poslije Prvog svjetskog rata narodi zemalja gubitnica smatrali da se pobjednici odnose prema njima nepravedno; zatim, da su demokratije u mnogim evropskim zemljama bile krhke; i da je međunarodna ekonomska kriza iz tridesetih godina predstavljala težak udarac za kontinent – gotovo svi se slažu da glavni uzrok Drugog svjetskog rata leži u agresivnoj imperijalističkoj politici nacističke Njemačke, fašističke Italije i Japana.

Fokus ove čitanke, kao i zbirka historijskih izvora, izabrani su na osnovu geografski definiranih parametara i ograničeni su na region jugoistočne Evrope. Za razliku od Musolinija, u čijim je planovima za ekspanziju italijanske imperije teritorija Balkana bila bitan, ako ne i glavni dio (italijanska vojska okupirala je Albaniju 1939, a Grčku pred kraj 1940), taj region nije zauzimao visoko mjesto na Hitlerovom spisku prioriteta, bar ne kad je riječ o potencijalnom angažmanu njemačke vojske. Ako se imaju u vidu veliki nacistički planovi za proširenje na istok i okupacija velikih djelova teritorije, vojna operacija u jugoistočnoj Evropi mogla je značiti samo nepotrebno trošenje ljudstva i resursa. Trebalo je da diplomatski pritisak na zemlje koje je snaga njemačkog *Blickriga* (*Blitzkrieg*) uplašila (ili impresionirala) bude dovoljan da obezbijedi njemačku nadmoć i saradnju potčinjenih. Izgledalo je da se stvari u prvi mah razvijaju u tom smjeru: diplomatskim pritiskom obezbijedena je njemačka kontrola nad mađarskim i rumunskim resursima, a Bugarska i Jugoslavija su početkom 1941. pristupile Trojnom paktu. Politička orijentacija, stari računi koje su ponovno otvorili ekstremni nacionalisti, strahovi od rata ili od komunizma – naveli su ove balkanske zemlje da poziciju neutralnosti zamijene pronacističkim stavom.

Albanija je prepuštena Italiji, a Grčka je konačno pala pod nacističku kontrolu. Hitlerova vojna operacija postala je neizbježna poslije Musolinijevog neuspjeha u potčinjavanju Grčke i britanske odluke da pošalje trupe u tu zemlju. Kada je grupa oficira u Beogradu izvela uspješan državni udar, u kojem je oborena vlada koja je nekoliko dana ranije u ime Jugoslavije potpisala Trojni pakt, Hitler je naredio da *Vermaht* okupira tu zemlju, kao i Grčku. Uporedo s time i, do izvjesne mjere, prije državnog udara, dio stanovništva izrazio je na javnim demonstracijama svoje razočaranje zbog priprema da Jugoslavija uđe u Trojni pakt, a kasnije i zbog samog čina pristupanja. Ti događaji imaju kako simboličan tako i etički značaj, jer predstavljaju prvi primjer javnog protivljenja odluci vlastite vlade da se priključi Trojnom paktu. Osim moralne i simbolične važnosti koju je imalo, ovo javno izražavanje stava – samo po sebi događaj bez presedana – imalo je i vojni aspekt: neki historičari smatraju da je Hitlerova odluka da napadne jugoistočnu Evropu zapravo bila nervozna reakcija na te događaje. Do izvjesne mjere, ta reakcija izmijenila je smjer Drugog svjetskog rata utoliko što je nacistički napad na Sovjetski Savez odgođen. Stoga se može postaviti hipotetičko pitanje: kakav bi bio tok rata da su njemačke trupe stigle u Moskvu u septembru umjesto u novembru 1941?

Do sredine 1941. sve balkanske zemlje, izuzev Turske, bile su ili pod nacističkom okupacijom ili u savezu s nacistima. Jugoslavija je rasparčana: Hrvatska (s Bosnom i Hercegovinom kao jednim od njenih regiona) postala je marionetska država silâ Osovine, dok je ostatak zemlje podijeljen na okupacione zone pod italijanskom, mađarskom i bugarskom vlašću. I Grčka je podijeljena na tri okupacione zone pod italijanskom,

njemačkom i bugarskom vlašću. Turska je pokušala da sačuva neutralnost, iako tursko-njemački sporazum o prijateljstvu, potpisan juna 1941, može da sugerise da je prihvatila poziciju koja naginje silama Osovine.

Hitlerov rasistički način mišljenja i ideja o industrijalizovanju masovnog ubistva rezultirali su ubijanjem oko pet do šest miliona Jevreja do kraja rata. Hitlerova rasna politika obuhvatala je i druge etničke grupe, kakve su Romi i Sloveni, ali sistemska priroda onoga što je on zvao „konačnim rješenjem“ razdvaja nacistički pristup „jevrejskom problemu“ od općteg nacističkog tretmana manjina i čini od njega slučaj za sebe, vrijedan posebnog istraživanja. Na Balkanu, kao i u drugim krajevima Evrope, nacistička okupacija istjerala je na površinu i iskorišćavala tenzije koje su ispotiha ključale između različitih etničkih grupa i dala nekim manjinama mogućnost da se osvete zbog tlačenja ili da naplate svoje nedaće. Tako je, na primjer, Nezavisna Država Hrvatska, koja je stekla nezavisnost kao marionetska država silâ Osovine i kojom je vladala jedna ekstremna nacionalistička partija, ustaše, progonila Srbe i Jevreje. Taj fenomen nije bio ograničen na jedno područje; i drugdje su se ekstremne nacionalističke grupe upustile u ostvarivanje programa demografskog inženjeringa. Nacisti i podrška koju su oni dobili na Balkanu doveli su do transformacije etničke kompozicije u regionu. Jevrejsko stanovništvo palo je sa 856.000 u 1930. godini na manje od 50.000 u 1950. Poslije rata, stotine hiljada etničkih Njemaca istjerane su iz Jugoslavije i deportirane iz Rumunije, dok su Slaveni i Albanci bježali iz sjeverne Grčke.

Do kraja tridesetih godina desničarske diktature su svuda na Balkanu zamijenile demokratske vlade, a komunističke partije su zabranjene. Ali, balkanske diktature razlikovale su se od fašističkih režima po tome što masovni fašistički orijentirani pokreti u tom regionu nisu uspjeli da prežive, možda sa izuzetkom jedinog istinski narodnog pokreta koji je simpatizirao fašiste – Kodreanuovog pokreta u Rumuniji. Strahovit šok zbog totalnog rata i bjekstvo nekih šefova država u izgnanstvo zbrisali su predratne političke elite. Nacistička okupacija ogolila je nesposobnost države da svoje građane zaštiti od nasilja, gladi i nemaštine. Šok zbog života pod režimom nečuvenog i sistematskog nasilja pratila je i velika patnja i destrukcija koja je tokom šest godina pogađala civile i duboko transformirala sva evropska društva, a posebno ona u jugoistočnoj Evropi, gdje je zbog nacističke politike eksproprijacije i odmazde nastala užasna situacija. Zato su glad i teror bili glavni činioci koji su na početku nagnali mnoge da uđu u borbu protiv nacizma, ali su ti podsticaji na akciju kasnije dopunjeni ideološkim i političkim razlozima. Pored vojne važnosti (mada je ona bila različita u svakoj zemlji), pokreti otpora imali su ogroman politički i moralni uticaj. Za većinu pokretâ otpora bili su karakteristični egalitarna i moralno uzvišena vizija poslijeratnog svijeta i cilj pravednije raspodjele dobara. Pokreti otpora su, međutim, bili fragmentirani i u uvjetima ratom izazvane neizvjesnosti i ideološke konfuzije unutar gotovo svake grupe došlo je do unutrašnjih borbi, koje su često prerastale u građanski rat. Kako su poslije 1943. pokreti otpora sve više nicali, oni su provocirali odmazde od strane kolaboracionističkih milicija, podstičući tako u mnogim zemljama drugu vrstu građanskog rata. Međutim, do 1944. masovni pokreti otpora kojima su dominirali komunisti bili su u mnogim zemljama spremni da preuzmu vlast kad se nacisti povuku.

Sile izvan jugoistočnog regiona su, međutim, radile u korist vlastitih ciljeva. Uprkos rastućoj snazi otpora, one su za Balkan imale drugačije planove, u kojima samoopredjeljenje državâ i narodâ nije igralo nikakvu ulogu. Oktobra 1944, u isto vrijeme kad su masovni pokreti bili spremni da preuzmu vlast, Čerčil i Staljin dogovorili su se o poslijeratnoj podjeli sfera uticaja u jugoistočnoj Evropi: Grčka će pasti pod britansku kontrolu; ostale zemlje će, sa izuzetkom Jugoslavije, za koju je nagodba bila 50:50, biti prepuštene Sovjetskom Savezu. Grčki komunisti su, poslije dugotrajnog građanskog rata (1946–1949), konačno poraženi. U Albaniji i Jugoslaviji partizani komunisti brzo su preuzeli vlast. Bugarska i Rumunija pretrpjele su okupaciju sovjetskih trupa koje su nametnule komunistički režim. Pred kraj četrdesetih, podjela Evrope na dvije zone bila je završena i ratna neprijateljstva su se pod pritiskom hladnog rata transformirala.

Iz današnje perspektive, očigledno je da je Drugi svjetski rat bio mnogo više od niza bitaka i diplomatskih pregovora (mada je to, nažalost, glavni, a ponekad i jedini utisak koji učenici dobijaju iz udžbenika): pored vojne komponente, Drugi svjetski rat je imao i svojstva vjerskog, etničkog i rasnog sukoba. Kao što je već rečeno, u nekim zemljama on se pretvorio u građanski rat – u sukob između različitih pokreta otpora i između

pokreta otpora i kolaboracionističkih snaga čije su akcije ponekad prevazilazile nacističku surovost. Takvi primjeri mogu se naći i u jugoistočnoj Evropi, pa otuda i u ovoj zbirci historijskih izvora. To, međutim, ne znači da makar i na trenutak možemo da zaboravimo ko su bili glavni zločinci, niti im možemo dopustiti da poriču svoju odgovornost za zlo nanoseno balkanskim narodima i nacijama. Odgovornost nacista za početak rata, a time i za njegove posljedice, ne može biti umanjena, a pogotovu ne može biti dovedena u pitanje. No, imajući u vidu zločinački karakter nacističkog režima koji je započeo rat, ostaje činjenica da su političke elite u mnogim zemljama naginjale nacistima. Očigledno je da su mnoge od tih elita iskoristile mogućnost da (pod alibijem hitlerizma) izmire neke stare račune sa susjedima, oslobode se nekih 'nezgodnih' manjina, ili povećaju vlastite posjede i steknu imovinu. Očigledno je da te elite nisu stigle niotkuda, niti su mogle da izrone iz vakuuma – u većini zemalja u regionu postojali su i otvoreni i prikriveni simpatizeri nacista, a zajedno s njima postojalo je, na raznim nivoima, i prećutno saglašavanje sa nacističkom ideologijom i latentna sklonost prema filozofiji rasnih podjela. Kada bi neka zemlja u regionu pristupila Trojnom paktu ili bi je nacisti-fašisti okupirali, simpatizeri su koristili priliku da pokažu da su lojalni nacističkom režimu i da prihvataju osnove nacističke ideologije. Tako je bezuvjetni pristanak utro put nacistima i doprinio potonjim brutalnostima.

Naša je namjera da učenicima pružimo višeslojnu predstavu o Drugom svjetskom ratu. U skladu s tim, relativno mali broj izvora u ovom priručniku bavi se vojnim operacijama. Zauzimajući takav stav, nismo željeli da minimiziramo vojni značaj pokreta otpora u jugoistočnoj Evropi (niti veliki doprinos koji je region dao u zbacivanju fašizma i nacizma) – cilj je, prije, bio da se makar djelimično osvijetle oni aspekti života za vrijeme rata koji su rjeđe zastupljeni u učeničkim udžbenicima, u skladu sa željama i sugestijama nastavnika koji ih koriste u nastavi. Dobro je poznato da u većini udžbenika u jugoistočnoj Evropi politička historija zauzima povlašćeno mjesto, pa je to, otuda, generalno slučaj i s predstavljanjem Drugog svjetskog rata. Drugi sadržaji, bar jednako važni, a sigurno zanimljiviji za učenike, na primjer svakodnevni život, status žena i djece, kulturni život, odjek rata u književnosti i drugim granama umjetnosti, ljubav u ratnim vremenima itd. najčešće su zanemareni u udžbenicima i nalazimo ih samo u naznakama.

Ova zbirka sadrži izvore iz dvanaest zemalja jugoistočne Evrope i to ima svoje prednosti i svoje mane. Najveća prednost ovakve koncepcije zbirke izvora leži u tome što ona učenicima omogućuje da steknu multiperspektivni uvid u ovaj historijski period. Pogled na određeni historijski period, u ovom slučaju Drugi svjetski rat, s dva ili više različitih stanovišta, trebalo bi da bude ne samo zanimljiv nego i neposredno koristan: učenici imaju mogućnost da čitaju i analiziraju kako se na isti problem, događaj ili proces gledalo i gleda u regionalnom susjedstvu.

Analizirajući ove izvore, učenici će u mnogim slučajevima, s jedne strane, naići na očigledne sličnosti – siromaštvo, glad, neizvjesnost i veliku patnju koji su obilježili ovaj period u životu jugoistočne Evrope. S druge strane, naići će neke suprotstavljene, oprečne izvore, koji isti problem tretiraju sa sasvim različitog stanovišta ili na sasvim drugačiji način od onoga koji nalaze u svojim udžbenicima. U tim slučajevima, naša sugestija jeste da nije nužno učenicima postaviti pitanje da procijene koji je izvor u pravu, koji je istinit, ili najbliži istini – dovoljno je da učenici postanu svjesni da ti izvori postoje, to jest, da postanu svjesni činjenice da neki historijski događaji i procesi nisu nedvosmisleni, kao što je možda predstavljeno u njihovim udžbenicima. Naime, u nekim zemljama (u većini zemalja?) jugoistočne Evrope nastava historije (a u skladu s tim, i udžbenici historije imaju tu koncepciju) zasnovana je na „jednoj jedinoj istini“, pa je za učenika izuzetak da naiđe na oprečne izvore. Imajući ovo u vidu, svjesni smo da među onim nastavnicima i učenicima koji možda nisu navikli da u svojim udžbenicima i u nastavi historije uopće nalaze oprečne izvore, zbirka izvora zasnovana na multiperspektivnom pristupu može da izazove izvjesnu dezorijentaciju, čak odbijanje. Mi smo, međutim, mišljenja da bez multiperspektivnog pristupa nema istinskog, visokokvalitetnog izučavanja, razumijevanja i učenja historije – bez njega, preostaje samo pamćenje činjenica.

Na drugoj strani, zbirka izvora koncipirana na ovaj način ima ozbiljne mane. Evo šta to znači. Ako se uzme u obzir da je na ograničenom prostoru ove zbirke zastupljen tekstualni i vizuelni materijal iz dvanaest zemalja jugoistočne Evrope, očigledno je da takva zbirka ne pruža cjelovitu sliku Drugog svjetskog rata

u tom području – očekivati to, bilo bi u najmanju ruku pretenciozno. Od samog početka ovog projekta bili smo svjesni te činjenice, tako da je bilo potrebno načiniti izbor tema, odnosno izabrati samo neke od mnogobrojnih aspekata Drugog svjetskog rata, dok neki drugi, mada ne manje važni, neće biti ni pomenuti. Izuzev izbora tema, koje su rjeđe predstavljene u udžbenicima, drugi važan kriterijum pri izboru izvora bio je metodološki: nastojali smo da uključimo što je moguće više izvora koji mogu da izazovu emocionalnu reakciju kod učenika (gnjev, šok, naklonost, divljenje, smijeh...). Sudbina običnih ljudi – tragična, herojska, smiješna – često nam daje bolju, životniju sliku surovih vremena nego li proglasi, političke izjave ili diplomatski izvještaji (naravno, nemamo namjeru da njima oduzimamo vrijednost, pa su zato i oni uključeni u ovu zbirku).

Ukratko, naša je namjera da učenicima i nastavnicima ponudimo unekoliko drugačiji, multiperspektivan pogled na tamni period naše historije, s nadom da će ova zbirka izvora takođe voditi njegovom boljem razumijevanju. Jer, uprkos transparentnosti i jednostavnosti događaja u Drugom svjetskom ratu (bar kada govorimo o njegovoj moralnoj komponenti, recimo o očiglednoj razlici između dobra i zla), u nekim zemljama jugoistočne Evrope još se vještački stvaraju sumnje u vezi s tim događanjima zahvaljujući činjenici da su vodeću ulogu u većini pokreta otpora imali komunisti. Uz to, u svjetskoj i evropskoj historiji, zapadna perspektiva marginalizira ulogu koju je jugoistočna Evropa imala u Drugom svjetskom ratu i ponekad je podvrgava davnašnjim stereotipima o regionu. Mi mislimo da će ova zbirka dokumenata doprinijeti sveobuhvatnijem razumijevanju naše historije kao dijela historije čovječanstva.

Hronologija

Godina	Mjesec	Svijet	Jugoistočna Evropa
1939.	april		7 – Invazija Italije na Albaniju 12 – Albanska ustavotvorna skupština proglašava personalnu uniju sa Italijom, a Viktora Emanuela III kraljem Albanije. Italijani imenuju marionetsku fašističku vladu pod Šefčetom Verlačijem i ubrzo pripajaju albansku vojnu i diplomatsku službu italijanskoj.
	august	23 – Sovjetsko-njemački pakt „Ribentrop-Molotov“ sadrži tajni sporazum o budućoj sovjetskoj okupaciji rumunske Besarabije.	
	septembar	1 – Invazija Njemačke na Poljsku 3 – Britanija i Francuska objavljuju rat Njemačkoj. 17 – Invazija Sovjetskog Saveza na Poljsku	7 – Rumunija proglašava neutralnost. 15 – Bugarska proglašava neutralnost.
	oktobar		19 – Turska, Francuska i Britanija potpisuju sporazum u Ankari o uzajamnoj pomoći ukoliko ih napadne neka evropska sila na Mediteranu.
1940.	februar		15 – Nova rojalistička vlada Bugarske, na čelu sa profesorom Bogdanom Filovim
	april	9 – Njemačka upada u Dansku i Norvešku.	
	maj	10 – Invazija Njemačke na Holandiju, Belgiju i Luksemburg. Winston Čerčil postaje premijer Velike Britanije. 12 – Invazija Njemačke na Francusku	
	juni	10 – Italija proglašava rat Britaniji i Francuskoj. 22 – Francuska potpisuje primirje sa silama Osovine.	26-27 – Rumunija ustupa Besarabiju i Sjevernu Bukovinu, shodno sovjetskom ultimatumu.
	august		10 – Antisemitski zakon u Rumuniji 30 – Pod njemačkim i italijanskim pritiskom Rumunija ustupa sjevernu Transilvaniju Mađarskoj.
	septembar	13 – Invazija Italije na Egipat 27 – Japan se pridružuje silama Osovine.	4 – Jon Antonesku je imenovan za predsjednika vijeća ministara Rumunije. 6 – Karol II abdicira u korist svoga sina Mihaila I; <i>de facto</i> vladar Rumunije 'Conducator' Jon Antonesku. 7 – Sporazum u Krajovi. Rumunija vraća Bugarskoj južnu Dobrudžu.
	oktobar		12 – Njemačka vojska ulazi u Rumuniju kao „vojni saveznik“ . 28 – Italija vrši invaziju na Grčku koristeći Albaniju kao bazu.

	novembar	5 – Ruzvelt ponovo izabran za predsjednika. 11 – Britanci podržavaju italijansku flotu kod Taranta. 20 – Mađarska se pridružuje savezu Osovine.	Bugarska odbija da se pridruži silama Osovine, da napadne Grčku ili da potpiše pakt o garancijama sa SSSR-om. 14 – Grčke trupe vrše kontranapad na albanski front i u roku od mjesec dana preuzimaju od Italijana sve veće gradove u južnoj Albaniji. 23 – Rumunija se pridružuje savezu Osovine. 25 – Turska proglašava ratno stanje u zoni koja obuhvata Istanbul, Jedrene, Kırklareli, Tekirdag, Çanakale i Koceli. 30 – Počinje pomračenje u Istanbulu.
	decembar	9 – Britanske trupe počinju da izbacuju Italijane iz Egipta.	Bugarski parlament izglasava profašističke zakone: Zakon o organizaciji bugarske mladeži i antisemitski Zakon o zaštiti nacije. 19 – Iz Turske kargo brodom „Kurtulus“ („Nezavisnost“) poslata pomoć u Grčku.
1941.	januar	9 – Britanska invazija na Eritreju	20 – Bugarski kabinet glasa za potpisivanje Trojnog ugovora. 21-23 – Pobuna (fašističke) Gvozdene garde u Rumuniji ugrožena intervencijom generala Antoneskua.
	februar		8 – Njemačka i Bugarska potpisuju vojni pakt. 17 – Bugarsko-turska deklaracija o neutralnosti
	mart	11 – SAD počinju da snabdijevaju Britance i druge saveznike ratnim materijalom. 24 – Romel počinje prvu ofanzivu u Libiji.	1 – Bugarska se pridružuje silama Osovine; Njemačka vojska ulazi na bugarsku teritoriju. 24 – Tursko-ruska deklaracija: u slučaju da bilo koja strana napadne Tursku, sovjetska Rusija ostaće neutralna. 25 – Jugoslavija se pridružuje savezu Osovine. 27 – Poslije masovnih protesta, jugoslovenska vlada biva zbačena u državnom udaru
	april	11 – Počinje njemačka opsada Tobruka. 13 – Sovjetski Savez i Japan potpisuju petogodišnji pakt o nenapadanju.	Propao pokušaj probritanskog puča od strane lijevih Seljaka u Bugarskoj. 6 – Invazija Njemačke na Jugoslaviju i Grčku 10 – Stvaranje Nezavisne Države Hrvatske (NDH), marionetske države pod njemačko-italijanskom dominacijom 11-15 – Mađarska vojska okupira Bačku u sjevernoj Srbiji (Vojvodina). 17 – Italijanske trupe okupirale Crnu Goru 17 – Jugoslovenska vojska se predaje 19 – Bugarska vojska ulazi u Makedoniju, jugoistočnu Srbiju i egejsku Trakiju. 23 – Grčka potpisuje primirje sa Njemačkom. 30 – Ante Pavelić donosi nekoliko rasnih zakona u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

	maj	27 – „Bizmark“ potopljen. Ruzvelt proglašava vanredno stanje zbog događaja u Evropi i Africi.	12-13 – Na Ravnoj gori grupa oficira i vojnika Druge armije, na čelu sa pukovnikom Dragoljubom Mihailovićem, počela organiziranje gerilskog pokreta. 17 – Propao pokušaj mladog revolucionara Vasila Lačija (1922-1941) u Tirani da ubije kralja Viktora Emanuela III. 18 – Pavelić i Musolini potpisuju sporazum u Rimu: NDH ustupa najveći dio dalmatinske obale Italiji. 21-31 – Kriška bitka. Grčki kabinet i kralj napuštaju zemlju i odlaze u Kairo; Grčka je podijeljena na tri okupacione zone, koje kontroliiraju njemačka, italijanska i bugarska vojska. 31 – Uklanjanje svastike sa Akropolja: prvi simboličan čin otpora
	juni	22 – Njemačka, Italija i Rumunija napadaju Sovjetski Savez; Turska proglašava neutralnost. 26 – Finska objavljuje rat Sovjetskom Savezu.	5 – U okolini Gacka, u Hercegovini, počeo spontani ustanak stanovništva kao reakcija na nasilje ustaške vlasti. 18 – Potpisan tursko-njemački sporazum o prijateljstvu i nenapadanju 22 – Prvi hrvatski partizanski odred osnovan u okolini Siska, čime je počeo ustanak u Hrvatskoj. 24 – Bugarski komunisti otpočinju oružani ustanak. 25 – Tursko-njemački sporazum ratificiran jedinstvnim glasanjem u turskoj narodnoj skupštini 29 – Musolini proglašava „Veliku Albaniju“
	juli	12 – Britanija i Sovjetski Savez potpisuju sporazum kojim se dodjeljuje pomoć Sovjetskom Savezu. 24 – Japan okupira Francusku Indokinu. 26 – SAD obustavljaju trgovinu sa Japanom.	7 – Počinje partizanski ustanak u Srbiji. 13– Ustanak crnogorskog naroda, koji je okupio 30.000 boraca 13 – Počinje partizanski ustanak u Crnoj Gori. 21 – Izabran Narodnooslobodilački odbor u Beranama, jedini u ustaničkim danima kojeg je birala Skupština delegata iz svih općina sreza. 22 – Počinje partizanski ustanak u Sloveniji. 27 – Počinje partizanski ustanak u Bosni i Hercegovini.
	septembar	8 – Njemci opsijedaju Lenjingrad. 19 – Njemci zauzimaju Kijev.	Stvorena organizacija Crnogorska narodna omladina. Osnivanje tri glavne grčke organizacije otpora: EDES (Nacionalna demokratska unija Grčke), EDDA (Nacionalno i društveno oslobođenje), EAM (Nacionalni oslobodilački front); Ustaše otvaraju koncentracioni logor Jasenovac oko 100 km južno od Zagreba; U Rumuniji počinje deportacija više od 100.000 Jevreja u Transnistriju, pri čemu veliki broj ljudi umire zbog hrđavih životnih uvjeta.

	oktobar	17 – Hideki Tojo postaje premijer Japana.	Masovne odmazde njemačkih okupacionih vlasti protiv civilnog stanovništva u Srbiji. 11 – Počinje partizanski ustanak u Makedoniji.
	novembar	18 – Britanci počinju ofanzivu u Libiji.	Početak građanskog rata između partizana i četnika u Srbiji. 8 – Osnovana Komunistička partija Albanije. 13 – Njemci odbijaju uvjete četnika za saradnju protiv jugoslovenskih partizana; uprkos tome, četnici nastavljaju da se bore protiv partizana i izbjegavaju da se bore protiv Njemaca.
	decembar	5 – Zaustavljen njemački pohod na Moskvu. 7 – Japan bombarduje Perl Harbur. 8 – Japan objavljuje rat SAD i Britaniji. 11 – Njemačka i Italija objavljuju rat SAD.	12 – Nezavisna Država Hrvatska objavljuje rat SAD i Britaniji. 13 – Bugarska objavljuje rat Velikoj Britaniji i SAD.
1942.	januar	21 – Romelov Afrički korpus počinje kontraofanzivu u Libiji.	
	februar	15 – Japan zauzima Singapur.	8 – Održana Ostroška skupština rodoljuba, predstavnika svih socijalnih slojeva. EAM odlučuje da formira oružanu gerilu (Nacionalna popularna oslobodilačka vojska – ELAS).
	juni	4-6 – Bitka za Midvej 21 – Romel zauzima Tobruk.	16 – Održana Skupština crnogorskih rodoljuba i dijela pravoslavnih svećenika na Tjentištu.
	jul		Osnovana oružana sekcija EDES-a.
	august	12 – Čerčil i Staljin sastaju se sa predstavnicima SAD i francuskog Pokreta otpora da bi raspravljali o Drugom frontu. 13 – General Montgomeri uzima komandu nad britanskim snagama u Egiptu. 19 – Propao napad saveznika na Diep.	Njemačke okupacione snage „rješavaju jevrejsko pitanje“ u Srbiji ubijajući gotovo 90 odsto jevrejskog stanovništva do kraja ljeta 1942. 25 – Prvi broj <i>Zëri i Popullit (Glas naroda)</i> , časopisa koji reprezentira ideologiju albanskog komunističkog pokreta
	septembar	22 – Njemci stižu do centra Staljingrada.	Britanski odred tajno se iskrcava u Grčkoj. 16 – Konferencija u Pezi: osnivanje Albanskog antifašističkog nacionalnog oslobodilačkog fronta
	oktobar	23 – Montgomerijeve snage napadaju El Alamejn u Egiptu.	Osnivanje antikomunističke organizacije „Balli Kombëtar“ u Albaniji
	novembar	8 – Prva velika invazija saveznika u Maroku i Alžiru 13 – Britanci ponovo zauzimaju Tobruk. 19 – Sovjeti počinju kontraofanzivu na Staljingrad.	12 – Uvođenje turskog poreza na prihod od kapitala. 25 – Združene britanske, EAM-ove i EDES-ove snage podižu u zrak željeznički most Gorgopotamos (Grčka). 26 – U Bihaću (Bosna i Hercegovina) partizani osnivaju svoje najviše političko tijelo AVNOJ (Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije).

1943.	januar	31 – General Fon Paulus predaje njemačku 6. armiju kod Staljingrada.	Četničke jedinice, pod vođstvom Pavla Đurišića, izvršile etničko čišćenje nad muslimanskim stanovništvom u Sandžaku. U tim akcijama ubijeno je oko 9.000 Muslimana.
	mart	5 – Počinje savezničko bombardovanje Rura.	5 – Generalni štrajk u Atini sprečava mobilizaciju grčkih radnika. Mart-maj – bugarsko društvo uspješno se suprotstavlja „konačnom rješenju“ i deportaciji bugarskih Jevreja. Mart-jun - deportacija oko 50.000 Jevreja iz Soluna u Aušvic.
	juni	13 – Snage Osovine poražene u Tunisu; okončana afrička kampanja.	14 – Partizani u Otočcu osnivaju najviše političko tijelo za Hrvatsku – ZAVNOH (Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske).
	juli	5-17 – Velika tenkovska bitka kod Kurska na Istočnom frontu: sovjetska pobjeda 9 – Saveznici se iskrcavaju na Siciliji. 25 – Musolini zbačen i uhapšen, nasljeđuje ga Pjetro Badoljo.	10 – Osnovana Nacionalna oslobodilačka vojska Albanije.
	august		2 – Potpisan sporazum u Mukjeu između Nacionalne oslobodilačke vojske Albanije i Balli Kombëtar. Samo nekoliko dana kasnije odbacuju ga Centralni komitet Komunističke partije Albanije (SRA) i Nacionalno oslobodilačko vijeće. 28 – Bugarski kralj Boris III umire u Sofiji; proglašenje kralja Simeona II.
	septembar	3 – Saveznici prelaze sa Sicilije na italijansko kopno. 8 – Italija se predaje Saveznicima. 12 – SS oslobađa Musolinija i odvodi ga u Njemačku.	8 – Partizanske trupe privremeno zauzimaju Split (Hrvatska) i tamošnje ogromno italijansko skladište. 9 – Izbori za regenta u Bugarskoj; princ Kiril, profesor Filov i general Mihov 9. septembar-10. oktobar – jugoslovenski partizani razoružavaju 10. italijansku diviziju, dvije divizije pridružuju se partizanima. 17 – Britansko-američka vojna misija kod jugoslovenskih partizana dolazi na oslobođenu teritoriju u zapadnoj Bosni i Hercegovini 20 – ZAVNOH proglašava ponovno ujedinjenje teritorije, koju je okupirala Italija, sa Hrvatskom i Jugoslavijom.
	oktobar	13 – Italija objavljuje rat Njemačkoj.	
	novembar	7 – Oslobođen je Kijev; njemačka odbrana na Dnjepru se lomi. 25-26 – Partizani osnivaju ZAVNOBiH kao vodeću političku instituciju za Bosnu i Hercegovinu. 28-1. decembar – Čerčil, Ruzvelt i Staljin sastaju se u Teheranu da isplaniraju savezničko iskrcavanje u Francuskoj; Jugoslavenski partizani priznati kao saveznici.	15 – U Kolašinu je stvoreno Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja (ZAVNO) za Crnu Goru i Boku. 20 – Sljedbenici kralja Zogua na čelu sa Abazom Kupijem osnivaju partiju „Legaliteti“, s ciljem da poslije rata u Albaniji ponovo ustanove monarhiju. 9 – U Jajcu (Bosna i Hercegovina) AVNOJ ustanovljuje partizansku vladu (NKOJ – Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije).
	decembar	24 – Ajzenhauer imenovan da upravlja iskrcavanjem u Evropi.	7 – Ruzvelt, Čerčil i Ineni sastaju se u Kairu.

1944.	januar	27 – Sovjeti podržavaju Njemce kod Lenjingrada.	Osnivanje žandarmerije u Bugarskoj za borbu protiv oružanog otpora 8 – U pismu NKOJ-u (jugoslavenska partizanska vlada) Čerčil obavještava da će Britanija prestati da pomaže četnike. Od tog trenutka sva pomoć daje se isključivo partizanima.
	mart	15 – Invazija Japana na Indiju	10 – EAM uspostavlja politički komitet nacionalnog oslobođenja (REEA), drugu grčku administraciju, paralelnu oficijelnoj grčkoj vladi.
	maj	9 – Sovjeti ponovo osnivaju Sevastopolj. 19 – Njemci se povlače iz Monte Kasina.	Ugovor u Libanu vodi sporazumu o formiranju grčke nacionalne koalicione vlade sa J. Papandreuom kao grčkim premijerom; Deportacija više od 100.000 Jevreja iz sjeverne Transilvanije (pod mađarskom vlašću) u njemačke logore uništenja. 24 – Albanski komunisti na kongresu u Permetu biraju Nacionalno-oslobodilačko vijeće kao najviše legislativno tijelo i osnivaju komitet s atributima privremene vlade.
	juni	6 – Dan D, iskrcavanje saveznika u Normandiji.	1 – Nova rojalistička vlada u Bugarskoj, na čelu sa Ivanom Bagrjanovim
	juli	20 – Propada atentat na Hitlera. 25 – Saveznici započinju probijanje iz Normandije.	13– Formirana Crnogorska antifašistička skupština narodnog oslobođenja (CASNO) u Kolašinu. Donesena odluka od historijskog značaja o obnovi crnogorske državnosti, doduše u jugoslavenskoj federaciji.
	august	15 – Saveznici se iskrcavaju u južnoj Francuskoj. 25 – Pariz je oslobođen.	2 – Održana prva skupština ASNOM-a (Antifašističkog saboranja narodnog oslobođenja Makedonije), koji je proglašen vrhovnim zakonodavnim, izvršnim i predstavničkim tijelom Makedonije; Turska odlučuje da prekine odnose s Njemačkom. 12 – Državni udar u Rumuniji: kralj Mihail uz podršku koalicije najvećih partija i komunista hapsi Antoneskua i njegovu vladu; Rumunija se predaje Sovjetima. 26 – Bugarski premijer Bagrjanov proglašava neutralnost, u Ankari započinje pripreme za početak pregovara sa SAD i Velikom Britanijom i šalje delegaciju u Kairo. 29 – Jugoslavenski kralj Petar II razrješava dužnosti načelnika štaba Vrhovne komande Jugoslavije Dražu Mihailovića i priznaje Tita kao vođu otpora u Jugoslaviji. 30 – Pavelić sprečava državni udar u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i ostaje lojalan silama Osovine.

	septembar	3 – Oslobođen je Brisel. 19 – Primirje između Finske i saveznika 25 – Saveznici probijaju Gotsku liniju u Italiji.	Partizani i jedinice Crvene armije počinju borbe za oslobođenje Srbije. 2 – Bugarski regenti, predvođeni Konstantinom Muravjovim, imenuju vladu proruskih političkih partija (prva vlada formirana iz redova političkih partija od maja 1934). 3 – Formiranje nove grčke nacionalne koalicione vlade pod Jorgosom Papan-dreoum. 5 – Sovjetski Savez objavljuje rat Bugarskoj. 8 – Crvena armija ulazi u Bugarsku; primirje između Sovjetskog Saveza i Bugarske; Bugarska objavljuje rat Njemačkoj. 9 – Komunisti preuzimaju vlast u bugarskoj vladi Otadžbinskog fronta na čelu s Kimonom Georgijevim (vođom partije „Zveno“), u kojem dominiraju komunisti. 12 – Rumunija potpisuje primirje sa saveznicima: priznaje sovjetsku vlast u Besarabiji i sjevernoj Bukovini i vrhovnu vlast savezničkog Kontrolnog komiteta, kojim dominiraju Sovjeti.
	oktobar	2 – Njemci slamaju pobunu u Varšavi dok nekoliko kilometara dalje sovjetske jedinice prave pauzu i oporavljaju se; saveznici prodiru kroz Zapadni zid u Njemačku. 9 – „Sporazum o procentima“ između Čerčila i Staljina u Moskvi 23 – Saveznici priznaju De Gola kao privremenog predsjednika privremene francuske vlade.	5 – Britanci se iskrcavaju u Grčkoj. 8 – Bugarska počinje ratne operacije protiv Njemačke. 12 – Njemačka vojska napušta Atinu. 14 – Britanci ulaze u Atinu. 18 – Grčka vlada ulazi u Atinu. 20 – Crvena armija i jugoslavenski partizani oslobađaju Beograd. 23 – Antifašistički komitet nacionalnog oslobođenja postaje privremena demokratska vlada Albanije, sa Enverom Hodžom kao premijerom. 25 – Rumunska vojska i Crvena armija oslobađaju teritoriju Transilvanije od mađarske armije. 28 – Primirje između antifašističke koalicije i Bugarske
	novembar	7 – Ruzvelt po četvrti put postaje predsjednik SAD.	13 – Partizani oslobađaju Skoplje. 29 – Albanija se oslobađa Njemaca.
	decembar	15 – SAD se iskrcavaju na Mindoru, Filipini.	3 – EAM organizire demonstracije u Atini, koje završavaju krvoprolićem; počinju borbe između EAM-ELAS-a i vladinih snaga koje uživaju britansku podršku.
1945.	januar	17 – Sovjeti okupiraju Varšavu. 19 – Njemačka u potpunosti odstupa sa Istočnog fronta. 20 – Mađarska potpisuje primirje sa saveznicima.	3– Oslobođenjem Bijelog Polja oslobođena je čitava teritorija Crne Gore. Oko 70.000 etničkih Njemaca iz Rumunije deportirano je u SSSR.

	februar	4-11 – Čerčil, Ruzvelt i Staljin sastaju se u Jalti. 8 – Saveznici pokreću glavnu ofanzivu da bi stigli na Rajnu. 13-14 – Savezničko bombardiranje uništava Drezden. 19 – SAD se iskrcava na Ivo Džimu.	Potpisivanje sporazuma u Varkizi o raspisivanju općih izbora i plebiscitu u vezi s monarhijom u Grčkoj, o raspuštanju gerilskih organizacija i ELAS-ovoj predaji oružja. 23 – Turska objavljuje rat Njemačkoj i Japanu.
	mart	3 – Finska objavljuje rat Njemačkoj. 9 – SAD bombardiraju Tokio. 22 – Paton prelazi Rajnu kod Openhajma. 23 – Montgomeri prelazi Rajnu sjeverno od Rura.	6 – Sovjeti nalažu da se imenuje koaliciona vlada Rumunije na čelu sa Petru Grozom, ali tako da je kontroliraju komunisti. 7 – Formira se privremena vlada Demokratske Federativne Jugoslavije, sa Titom kao predsjednikom i s dominacijom partizana nad članovima vlade u egzilu (23:5).
	april	12 – Ruzvel umire, Hari S. Truman postaje predsjednik SAD. 23 – Sovjeti ulaze u Berlin. 25 – Snage SAD i SSSR sreću se na rijeci Elbi; počinje konferencija Ujedinjenih nacija u San Francisku. 28 – Italijanski partizani strijeljaju Musolinija. 30 – Hitlerovo samoubistvo	6 – Oslobođeno Sarajevo 14 – Formirana vlada Federativne države Hrvatske, pod komunističkom dominacijom. 28 – SAD priznaje Titovu privremenu jugoslavensku vladu.
	maj	1 – Berlin se predaje sovjetskim trupama. 7 – Njemačka formalno kapitulira.	2 – Jugoslavenska partizanska vojska ulazi u Trst i stvara napetu podjelu (kasnije na Zonu A i B) između Italije i Jugoslavije. 6 – Pavelić, njegova vlada i veliki broj vojnika i civila bježe iz Zagreba prema Austriji. 8 – Partizani oslobađaju Zagreb. 15 – Jugoslavenski partizani u Blajburgu ubijaju nepoznat broj ratnih zarobljenika (ustaša i nešto četnika i slovenačkih domobrana) i civila, a ostali su odvedeni na „Križni put“, koji većina nije preživjela.
	juni	5 – Saveznici dijele Njemačku na četiri okupacione zone. 26 – Predstavnici pedeset zemalja potpisuju Povelju Ujedinjenih nacija. Osnovane Ujedinjene nacije.	10 – AVNOJ postaje Privremena narodna skupština Jugoslavije.
	juli	17-2. august – Čerčil, Staljin i Truman sreću se u Potsdamu da planiraju mir u Evropi i završni napad na Japan.	
	august	6 – Na Hirošimu bačena atomska bomba. 9 – Na Nagasaki bačena atomska bomba. 14 – Japan kapitulira.	

PRVO POGLAVLJE

Politički kontekst

Svrha prvog poglavlja je da posluži kao svojevrsan okvir, pošto većina odabranih dokumenata spada u političku historiju, što u ostalim poglavljima nije slučaj. Na početku su dati opisi nekolicine eminentnih političkih vođa iz onog vremena; oni pružaju važne informacije o predmetu opisâ, kao i o njihovim autorima. Zbog toga smatramo da je ponuđeni materijal relevantan i da ima analitičku vrijednost. Ove skice praćene su karakterističnim ideološkim iskazima kojima su vladajuće strukture pokušavale da opravdaju svoje djelovanje i/ili sâmo svoje postojanje, a, također, i nekim ideološki obojenim iskazima pripadnika pokretâ otpora.

Potpoglavlje Vojske i vojnici je, iz razumljivih razloga, prilično obimno. To je posljedica činjenice da se u nekim zemljama na srazmjerno malom terenu susretalo nekoliko vojski (okupacione sile, kolaboracionističke vojske, pokreti otpora). Pokušali smo da bar u izvjesnoj mjeri objasnimo njihove aktivnosti, njihovu ideološku pozadinu, njihove ciljeve i njihove (često veoma složene) međusobne odnose. Tu su, zatim, dokumenti koji se bave odnosima između različitih strana u ratu i susjednih zemalja.

Završno potpoglavlje Vjerske organizacije donosi dokumente koji prikazuju aktivnosti vjerskih organizacija za vrijeme rata: koliko su otvoreno i jasno vjerske organizacije pokazivale svoj stav prema samom ratu, prema uključenim stranama, prema pripadnicima drugih nacija/religija, prema ratnom stradanju, ratnim zločinima itd.

Ia. Vođe i ideologije

I-1. Ficroj Meklin, Čerčilov izaslanik kod partizana, o Titu 1943. godine

Tito je srednjeg rasta i pomno obrijan. Lice mu je bilo opaljeno od sunca, a kosa čelično-sive boje. Usta su mu veoma čvrsta, a oči živahne i plave. [...] Pitao sam se kakav će utisak na mene ostaviti taj čovjek kad ga usporedim s komunistima koje sam susretao u Rusiji. [...] Jedno mi je odmah upalo u oči: spremnost da svako pitanje razmotri sa svih strana i da odmah – ako je potrebno – donese o tome odluku. Činilo mi se da je posve siguran u sebe. Taj je čovjek starješina, a ne podređeni. Za mene je to bilo nešto posve novo – u jednom komunisti otkriti toliku sigurnost i samostalnost.

Razgovor Ficroja Meklina s Titom u partizanskom Beogradu 1944.¹

Tom zgodom obavijestio sam Tita kakvu je srdžbu izazvao kod saveznika njegov potajni odlazak s Visa. [...] Rekao sam Titu da je g. Čerčila veoma uvrijedilo kako je on bio otišao. Također sam ga obavijestio o nerazumno ponašanju nekih njegovih podređenih i o trvenjima i bezbrojnim sitnijim poteškoćama do kojih je došlo u vrijeme njegova izbjivanja. Jasno se vidjelo da ga je to iskreno ražalostilo. Kazao mi je kako mu je žao što čuje da su se njegovi podređeni nerazumno ponašali prema nama, ali je dodao da će se sve to odmah ispraviti. [...] Odvratilo sam da mi je to drago. „Međutim“, dodao

¹ Njihov prvi sastanak pošto je Tito tajno napustio ostrvo Vis (gdje su ga čuvala britanske snage) kako bi se sreo sa Staljinom.

sam „meni se čini da vi ne uviđate kako je glavni uzrok svemu tome bio vaš nestanak i činjenica da nam uopće niste kazali kamo idete.“ Ali Tito ili ovo nije mogao ili nije htio shvatiti, već je nedužno govorio: „Nedavno je g. Čerčil otišao u Kvebek da se tamo sastane s predsjednikom Ruzveltom, ali sam o tome saznao tek kad se otamo vratio. Međutim, ja se zbog toga nisam razljutio.“

MacLean, str. 14–15, 240–241

Josip Broz Tito rođen je 1892. u Kumrovcu, u blizini Zagreba. Izučio je zanat i radio kao bravar i fabrički radnik. Na početku Prvog svjetskog rata mobiliziran je u austrougarsku vojsku i poslat na Istočni front. Rusi su ga zarobili, pa je nekoliko godina proveo u Rusiji, gdje se upoznao s boljševičkim idejama. Zatim se 1920. godine vratio u domovinu, novoosnovanu državu Jugoslaviju. Priključio se Komunističkoj partiji. Nekoliko puta je hapšen i proveo je nekoliko godina u zatvoru. Godine 1937. dolazi na čelo Komunističke partije Jugoslavije. Godine 1941. postao je glavni organizator pokreta otpora, a kasnije vrhovni komandant partizanskih snaga. Poslije rata postao je predsjednik Jugoslavije i vladao je u totalitarnom duhu do svoje smrti 1980. godine.

Što se Meklinu dopalo kod Tita? Što mu se nije dopalo? Zašto je Tito ostavio dobar utisak na Meklina prilikom prvog susreta? (Kakva je bila njegova komunistička reputacija?) Što je pokvarilo njihove odnose? Da li se Tito, prema tvom mišljenju, ponašao nekorektno prema svojim britanskim saveznicima? Titovi simpatizeri cijene njegovu „drsko“ ponašanje prilikom posljednjeg susreta s Meklinom, jer u njemu vide potvrdu postojano nezavisnog duha Jugoslavije. Šta ti misliš o tome? Da li su Britanci željeli da uspostave odnose zasnovane na ravnopravnosti ili su u tom savezništvu htjeli da dominiraju?

► **Sl. 1 - Josip Broz Tito, vođa partizanskog Narodnooslobodilačkog pokreta, i general Draža Mihailović, komandant Jugoslovenske vojske u otadžbini (četnici)**

Beograd, Narodna biblioteka Srbije, Zbirka plakata

I-2. Pavelićev fotograf svjedoči o njegovoj ličnosti 1961. godine

Bila je prava muka fotografski portretirati Pavelića, jer je na svim slikama ispadao onakav kakav je doista i bio: mrk i s poznatim razbojničkim izrazom. Te se fotografije naravno nisu dopadale njegovoj supruzi „faraonki Mari“, tako da su se po njenom izričitom nalogu snimanja opetovala u nedogled. [...] Napokon ona je pronašla rješenje kako da njen muž izgleda blaže pred fotografima: zahtijevala je da mu pričaju viceve dok pozira.

Vojinović, str. 16

Ante Pavelić rođen je u Bradini (Bosna i Hercegovina) 1889. godine. Po profesiji je bio pravnik. U mladosti stupio je u Stranku prava. Poslije zavođenja diktature u Jugoslaviji, 1929. godine, Pavelić je emigrirao i zajedno sa svojim ustaškim pokretom snažno se zalagao za zbacivanje diktatorskog režima i ukidanje države Jugoslavije.

Pavelić je zadobio simpatije fašističkih vođa, ponajviše Musolinija, koji je vjerovao da pomažući Pavelića može pripojiti Italiji obalne djelove Hrvatske. Poslije sloma Jugoslavije, Musolini i Hitler omogućili su Paveliću da stvori marionetsku Nezavisnu Državu Hrvatsku (nadalje: NDH). Na samom kraju Drugog svjetskog rata Pavelić je pobjegao u inostranstvo (Argentina, Španija). Umro je 1959. godine.

Pažljivo osmotri fotografiju. Da li je fotograf rekao istinu? Da li je na osnovu fotografijâ moguće išta saznati o karakteru fotografirane ličnosti? Što nam o Paveliću kao ličnosti govori činjenica da nije umio da se smije? (On je o sebi vječito mislio kao o smrtno ozbiljnom vođi.) Fotograf je dao svjedočenje dugo vremena poslije Pavelićevog pada; da li bi to svjedočenje bilo drugačije da ga je fotograf dao u vrijeme dok je Pavelić bio na vlasti? Što fotograf hoće da kaže o Paveliću kad govori o odnosima između njega i njegove žene? Može li trač da bude historijski izvor?

► Sl. 2 - Ante Pavelić

www.pavelicpapers.com

Razmisli o pitanjima koja se odnose na svjedočenje Pavelićevog fotografa (tekst I-2).

I-3. Opisi Mehmeta Šehua i Envera Hodže

Nekoliko dana kasnije, Maklin se vratio i u posjetu, prvu od mnogih, došao nam je Glavni štab LNÇ-a², čija su dva vodeća člana bili Mehmet Šehu³

² LNÇ – Levizija Nacional Clirimtare (Pokret nacionalnog oslobođenja) – organizacija kojom su za vrijeme Drugog svjetskog rata u Albaniji rukovodili komunisti. LNÇ je organizirao najveći oružani otpor u zemlji. Pošto je za vrijeme i poslije rata eliminirao sve druge političke grupe, proglasio se jedinim zaslužnim za oslobađanje Albanije i zahvaljujući tome je poslije rata postao vodeća sila u zemlji.

i Enver Hodža⁴. Mehmet Šehu bio je nizak, mišićav, smeđokos, bolesno žute boje lica, tridesetogodišnjak koji se rijetko smijao, izuzev kad bi vidio nesreću drugih. Dobro je govorio engleski, bio je veoma sposoban i imao je neuporedivo više vojnih znanja od većine drugih Albanaca.

Enver Hodža bio je sasvim drugačiji – visok čovjek s previše mesa i mlitavog stiska ruke. Nije bio vojnik iako je imao vojnih pretenzija, ali je bio društveniji od Šehua i s nama je razgovarao na tečnom francuskom. Moguće je da nas nije volio, ali je bar skrivao svoja osjećanja, dok ste kod Šehua mogli da osjetite neprijateljstvo. Hodža je imao 35 godina. Školovao se u srednjoj školi u Đirokastri, u liceju u Korči i na univerzitetu u Monpeljeu, u Francuskoj, koji je bio prinuđen da napusti jer nije položio ispite. Otišao je u Brisel i Pariz da studira prava. Nije diplomirao. Vratio se u Albaniju i postao učitelj francuskog jezika u državnoj gimnaziji u Tirani; kasnije je, i dalje kao učitelj francuskog, prebačen u Korče. Uvijek smo ga znali kao „profesora Envera Hodžu“ – vjerovatno je tu titulu uzeo s obzirom na svoj nastavnički staž. Napustio je predavački posao 1940. godine i počeo da vodi duhansku radnju, koja je postala komunistička ćelija i mjesto gdje su se sastajali anti-državni elementi; poslije osnivanja Komunističke partije Albanije 1941. postao je generalni sekretar Centralnog komiteta Partije i na tom položaju je vjerovatno bio i kad smo ga mi prvi put sreli.

Smiley⁵, str. 56

❓ Kakve razlike uočavaš između dvojice gore opisanih vođa? Misliš li da su razlike u njihovim karakteristikama bile važne za njihov uspjeh? Kako autor daje čitaocu nagovještaj o svojim osjećanjima prema Šehuu i Hodži?

I-4. Engleski špijun o Juliju Maniju, vođi političke opozicije u Rumuniji

Maniju je [...] bio jedan od najmanje bombastičnih heroja koje je jedna zemlja ikad dala – pošten, mudar, prečesto u pravu i savršeno lišen pomodne ratne visokoparnosti. Krhke građe, inteligentnih očiju, obučen dosta formalno, više je ličio na provincijskog bilježnika nego što je odgovarao popularnoj predstavi o vođi pokreta otpora. Godine 1938. morao je imati šezdeset osam godina, ali je izgledao mlađe [...].

Od početka je sebi i svojoj partiji postavio visoke standarde ponašanja. Preduzete su mjere da se preduprije antisemitske demonstracije. Ohrabrivao je strana ulaganja i, mada su neke njegove kolege nesumnjivo napunile sopstvene džepove, ne može se ni zamisliti da je sâm Maniju uzimao bilo kakvo mito. On i njegovi bliski saradnici – ljudi kao Jon Mihalče i ekonomist Madgaru – spadaju među najistaknutije Rumune dvadesetog stoljeća.“

Porter, str. 18, 20

³ Mehmet Šehu je rođen 10. januara 1913. u Kurušu, južna Albanija. Od 1937. do 1939. učestvovao je u Španskom građanskom ratu kao borac Garibaldijske međunarodne brigade. Od 1944. do 1945. bio je član Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja (privremena vlada). Nakon oslobođenja Šehu je smatran desnom rukom Envera Hodže i „drugim čovjekom“ Albanije. Postoje tvrdnje da se Šehu 1981. suprotstavio Enver Hodžinoj politici izolacije, zbog čega je proglašen jugoslavenskim špijunom. Pronađen je mrtav u svojoj spavaćoj sobi, s metkom u glavi, 17. decembra 1981. Nakon njegove smrti, pričalo se da Šehu nije bio samo agent Jugoslavenske tajne službe nego i agent CIA i KGB-a.

⁴ Enver Hodža je rođen u Đirokastri 16. oktobra 1908. Od 1930. do 1936. studirao je i radio u Parizu, a potom u Briselu. Vratio se u Albaniju 1936. i radio kao nastavnik u srednjoj školi u Tirani, a potom u gimnaziji u Korči. Otpušten je s posla 1939. s obrazloženjem da je „državni neprijatelj“. Kada je 8. novembra 1941. osnovana komunistička partija Albanije, postao je prvi sekretar Centralnog komiteta partije i politički komesar u Pokretu nacionalnog oslobođenja (LNÇ). Na mjesto premijera je došao 1944. i vladao Albanijom kao diktator sve do 11. aprila 1985, kada je preminuo.

⁵ Dejvid Smajli bio je kapetan britanske vojske i kao dobrovoljac pridružio se Egzekutivi za specijalne operacije (Special Operations Executive) na Balkanu, a posebno u Albaniji. On daje živ opis Drugog svjetskog rata i svojih zvaničnih kontakata sa komunistima, a zatim i rojalistima u organizovanju albanskog antifašističkog otpora.

I-5. Metaksasova poruka urednicima i izdavačima svih grčkih novina (30. oktobar 1940)

Turska nije saveznik Njemačke, kao što je to bila 1916, nego je saveznik Britanije. Bugarska, naravno, i sada kao i onda kalkulira, ali se, u svakom slučaju, u ovom trenutku i bar za sada, ne usuđuje da se pokrene. Vrijeme, međutim, ne radi za sile Osovine. Ono radi za protivnike zemalja Osovine. Na kraju, za Njemačku bi, u svakom slučaju, bilo moguće da pobijedi samo ako bi ostvarila svjetsku dominaciju. Ali, u Denkerku se konačno pokazalo da svjetska dominacija Njemačke nije moguća. [...]

Već sada, poslije nepravdnog napada Italije, politika koju slijedim je Venizelosova politika vječnog sjećanja. Jer, to je politika izjednačavanja grčke politike sa sudbinom one sile za koju je, kad je o Grčkoj riječ, okean uvijek bio morska površina koja spaja, a ne granica koja razdvaja. [...]

Za Grčku je Engleska prirodni saveznik; Engleska je višestruko dokazala da je branitelj Grčke, a u pojedinim trenucima i njen jedini branitelj. Pobjeda neće i ne može biti ničija do njena. Biće to pobjeda anglosaksonskog svijeta; i, pošto do tog datuma nije uspjela da postigne konačni rezultat, Njemačka će biti osuđena da bude smrvljena njegovim rukama. Zato se od ovog trenutka ne smije vjerovati da za

► Sl. 3 - Lutrijski kupon za prikupljanje novca za porodice vojnika koji se bore na albanskom frontu protiv Italijana 1940-41.

IEEE, *To epos tou '40. Laiki Eikonografia*, 166

sile Osovine na horizontu nema oblaka, čak ni u smjeru Istoka, a Istok je uvijek mjesto tajne. Uvijek je bilo tako, ali je on danas više nego ikad ranije pun neočekivanih događaja i tajni. Zato ćemo na kraju mi trijumfirati. [...]

Postoje trenuci kad narod, ako hoće da ostane veliki narod, sebi duguje da bude kadar da se bori čak i bez ikakve nade u pobjedu. Samo zato što je to ono što treba da učini.

Metaxas, str. 525-526

Na dan 28. oktobra 1940. Italija je Grčkoj postavila ultimatum. Joanis Metaksas, grčki premijer i diktator od 4. avgusta 1936, odmah je odgovorio „OXI“ (grč. NE) i dan „OXI“ ostao je drugi grčki nacionalni praznik iako je Metaksasova diktatura i danas nepopularna. Na dan 30. oktobra, dok su italijanske trupe i dalje napredovale, a italijanski avioni bombardovali, Metaksas se obratio urednicima i izdavačima svih grčkih novina, koje su bile pod cenzurom. Metaksas je umro 29. januara 1941, dok su grčke trupe bile duboko u Albaniji, i nije doživio da vidi njemačku invaziju 6. aprila.

Prokomentiraj posljednji paragraf. Šta je Metaksas želio da postigne?

Prijevod: „Grci, naši vojnici heroji, idući stopama Leonide, povjerali su vama odbranu unutrašnjeg fronta. Jedno od sredstava te odbrane jeste VELIKA RATNA LUTRIJA. Polovina prihoda od ove nove lutrije ići će na obezbjeđivanje sredstava za zimu, zimske odjeće, javnih kuhinja, medicinske njege itd. za djecu i vremenšne roditelje naših boraca. Druga polovina nudi velike nagrade kupcima lutrijskog kupona, koji svakog mjeseca mogu da dobiju 10.000.000 drahmi. Prva nagrada = 2.500.000 drahmi Na raspolaganju su i poklon-bonovi od 200, 100 i 50 drahmi.

I-6. Hitlerova naredba br. 26 (3. april 1941)

Saradnja sa saveznicima na Balkanu

1. Zadaci država jugoistočne Evrope u vojnom pohodu protiv Jugoslavije određeni su sljedećim političkim ciljevima:

Mađarska, koja će dobiti Banat, moraće i da okupira taj region, ali se obavezala da će pružiti dodatnu pomoć u uništavanju neprijatelja.

Bugarska će dobiti natrag Makedoniju i zbog toga će se najvjerojatnije, i bez posebnog pritiska s njemačke strane, usredsrediti na napad na taj region. Bugari će, dodatno, uz pomoć jedne njemačke tenkovske divizije, biti zaduženi da pruže podršku protiv Turske. Za tu operaciju Bugarska će također morati da pozove u pomoć tri divizije postavljene na grčku granicu.

Rumunija će, u vlastitom interesu, kao i u interesu Njemačke, ograničiti svoj zadatak na čuvanje jugoslavenske i ruske granice. Šef njemačke vojne misije mora da postigne da se spremnost za pružanje odbrane od Rusije proširi i da rumunske snage raspoređene oko Temišvara budu poslate dalje na istok kako se ne bi ugrozila veza između mađarske Druge armije i njemačkih snaga.

Najzad, obostrani pokret mađarskih i njemačkih jedinica mora da omogući da se bez teškoća pređe rumunsko-mađarska granica.

2. Za vojnu kooperaciju i organizaciju Komande za predstojeću operaciju na snazi će biti sljedeća uputstva: Objedinjeno rukovođenje vojnim pohodom, tamo gdje je riječ o operativnom postavljanju ciljeva za italijanske i mađarske snage, ostaće u području moje odgovornosti. Ono se mora odvijati u duhu koji uzima u obzir osjećanja saveznika i omogućava glavarima italijanske i mađarske države da se pred svojim narodima i njihovim vojnim snagama pojave kao nezavisni vojni vođi. [...]

Hitlers Weisungen für die Kriegsführung, str. 108–109

I-7. Jon Antonesku⁶ o „jevrejskom pitanju“

17. septembar 1940.

Propaganda, štampa i radio moraju da rade u savršenoj harmoniji, kako na unutrašnjem, tako i

na spoljnom planu. Akcija mora biti jedinstvena i problemi se moraju izbjeći.

Na spoljnom planu treba obznaniti da je naša jedina uporišna tačka iz perspektive spoljne politike: Osovina. General Antonesku neće voditi politiku svojih prethodnika; general Antonesku je izabrao sopstveni put kojim će ići. Rumunska politika je stoprocentno uz Osovinu. Ostvarićemo lojalnu, potpunu korektnost u odnosu na sile Osovine. [...] Jevrejsko pitanje predstavlja vitalni problem. Pokušaću – civiliziranim sredstvima – da Jevreje postepeno uklonim iz rumunskih ekonomskih struktura. Svi Jevreji koji su u zemlju došli potajno i ustoličili se poslije unije, u bilo kom obliku i pod kojim god izgovorom, biće pozvani da likvidiraju svoje poslove i napuste zemlju. Ignorirati jevrejsko pitanje ili ga prikrivati prividnim rješenjima značilo bi izdati samu suštinu našeg rumunstva. Mada nasilnost gesta ili riječi ne rješava ovaj problem, već degradira onoga koji gest čini ili riječ izgovara, general Antonesku preuzeo je odgovornost da taj problem riješi metodično i postupno, kako ne bi izazvao neravnotežu u privrednom životu Rumunije. Uklanjanje stranog elementa uvjetovano je postavljanjem domaćih snaga na njegovo mjesto.

Evreii din România între anii 1940–1944, tom. II, dok. 44

Ovo su direktive za štampu, radio i telegrafske agencije. Specifikacije su načinjene s obzirom na „jevrejsko pitanje“. Na taj način nastavljena je politička cenzura u štampi, koju je uveo prethodni režim.

Ko je, iz Antoneskuove perspektive, 1940. bio glavni saveznik Rumunije? Šta su, po Antoneskuovom mišljenju, bila sredstva za rješavanje „jevrejskog pitanja“? Usporedi situaciju u Rumuniji sa situacijom u drugim državama u isto vrijeme. Da li misliš da je „jevrejsko pitanje“ zaista predstavljalo vitalni problem za Rumuniju 1940. godine (u vrijeme kada je izgubila 1/3 svoje teritorije i bila na putu da bude uvučena u rat)?

⁶ Jon Antonesku (1882–1946), vojno lice i političar. Zauzimao je važne položaje u rumunskoj vojsci. Premijer (4. septembar 1940 – 23. avgust 1944). Šef države (1940–1944). Saveznik Hitlerove Njemačke. Osuđen i strijeljan kao ratni zločinac (1946).

I–8. Proglas kralja Mihaila⁷ građanima njegove zemlje (23. avgust 1944)

Rumuni,
u najtežim trenucima naše historije odlučio sam, zajedno sa svojim narodom, da postoji samo jedan put da se zemlja spase potpune katastrofe, a to je da napustimo savez sa silama Osovine i smjesta prekinemo rat protiv saveznika.

Rumuni,
nova vlada nacionalnog jedinstva dobila je zadatak da ispuni odlučnu volju ove zemlje da zaključi mir sa Ujedinjenim nacijama. Rumunija je prihvatila primirje koje su joj ponudili Sovjetski Savez, Velika Britanija i Sjedinjene Američke Države. Od ovog trenutka, svaka borba ili neprijateljstvo prema sovjetskoj vojsci mora prestati, kao i rat protiv Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država. Molim vas da prihvatate vojnike tih vojski s povjerenjem. Ovi narodi garantirali su našoj zemlji nezavisnost i nemiješanje u naše unutrašnje poslove. Oni su shvatili nepravdu bečkog diktata, kojim nam je oduzeta Transilvanija. [...]

Rumuni,
diktatura je okončana, a sa njom se okončava i svekoliko ugnjetavanje. Ova nova vlada označava početak nove ere, u kojoj će prava i slobode svih građana ove zemlje biti garantirani i poštovani.

Istoria României între 1918–1944 (culegere), str. 261

 Koje su glavne tačke novog programa rada rumunske vlade? Kako se gleda na prethodnu vladu? Kralj Mihail je najprije podržavao profašističkog vođu Antoneskua – zašto je promijenio mišljenje? Da li je stvarno tako mislio ili je samo bio oportunist? Uporedi to s nekim drugim primjerima vođa koje su promijenile svoju političku orijentaciju.

I–9. Komunistička ideologija LNÇ, u tumačenju Sejfula Malješove⁸

Albanski narod, boreći se protiv okupatora i reakcionarnih klanova, odnedavno se politički obrazovao, stekao je svijest o svojim interesima i shvatio da nema drugog ispravnog puta izuzev onoga koji vodi narodnoj demokratiji. Priroda budućeg režima u Albaniji i narodni demokratski pokret direktno su povezani s aktivnošću i doprinosom našeg naroda u današnjem ratu. Danas, u bitkama narodnooslobodilačkog rata, odlučuje se sudbina sutrašnje Albanije. Činjenica da je većina Albanaca okupljena oko nacionalnog antifašističkog oslobodilačkog fronta; činjenica da smo organizirali slobodne izbore u najrazvijenijim regionima i održali kongres, uz prisustvo predstavnika iz svih krajeva Albanije; činjenica da danas imamo antifašističko vijeće, koje reprezentira političku snagu naroda albanske države; činjenica da danas imamo vojsku sastavljenu od brigada i divizija, armiju ljudi sposobnih da se odupru njemačkim divizijama i reakcionarnim bandama i da ih unište – sve to daje garanciju za trijumf demokratskog narodnog režima u Albaniji. [...] Naš narod, zajedno s čitavim progresivnim svijetom, neće dopustiti drugima, koji su ga do danas tlačili i eksploatisali, da ubere žetvu njegove krvi. Ono što se do sada dogodilo neće se ponoviti; narod ubijaju, a drugi, koji rade protivno njegovom interesu, zaposjedaju vodeće položaje.“

Bashkimi, jun 1944.

 Sejfula Malješova bio je jedan od najistaknutijih vođa albanskog antifašističkog otpora. Komunistička ideologija LNÇ, izložena u ovom izvoru, promovira njihov manifest za vođenje zemlje poslije rata. Manifest predstavlja situaciju tako da sve druge grupe izgledaju kao kolaboracionističke i izdajničke. Čitajući ovaj članak, može se steći realističan utisak o komunističkoj propagandi za vrijeme rata.

⁷ Mihail I (1921), kralj Rumunije (1927–1930; 1940–1947). Na dan 23. avgusta 1944, uz podršku političke opozicije, uhapsio je Jona Antoneskua i objavio da je rat protiv Ujedinjenih nacija završen. Godine 1947. kralj je, pod prijetnjom, primoran da abdicira, a Rumunija je proglašena narodnom republikom.

⁸ Sejfula Malješova rodio se 1900. u mjestu Malješove u blizini mjesta Permeta. U 24. godini počeo je da piše poeziju i prve članke. Kasnije je otišao u Moskvu kao član Kominterne. Veoma je aktivno učestvovao u Drugom svjetskom ratu. Poslije rata imenovan je za predsjednika Udruženja pisaca, a kasnije za ministra obrazovanja u Albaniji. Preveo je Geteova, Nekrasovljeva i djela drugih pisaca. Komunistički režim ga je zbog liberalnih političkih pogleda uhapsio i poslao na robiju od 20 godina. Sejfula Malješova umro je u Fieriju, kuda je bio poslat u egzil.

Analiziraj jezik u ovom odlomku. Koji elementi ovog članka se mogu smatrati propagandom?

I-10. Smjernice PK KPJ CG, za Crnu Goru, Boku i Sandžak upućene za stvaranje organizacije Crnogorske narodne omladine u septembru 1941.

- Borba za nacionalnu nezavisnost crnogorskog naroda i puna ravnopravnost naroda Boke i Sandžaka, kao i svih nacionalno ugnjetenih i porobljenih naroda, i stvaranje jedinstva omladine i naroda u borbi protiv okupatora; Bratska saradnja sa svim jugoslavenskim narodima – Srbima, Hrvatima i drugim;
- Nacionalno samoopredjeljenje i ravnopravnost crnogorskog naroda i puna ravnopravnost naroda Boke i Sandžaka, kao i svih drugih jugoslavenskih naroda: borba protiv ma čije hegemonije i šovinizma u odnosu na bilo koji narod ili nacionalnu manjinu;
- Slavenska solidarnost i razvijanje ljubavi prema svim slavenskim narodima, a naročito prema ruskom i ukrajinskom narodu, koji nose glavni teret rata protiv fašizma; suzbijanje šovinističke mržnje prema njemačkom, italijanskom i dr. narodima i isticanje ideje internacionalizma.
- Demokratska narodna vladavina i uništenje svih tragova fašizma, kao najvećeg neprijatelja omladine i naroda; na tom planu borba protiv petokolonaša⁹ svih vrsta i ostataka ranijih reakcionarnih režima koji služe neprijatelja i na taj način razbijaju jedinstvo naroda prema kome su izvršili izdaju;
- Borba za životna prava omladine: radničke, seljačke i intelektualne, za ravnopravnost ženske omladine.

Stanišić, 255–256

Težnja vođstva Narodnooslobodilačkog pokreta u Crnoj Gori da organizaciono uobličiti antifašističku omladinu odredila je da PK KPJ za Crnu Goru i Boku izda direktivu krajem avgusta 1941. godine o stvaranju Crnogorske narodne omladine (CNO). Proces organizacionog i političkog učvršćivanja CNO počeo je prvih dana septembra 1941. godine. Ova organizacija je stvorena 30. novembra 1941. godine na konferenciji koja je održana u Stijeni Piperskoj, kod Podgorice. CNO je vrlo brzo uobličena u najmasovniju političku organizaciju. Za nepuna tri mjeseca, okupila je oko 20.000 članova.

I-11. Letak Oblasnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije za Makedoniju, upućen makedonskom narodu

Novembar 1941.

[...] Bugarske vlasti počinile su masakre u Kumanovu, bilo je 7–8 mrtvih, među njima su i žene. [...] Naši gradovi su opkoljeni i okupirani i narod je prisiljen da danima boravi u kući; u Prilepu (i u nekim drugim mjestima) stotine ljudi je uhapšeno, pljuvano, batinano na ulici. Na ulicama često možete da vidite kako bugarska fašistička policija vodi u zatvor poštene Makedonce – najbolje sinove makedonskog naroda. Ko čini sve to? Jesu li to Bugari? Ne. Bugarski narod nema nikakve veze s time; to čine izdajnici bugarskog naroda, koji se prodaju za šaku prljavog fašističkog srebra. Ti izdajnici čine sve što je u njihovoj moći da budu poslušni monstrumu Hitleru i da navedu nas Makedonce da zamrzimo Bugare, Ruse, Srbe i druge slovenske narode, i da udarimo na njih. Krvolok Hitler hoće da uništi slavenske narode i da ih pretvori u feudalno roblje – roblje koje će orati i kopati zemlju za njemačke grofove i barone. Bezuman, Hitler urla da 4–5 miliona Slovena treba da nestane kako bi tamo gdje su oni bili zaorao njemački plug, i to je razlog što je krenuo protiv sovjetske Rusije, zemlje socijalizma, zaštitnika svih obespravljenih ljudi, posebno malog slavenskog naroda.

⁹ Petokolonaši su saradnici okupatora kojih je bilo na svim jugoslavenskim područjima. U Crnoj Gori su to: četnici, crnogorski separatisti, muslimanska milicija, albanski kvislinzi.

Danas je herojska borba sovjetskog naroda borba svih slavenskih naroda protiv zajedničkog zla. Njihova pobjeda je i naša pobjeda, pobjeda koja će okončati ropstvo, glad i strah koji je donio fašizam.

*Извори за Ослободителната војна и
Революција во Македонија, 1941–1945, str. 28–29*

Šta su bili ciljevi ovog letka? Kakav je stav Oblasnog komiteta Komunističke partije Makedonije prema bugarskom narodu? Objasni ulogu SSSR-a u borbi makedonskog naroda. Uporedi jezik ovog dokumenta s jezikom prethodnih.

Opća pitanja za potpoglavlje Ia.

Da li izvori realistično prikazuju političke vođe? Kakve sličnosti možeš da uočiš u opisima različitih vođa? Kakve razlike možeš da uočiš u opisima različitih vođa?

Pronađi opise vođa u svojoj zemlji iz istog perioda. Možeš li da utvrdiš sličnosti među njima? Pronađi neke drugačije opise istih vođa. Što misliš, zbog čega je ista ličnost opisana na različite načine?

Šta možeš da zaključiš o propagandnim slikama – šta one pokazuju? Što je trebalo da kažu ljudima? Pokušaj da to utvrdiš za svaki izvor: koju je ideologiju on podržavao? Zašto je propaganda bila tako važna za vrijeme rata? Možeš li da odrediš glavne ideološke i političke konflikte u svakoj zemlji? Možeš li da uočiš zajedničke trendove u svim zemljama?

Ib. Vojske i vojnici

I-12. Američki izvještaj o aktivnostima albanskog pokreta otpora

Balisti¹⁰ izbjegavaju da se bore i protiv Italijana, i protiv Njemaca. Njihova osnovna politika u ranim danima bila je „neka saveznici biju naše bitke“. Sada, kada je LNÇ¹¹ osnažio svoje pozicije do te mjere da izgleda sasvim moguće da na kraju rata bude dominantan u zemlji, balisti postaju nervozni i pozivaju Njemce da biju njihove bitke, pokušavajući da zbrišu LNÇ, a da pritom sami uopšte ne uđu u borbu. Što god da se dogodi, izgleda da su balistička gospoda, kako ih zove LNÇ, riješena da se ne upuste u istinsku borbu. Oni će, vjerovatno, tu i tamo da obave poneku rafiniranu likvidaciju i izvedu poneko elegantno ubistvo, i bit će ljudi koji će to nazvati građanskim ratom, ali oni neće ustati i boriti se. Bar svi znaci ukazuju u tom smjeru.

Costa, str. 166

Ovaj izvod predstavlja dio zvaničnog izvještaja od 23. decembra 1943, koji je američki predstavnik Kancelarije za strateške poslove (Office of Strategic Services) i Specijalnu egzekutivu (Special Executive) poslao u komandnu centralu izvještavajući o aktivnostima albanskog pokreta otpora. Izvod omogućuje da se stekne utisak o ratnoj strategiji svake grupe i daje komparativnu perspektivu.

I-13. Predstavnici saveznika na Balkanu o strategiji gerile u Albaniji

Balli Kombetar zapravo kaže: „Hajde da se organiziramo odmah, a da se borimo kasnije.“

Ili, kako navodi još jedan izvještaj:

„Krenut ćemo u akciju kad se Britanci iskrcaju u Draču.“

LNÇ zapravo kaže: „Organizirajmo se odmah i borimo se odmah. Nastavimo borbu sve dok se saveznički vojnik ne pojavi na tlu Albanije.“

Costa, str. 167

¹⁰ Balist: član Balli Kombetar.

¹¹ LNÇ –Levizija Nacional Çlirimtare (Pokret nacionalnog oslobođenja), pod rukovodstvom komunista.

Ovo je izvod iz izvještaja o gerilskom ratu i ratnim strategijama Bali Kombetar¹² i LNÇ tokom 1943; pisali su ih predstavnici saveznika na Balkanu.

Slážeš li se sa taktikom koja je opisana u citiranim izvorima? Da li „male nacije“ zaista treba da ostanu po strani dok se velike sile bore? Objasni svoj stav.

I-14. Hrvatski vojni izaslanik u Sofiji o situaciji u Makedoniji

[...] Odnosi između Bugara i Njemaca su dobri. Prije nekog vremena u jednom noćnom klubu u Skoplju došlo je do incidenta političke prirode i tom prilikom intervenirao je jedan njemački oficir. U tom je klubu orkestar svirao makedonsku himnu, a jedan bugarski niži oficir je zapljeskao. Na to mu je prišao oficir s višim činom i upitao ga zašto je pljeskao. A on je odgovorio: „Sve što je makedonsko istovremeno je i bugarsko“. Kad je to čuo, bugarski oficir ga je ošamario. Taj događaj primijetili su neki njemački oficiri koji su sjedjeli u istom klubu, pa su upitali bugarskog oficira zašto je ošamario svog kolegu, ali ovaj nije odgovorio, nego je napustio klub. Njemački oficiri su pošli za njim i napolju ga istukli. Taj incident izazvao je nezadovoljstvo kod svakoga ko je bio tamo i ko voli Makedoniju. [...]

Документи за борбата от македонскиот народ за самостојност и национална држава, str. 308-9

Ovaj tekst dio je šireg izvještaja o situaciji u okupiranoj Makedoniji, koji je hrvatski vojni izaslanik u Sofiji podnio Ministarstvu odbrane Nezavisne države Hrvatske. Ta unekoliko bizarna priča pokazuje neke aspekte odnosa između bugarskog i njemačkog vojnog osoblja u Vardarskoj Makedoniji, koja je u to vrijeme zvanično bila bugarska teritorija.

Opiši odnose između njemačkog i bugarskog vojnog osoblja u Vardarskoj Makedoniji.

► Sl. 4 - Zamjenjivanje njemačke vojske bugarskom vojskom poslije fašističke okupacije Makedonije (april 1941)

I-15. i I-16. Proglas Nacionalnog oslobodilačkog fronta (EAM) – Komitet Sterea Ellada

PROGLAS

Narodu Rumelije

Braćo,

Maska je pala i pokazalo se pravo lice organizacije EDES. Jedinice te organizacije kukavički su, s leđa, napale naše snage u Epiru i bez povoda zarobile više članova Nacionalnog oslobodilačkog fronta. Njihov cilj je jasan: da u saradnji sa svojim njemačkim partnerima [...] rasture Nacionalni oslobodilački front, pionirsku organizaciju grčkog naroda, koja se bori za oslobođenje Grčke.

Braćo,

Znali smo šta je organizacija EDES, znali smo da sarađuju sa izdajničkim nitkovima. [...] Znali smo šta je njihov cilj: da masakriraju Grčku, da slome nacionalni oslobodilački pokret, da podjarme grčki narod i uvedu diktatorski režim. Sve smo to znali. No, učinili smo sve što je u našoj moći da u što većoj mjeri sačuvamo jedinstvo, jer je to bilo u interesu grčkog naroda – jer je to tražila borba za slobodu. Ali, sada, kad organizacija EDES otvoreno sarađuje s Njemcima [...]; sada kad oni preduzimaju zajedničke operacije protiv grčkog naroda s ciljem da ga pokolju i da ga razjedine u njegovoj borbi za slobodu, objavljujemo u ime grčkog naroda da ćemo ih SLOMITI i onemogućiti im da nanesu štetu

¹² Bali Kombetar (Nacionalni front) bio je politička i vojna organizacija u Albaniji tokom Drugog svjetskog rata, čiji je cilj bio da poslije oslobođenja uspostavi republiku. Pripadnici ove organizacije borili su se protiv okupatora, ali su povremeno sarađivali s Njemcima ne bi li uništili komuniste. Komunistička propaganda je to iskoristila da diskreditira organizaciju Bali Kombetar među Albancima.

divovskom poduhvatu koji je grčki narod preduzeo da bi izvojevao slobodu, poduhvatu koji je hranio i koji još uvijek hrani svojom krvlju.

Braćo,

imajte bezrezervnu vjeru u EAM–ELAS!

Stupajte u njegove redove!

Samo je EAM iznikao iz naroda i bori se za narod.

Pozivamo sve ljude koje je nepatriotska organizacija EDES zavela s pravog puta da otvore oči i da nam se priključe u našoj svetoj borbi za SLOBODU. Živio EAM. Živio ELAS.

Smrt okupatorima, izdajicama i ubicama sopstvene nacije.

KOMITET EAM za STEREA HELLAS

Fleischer, *Stemma kai svastika*, 2, str. 229

Proglas Nacionalne demokratske grčke unije (EDES) 1943.

NACIONALNA DEMOKRATSKA GRČKA UNIJA [EDES]

PROGLAS

Komunistička partija, koja je žrtvovala ovu zemlju, koja je prepredeno i podmuklo uzurpirala njene svete tradicije, koja je bez potrebe samo uvećavala broj žrtava, koja je na sve strane organizovala ubistva i terorističke napade, koja je opljačkala dobre građane, koja je eksploatirala sve i svakoga, sada je prešla sve granice uvredljivog i bestidnog ponašanja i usuđuje se da optuži EDES govoreći da se on sastoji od germanofila, agenata Gestapoa i ubica!!! [...]

EDES stoji suviše visoko da bi ta bijedna kleveta mogla da stigne do njega i da ga dotakne. U EDES-ovim redovima je sva vojnička slava moderne Grčke, sve moralne političke ličnosti i svaki progresivan element u ovoj zemlji.

Zastava EDES-a je narodna socijalistička demokratija i tu zastavu on drži visoko i čvrsto i držaće je tako dok narodna socijalistička demokratija ne bude ustanovljena i ne postane izvor sreće za sve Grke. EDES je istinski bakljonoša istinskog patriotskog duha. Njegovi počeci i njegova duga tradicija, kao i lična historija njegovih članova čine ga zakletim neprijateljem svih neprijatelja Grčke i krvožednih vukova iz Sofije. [...]

Grčki demokrati i patrioti!

Ostanite što dalje od izdajnika i klevetnika. Što dalje od onih koji denunciraju okrvavljeni sjeverni Epir i nastavljaju da flertuju s bugarskim medvjedima. Što dalje od neprijatelja vašeg mira i sreće. Jednom riječju, što dalje od Komunističke partije. Pridružite se EDES-u, Nojevoj barki čistote i nadmoći. Pridružite se EDES-u, snažnom talasu plime istinske narodne snage.

EDES

Fleischer, *Stemma kai svastika*, 2, str. 230

Početak juna 1941. čitava Grčka bila je pod trojnom njemačkom, italijanskom i bugarskom okupacijom. Njemci su nametnuli surov okupacioni režim, pljačkajući poljoprivredu zemlje, njenu industriju, i zahtijevajući od Grčke da plaća troškove okupacije. U zimu 1941–42. nastupila je razorna glad koja je uzela desetine hiljada žrtava. Komunistička partija je u septembru 1941. preduzela organizovanje Nacionalnog oslobodilačkog fronta (EAM). On je imao dva proklamovana cilja: organiziranje otpora i slobodan izbor oblika vladavine po eventualnom oslobođenju Grčke. U ustanovljavanju EAM-a učestvovala su i druge male zemljoradničke i socijalističke grupe. Vojni ogranak (ELAS) formiran je ubrzo potom. Nesposobnost tradicionalnog „političkog svijeta“ da ponudi vođstvo proizvela se pod okupacijom. Politička praznina, stvorena za vrijeme Metaksasove diktature, sada se povećala zbog činjenice da je veliki dio liberalnog vođstva otišao u izgnanstvo. Komunisti, marginalna snaga u međuratnom periodu, požurili su da ispune ovaj vakuum. Nudili su viziju bolje i pravednije budućnosti. Osim toga, pošto su preživjeli ranija proganjanja, posebno pod Metaksasovom diktaturom, stekli su iskustvo i sposobnost da operiraju u ilegali. Iako su partijske vođe držali pod čvrstom rukom vođstvo kako EAM-a tako i ELAS-a, najveći dio vojnika nije pripadao komunistima. Pojavio se i niz nekomunističkih grupa otpora, među kojima je najznačajnija bila Nacionalna demokratska grčka unija (EDES), koju su stvorili grčki liberalni oficiri. Godine 1943. velika planinska područja bila su pod kontrolom snaga otpora.

Usporedi dva prethodna izvora. Koje su ideologije zastupljene u ovim proglasima? Kakvim se argumentima oni koriste? Misliš li da je opredjeljivanje za određenu stranu bilo samo pitanje ideologije? Da li je za većinsko stanovništvo (s obzirom na prosječan nivo obrazovanja ljudi u to vrijeme) bilo lako da se opredijeli za jednu stranu?

► **Sl. 5 - Fotografija partizana (muškaraca i žena) s lijevog krila otpora u Grčkoj**

Atina, Muzej rata; Britanska zbirka (*Historia*, tom 16, str. 16)

🔑 Snage ELAS-a u maršu. EAM/ELAS ojačan je velikim brojem Grka koji su željeli da pruže otpor okupatorima. Tokom čitave okupacije zemlje od strane sila Osovine on je bio najvažniji protivnik okupacionih snaga u Grčkoj.

I-17. Osnovi programa Osvobodilne fronte (OF, Oslobodilački front slovenačkog naroda)

1. novembar, 1941.

1. Mora se voditi nemilosrdna oružana borba protiv neprijatelja.

2. Ta aktivnost predstavlja osnov oslobađanja i ujedinjenja svih Slovenaca.

3. Smatrajući zajednicu jugoslavenskih naroda prirodnom i historijskom, Osvobodilna fronta (OF) ne priznaje slom Jugoslavije. Ona će uložiti sve svoje napore u borbi za razumijevanje i jedinstvo svih jugoslavenskih naroda. U isto vrijeme, ona teži ujedinjenju svih slavenskih naroda pod vođstvom velikog ruskog naroda, na temelju prava na samoopredjeljenje svakog naroda. [...]

5. Sve grupe koje učestvuju u Osvobodilnoj fronti saglasile su se da budu lojalne jedna drugoj. [...]

7. Poslije oslobođenja, Osvobodilna fronta će uvesti narodnu demokratiju. Sva pitanja koja izlaze iz okvira nacionalnog oslobođenja biće riješena na demokratski način. [...]

Repe, *Sodobna zgodovina*, str. 187

🔑 Ubrzo pošto su Njemačka, Italija i Mađarska okupirale Sloveniju, u aprilu 1941, Komunistička partija Slovenije (KPS) organizirala je antiimperijalistički front, čiji je cilj bio oslobođenje Slovenije uz pomoć Sovjetskog Saveza. Takva organizacija nije se proširila na ostale djelove Jugoslavije. Pored KPS, ostale osnivačke grupe su „Sokol“ i razne lijevo i liberalno orijentirane grupe humanističke inteligencije. Poslije njemačkog napada na Sovjetski Savez (22. jun 1941) organizacija je preimenovana u Osvobodilna fronta slovenskoga naroda (OF). U ljeto 1941. OF je pozvao na oružani otpor protiv okupatora. Partizanima se priključio veliki broj ljudi različitih uvjerenja. U jesen 1941. OF je sastavio izjavu o idealima, nazvanu „Osnovni ciljevi OF“. Iako je OF uključivao političke grupe različitih ideologija, kontrolu je imala KPS. Osim oslobođenja, cilj KPS bila je revolucija, a to je odbilo mnoge ljude i izazvalo građanski rat na djelovima slovenačke teritorije. Ali, ukupno uzev, većina Slovenaca podržavala je OF, koji je prišao Antifašističkom vijeću narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), i učestvovao u formuliranju principa na kojima će počivati nova federalna Jugoslavija. Na kongresu OF, oktobra 1944, kojem su prisustvovali delegati iz čitave Slovenije, izabran je Komitet nacionalnog oslobođenja. Godinu dana kasnije, on je preimenovan u Skupštinu i obrazovao je dio privremene vlade. OF, kao dio narodnog fronta Jugoslavije, osvojio je vlast na prvim poslijeratnim izborima 1945. godine.

❓ Razmisli o tački 7. Da li je ona ostvarena?

I-18. Odluka PK KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak o podizanju ustanka (8. jul 1941)

- Da se od udarnih grupa formiraju gerilski odredi, koji će odmah početi akcije protiv neprijatelja;
- da se unište karabinjerske i finansijske postaje po selima i varošicama, napadaju neprijateljske transportne kolone i ruše komunikacije, da se raspire sve žandarmerijske stanice;
- da se sve akcije pripremaju tajno i izvode iznenađeno;
- da se zarobljeni italijanski vojnici puštaju, a oficiri sprovode u više komande i komitete;
- da akcijama rukovode mjesni i okružni komiteti KPJ, preko vojnih komiteta u koje treba da uđu

najistaknutiji članovi partijskih komiteta i po nekoliko oficira.

Stanišić, 2005.

U duhu odluke Centralnog komiteta KPJ o početku oružane borbe protiv okupatora, koja je donesena na sastanku Politbira Centralnog komiteta KPJ, 4. jula 1941. u Beogradu, Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak održao je 8. jula 1941. godine sastanak u Stijeni Piperskoj kod Podgorice. Sjednici su prisustvovali: delegati Pokrajinskog komiteta KPJ Blažo Jovanović i članovi Pokrajinskog komiteta KPJ – Radoje Dakić, Savo Brković, Budo Tomović, Vido Uskoković, Krsto Popivoda i Periša Vujošević. Jednoglasno je prihvaćena odluka Centralnog komiteta KPJ o početku oružane borbe.

Zašto su sve akcije morale da budu izvedene kao iznenadni napad? Šta misliš zašto je italijanski vojnik trebalo da bude oslobođen? Je li iz čistog humanizma, ili...?

I-19 Petrovdanski sabor

Nakon što je italijanska vojska okupirala Crnu Goru dio Crnogorske stranke, okupljen oko dr Sekule Drljevića, organizirao je 12. jula 1941. sabor na Cetinju (prema pravoslavnom blagdanu koji se slavi toga dana nazvan je Petrovdanskim saborom). Glavni zadatak sabora bio je obnova crnogorske neovisnosti pod talijanskim protekcionizmom. Izvod iz govora dr Sekule Drljevića na Petrovdanskom saboru:

„Crnogorski narod je ponosan što je uspostava slobodne Crne Gore spojena sa besmrtnim djelom Duče-a, genijalnog stvaraoca fašističke Imperije i sa djelima slavne i pobjedonosne italijanske vojske. Naročito ističem, da se Duče od početka borio protivu nepravde učinjene Crnoj Gori uništenjem njene državne egzistencije i da nije prestajao boriti se protivu te nepravde do uspostave Crne Gore svojim pobjedonosnim mačem... Pozivam Sabor da izvoli saslušati deklaraciju i primiti ju aklamacijom.“

Glas Crnogorca, organ italijanskog Visokog komesarijata za Crnu Goru, br. 9, 13. juli 1941, str.1.

I-20 Deklaracija usvojena aklamacijom na Petrovdanskom saboru

„Crnogorski sabor koji se sastao na Cetinju na Petrovdan 12. jula 1941. godine, u ime Crnogorskog naroda, kao vjerni tumač njegovih želja i njegove volje daje ovu

Deklaraciju:

I Okupacija Crne Gore od strane Srbije, koju je protivno volji crnogorskog naroda prihvatila tzv. Velika narodna skupština u Podgorici sa svojom odlukom od 26. novembra 1918. godine, prestala je.

II Stavljani su van snage: Režim koji je bio stvoren u Crnoj Gori od bivše Kraljevine Jugoslavije i dinastije Karađorđevića. Vidovdanski ustav i Ustav od 3. septembra 1931. godine, koji su potjecali od pomenutog režima, ukinuti su.

III Proglašava se suverena i nezavisna država Crna Gora u obliku Ustavne Monarhije.

IV Crnogorski sabor izjavljuje da su svi Crnogorci blagodarni fašističkim Oružanim Silama, čijom se zaslugom ostvarilo oslobođenje njihove Domovine i sjećajući se uskih veza koje postoje između dinastije Petrović Njegoš i Italijanskog Kraljevskog Doma, sa povjerenjem u djelo obnove dato uvijek i svuda od Dučea i od fašističke Italije – riješeni da sjedine život i sudbinu Crne Gore sa sudbinom Italije, uspostavljajući sa njom veze uske solidarnosti. Naknadno će se pristupiti sklapanju sporazuma između Crne Gore i Italije, prožeti duhom ove solidarnosti i saglasni ulasku Crne Gore u akcionu sferu Rima.

V Crnogorski sabor, u pomanjkanju nosioca Vrhovne vlasti šefa Države, riješio je da uspostavi kraljevsko namjesništvo i da umoli njegovo Veličanstvo Italijanskog Kralja i Cara da blagoizvoli odrediti namjesnika Kraljevine Crne Gore koji će proglasiti Ustav.“

Glas Crnogorca, organ italijanskog Visokog komesarijata za Crnu Goru, br. 9, 13. juli 1941, str.2.

Koje osobine Sekula Drljević pripisuje Dučeu? Na čemu mu izražava zahvalnost? Na šta se misli kada se u prvoj tački Deklaracije spominje „okupacija Crne Gore od strane Srbije“? Kojom tačkom Deklaracije se proglašava nezavisnost Crne Gore? Koja tačka je s njom u direktnoj suprotnosti? Objasni.

I–21, I–22. i I–23.**Iz dnevnika jugoslavenskog partizanskog komandanta**

Prije nekoliko noći došlo je do borbe sa oko 500 četnika iz odreda Draže Mihailovića. Razbijeni su i oko 140 zarobljeno. Naši su likvidirali četnike u Požezi. U toj borbi su naši partizani imali strahovite žrtve. Poginuo je komandant bataljona drug Kapelan, dva komandira četa i mnogo partizana. [...] Dogodilo se to da umesto borbe protiv fašističkih razbojnika vodimo borbu sa braćom; umesto da prolivamo neprijateljsku krv, mi se međusobno krvimo. Umesto da ljudi Draže Mihailovića presreću neprijateljske kamione i otimaju, oni presreću naše kamione i otimaju ono što je srpski narod odvajao od svojih usta i davao za narodnu borbu; umjesto da presreću Nemce i Nemce ubijaju, oni presreću naše ljude i ubijaju iz zasljeđe.

Dudić, str. 240

Iz zapisnika sa sastanka D. Mihailovića i predstavnika njemačke komande u Srbiji u selu Divci

11. novembar, 1941.

Draža Mihailović – Kao vojnik, ne stidim se što sam nacionalista. U tom svojstvu želim jedino da služim narodu. Pritom nisam se stavio na stranu onih koji žele da isteraju Nemce. Ali, neću da dozvolim, uzimajući u obzir slabe nemačke snage koje su u zemlji, da Srbija postane komunistička. Vodila se borba sa pojedinim oficirima i podoficirima, ali to je ipak bio samo manji broj. Naša dužnost je kao vojnika da se ne predamo dogod možemo izdržati. Stoga nam se ne može prebaciti zašto se ne predajemo.

[...] Borba protiv okupatora bila je nužno zlo kako narodne mase ne bi prešle na stranu komunista. Meni je kao vojniku situacija više nego jasna. Nikad se ne bih upuštao u prepade da nije došlo do komunističkih prepada i da Nemci nisu predavali gradove i sela.

Branko Petranović, Momčilo Zečević, str. 529

Iz instrukcija Draže Mihailovića majoru Đorđu Lašiću i kapetanu Pavlu Đurišiću

20. decembar, 1941.

[...] Ciljevi naših odreda jesu:

1) Borba za slobodu celokupnog našeg naroda pod skiptrom njegovog Veličanstva Kralja Petra II.

2) Stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj veliku Srbiju, etnički čistu u granicama Srbije – Crne Gore – Bosne i Hercegovine – Srema – Banata i Bačke.

3) Borba za uključenje u naš državni život i svih još neoslobođenih, slovenačkih teritorija pod Italijanima i Nemcima (Trst–Gorica–Istra i Koruška) kao i Bugarske, severne Albanije sa Skadrom.

4) Čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i nenacionalnih elemenata. [...]

Sa Komunistima – partizanima ne može biti nikakove saradnje jer se oni bore protiv dinastije i za ostvarenje socijalne revolucije. [...]

Postupak: sa Arnautima, Muslimanima i Ustašama prema njihovim zaslugama za njihova gnusna nedjela prema našem življu tj. iste treba prepustiti „Narodnom sudu“ – prema Hrvatima koji su pod okupacijom Italijana postupiti prema njihovom držanju u danom trenutku.

Zbornik dokumenata i podataka o NOR naroda Jugoslavije, XIV, knjiga 1, dok. br. 34

Ova dva dokumenta su pokušaj da se osvijetli uloga i stav četnika i njihov odnos prema partizanima i Njemcima. Četnike je predvodio Dragoljub Mihailović, pukovnik poražene Jugoslavenske vojske. U ljeto 1941. četnici i partizani su saradivali i zajedno su uspjeli da oslobode neke gradove u zapadnoj i centralnoj Srbiji. Od samog početka ustanka, partizani i Mihailovićeve četnici borili su se za kontrolu nad gradovima koje su oslobodili. Početkom novembra 1941. sukob između dva pokreta prerastao je u otvoreni građanski rat. Obje vojske tvrdile su da su jedini istinski borci protiv okupacionih snaga i da njihovi protivnici saraduju s okupatorom. Do konferencije u Teheranu saveznici su gledali na četnike kao na svoje saveznike i tek poslije toga počeli su da daju izvjesnu pomoć partizanima.

Kako je Mihailović objasnio njemačkom komandantu napade četnika na Njemce u prvim mjesecima okupacije? Što misliš, da li je on zaista smatrao partizane većom opasnošću od Njemaca?

Obratiti pažnju na stavove i predrasude prema drugim narodima u izvoru I–23. Koji djelovi uputstva su zapravo poziv da se čine ratni zločini?

► Sl. 6 - Srpski plakat

Nikolić, str. 37

🔑 I Srbija je u antikomunističkom frontu.

I-24. Zakletva učesnika Ostroške skupštine 8. februara 1942.

Na ovom mjestu gdje su se i naši djedovi zaklinjali osveti i slobodi mi, učesnici konferencije crnogorskih i bokeljskih rodoljuba, zaklinjemo se da ćemo ostati vjerni duhu svoga naroda, koji je u borbi za junačku slobodu stvarao svoje junake, pjesnike i svetitelje, svoje tvrđave i svoje manastire – zaklinjemo se da nećemo objesiti svoje puške dok naša pobjeda ne satre i posljednjeg fašističkog krvnika, dok naša pobjeda ne osreći život naše djece i ne ograne grobove naših predaka.

„Ko izdao, braćo, te junake...
krvlju mu se prelili badnjaci,
krvlju krsno ime oslavio,
svoju djecu na nj pečenu io!...

Ko izdao, braćo, te junake,
rđa mu se na dom rasprišla
za njegovim tragom pokajnice
sve kukale dovijek lagale!“

Lakić, str. 152

🔑 Skupština uglednih rodoljuba iz Crne Gore održana je 8. februara 1942. godine u manastiru Ostrog. U radu Skupštine učestvovalo je 65 delegata, predstavnika svih društvenih struktura. Na Skupštini je izabran Narodnooslobodilački odbor za Crnu Goru, u koji su izabrani predstavnici iz svih krajeva Crne Gore. Na skupštinskom zasijedanju ukazano je na dvije opasnosti po crnogorski narod: pojava četništva, koje je ugrožavalo jedinstvo naroda u borbi protiv okupatora, i glad, koja je mučila iscrpljeno crnogorsko stanovništvo.

I-25. Saradnja između ustaša i četnika

Svjedočenje Sava Pređe

„Ustaške vlasti su, pod pritiskom Nijemaca, počele da revidiraju politiku prema srpskom stanovništvu u Bosni i Hercegovini. Njemačkom okupatoru je bilo važno da ima mir da bi mogao eksploatisati prirodna bogatstva i koristiti ih za front. [...] Pavelićeva vlada donijela je niz mjera. Uvela je u Hrvatski državni sabor predstavnike Srba [...], osnovala Hrvatsku pravoslavnu crkvu i pozvala u domobranstvo pojedina godišta srpskih mladića, itd. [...] Ustaško rukovodstvo prihvatilo je politiku sporazumijevanja sa četnicima. Prve pregovore i sporazume vlasti NDH napravile su sa četničkim komandama na Ozrenu i Trebavi. Tim sporazumima četnici su priznali NDH i izrazili odanost Poglavniku. Prekinuta su sva neprijateljstva prema vojnim i građanskim vlastima NDH, koje će biti uspostavljene na cijeloj teritoriji gdje se nalaze četnički odredi. S ciljem vođenja zajedničke borbe protiv partizana, četnici zadržavaju svoje vojne formacije, naoružanje i komande, a u akcijama protiv partizana snabdijevaju ih vojne jedinice NDH. Ranjeni četnici će se liječiti u bolnicama oružanih snaga NDH.“

Sarajevo u revoluciji (ur. Albahari i dr.),
str. 398–399

 Iako su snage Nezavisne Države Hrvatske bile u ratu s predstavnicima srpskih ultranacionalista (četnici), što je za posljedicu imalo veliki broj žrtava među nevinim civilima, tokom 1942, a pod njemačkim pritiskom, hrvatski i srpski nacionalisti povezali su se kako bi vodili zajedničku borbu protiv komunista.

 Šta je navelo neprijatelje (četnike i ustaše) na saradnju? Prema tvom mišljenju, da li je do nje došlo samo zbog njemačkog pritiska?

I–26. Početak ustanka u Bosni

*Svjedočenje Žarka Zgonjanina*¹³

„Dok smo bili u zanosu oko stvaranja prve partizanske grupe i zadovoljni što posao ide dobro, situacija se na čitavoj Kozari¹⁴ naglo izmijenila i između 28. i 30. jula¹⁵ pojavili su se samoupućeni kuriri i pronosili vijesti da je ustanak počeo i da se sve mora dići na noge. Ustanici s dubičkog sreza¹⁶, vjerojatno samoinicijativno, napali su žandarmerijsku stanicu na Knežici i likvidirali je. To je otprilike centar Kozare, te se pronio glas po Kozari da je ustanak počeo. [...] Dogovorili smo se da preporučimo narodu da se vrati kućama dok mi ne pitamo rukovodstvo¹⁷ šta treba raditi. Neki su pristali, neki nisu. Odmah sam se uputio ka Lešljanima znajući da je Šoša¹⁸ tamo. [...] Šoši sam rekao kakvo je stanje i pitao da li ima nove direktive. Šoša mi je odgovorio da ni on ne zna šta se dešava. Narod se masovno diže i puca na sve strane.“

Kozara u Narodnooslobodilačkom ratu
(ur. Žarko Zgonjanin i dr.), tom 1, str. 349

 Poslije Drugog svjetskog rata komunističke vlasti su tvrdile da je pobuna počela kao ustanak koji je podstakla jedino Komunistička partija. Međutim, ovaj izvor pokazuje da je ustanak podstaknut i nagonom za preživljavanje.

 Zašto su partizanske vođe s Kozare savjetovali narodu da se vrati svojim kućama i ostane ondje dok se s rukovodstvom ne obave konsultacije šta da se radi? Zašto je bilo važno da oni (komunisti) organiziraju pobunu? Kako i zašto se ponekad tumačenje historijskih događaja razlikuje od događaja samih?

I–27. Formiranje SS–„Handžar“ divizije¹⁹ u Bosni²⁰

*Svjedočenje Džemala Bijedića*²¹

„To je period kada neprijatelj vodi propagandno-mobilizatorsku akciju u Sarajevu s ciljem formiranja XIII SS, nazvane „Handžar“ divizija. Zato je u Sarajevu došao njemački, i ko zna čiji još agent, palestinski veliki muftija El Huseini, koji je uspostavio kontakt sa reakcionarnom grupom Muslimana. Imali smo obavještenja o čemu se je raspravljalo na tim sastancima, jer im je prisustvovao i čovjek koji je držao vezu s nama. El Huseini je insistirao na tome da Muslimani daju svoj doprinos pobjedi Njemačke i nastojao da se formira posebna SS jedinica, već pomenuta „Handžar“ divizija, a zatim još jedna. Najreakcionarniji dio Muslimana, koji se opredjelio za NDH, odnosno Njemačku, računao je da ta jedinica može poslužiti kao snaga kojom će Muslimani moći

¹³ Žarko Zgonjanin, bosanski Srbin, rođen je 1916. godine u blizini Prijedora (sjeverozapadna Bosna). Bio je jedan od organizatora ustanka 1941. godine na Kozari i u Bosanskoj krajini. Poslije Drugog svjetskog rata bio je jedan od čelnika državne policije u Bosni i Hercegovini. Umro je u Zagrebu 1970.

¹⁴ Planina u sjeverozapadnoj Bosni

¹⁵ 1941.

¹⁶ Grad u sjeverozapadnoj Bosni

¹⁷ Komunističko vođstvo

¹⁸ Slavni partizanski heroj sa Kozare

¹⁹ Handžar je naziv za dugu sablju koja je korišćena u osmanlijskom periodu.

²⁰ Za vrijeme Drugog svjetskog rata Bosna je bila dio Nezavisne Države Hrvatske.

²¹ Džemal Bijedić rođen je 1917. u Mostaru. Bio je član jugoslavenske Komunističke partije od 1939. i učesnik komunističkog partizanskog pokreta od 1941. Za vrijeme Drugog svjetskog rata i poslije njega bio je jedna od ključnih figura u političkoj hijerarhiji. Iako je bio bosanski Musliman, otvoreno je pisao o primjerima muslimanske kolaboracije s nacistima (recimo, muslimanskoj SS „Handžar“ diviziji). Poginuo je 1977. u avionu koji se srušio u blizini Kreševa (Bosna i Hercegovina). Pred smrt bio je jedan od vodećih jugoslavenskih političara.

da kalkuliraju u ovom ili onom momentu. Zlopotrebljavajući izuzetno težak položaj muhadžira, neprijatelj je uspio da u ovu SS diviziju uvuče i dobar dio njih. Formirajući „Handžar“ diviziju po brojnosti i ustrojstvu njemačkih jedinica, nacisti su je poslali na prethodnu obuku u Francusku i Njemačku, da bi početkom 1944. godine došla najprije u Srem, a zatim u istočnu Bosnu, gdje je izvršila brojne zločine. Bila je sastavljena od jednog broja okrvavljenih ustaša i ološa, podržavana od najreakcionarnijih muslimanskih, fašistički orijentiranih krugova. Iz kakvih sredina su vrbovani pripadnici ove divizije, najbolje govore sačuvani podaci vojnih i političkih organa Trećeg rajha u tzv. NDH. Naime, prilikom vrbovanja „dobrovoljaca“ u muslimansku SS diviziju, svakoj porodici iz koje je bio bar jedan „dobrovoljac“, bilo je „zagarantirano“ snabdijevanje prehrambenim artiklima i novcem koliko su dobivali i vojnici Trećeg rajha. Međutim, to nikada nije zaživjelo u praksi, jer je rodbina – žene, roditelji ili djeca, da bi to ostvarila, morala ispuniti određene formulare, a oni to nisu mogli učiniti, jer su bili „nepismeni“.

Sarajevo u revoluciji (ur. Albahari i dr.),
tom 3, str. 398–399

❓ Šta su bili motivi za pristupanje SS-u? Vjeruješ li da porodice dobrovoljaca nisu primile hranu i novac, koji su im bili obećani, iz razloga koji su navedeni u tekstu?

I–28. Darko Stuparić piše o formiranju prve hrvatske partizanske jedinice u blizini Siska (Hrvatska) u junu 1941.

U dvorištu kuće obitelji Lasić u Žabnu te se večeri okupilo oko desetak komunista i skojevaca. Prošli su stotinjak metara od sela i pod jednim hrastom održali sastanak. Dogovarali su se do ponoći. Članovi partijskih organizacija iz obližnjih sela razišli su se zatim zbog zadataka koje su trebali izvršiti iste noći. Capo i Marijan ostali su sami pod hrastom, rasprostrli šatorska krila i legli. Bila je to njihova prva partizanska noć. Bili su prvi jugoslavenski partizani. U prvim danima partizanskog ratovanja [...] svih je zanimalo koliko će trajati rat. Odnosno dokle ćemo ratovati, imamo li šanse da dignemo ustanak itd. [...] Neki su pitali: „Ako se zavučem u štagalj

i ako budem ondje pet–šest tjedana, hoće li sve ovo završiti?“ Takvima smo odgovarali da će teško završiti tako brzo, da je za nas najvažnije da se oružjem odupremo, da je to zasad naša odluka, ali da će takvu odluku donijeti cijela partija.

Dedijer, str. 397

❓ Kako je izgledala partizanska realnost u prvim danima pokreta otpora? Što misliš o želji za sakrivanjem u štaglju?

I–29. Svjedočenja o raspoloženju u Ohridu prilikom ulaska Njemaca, Italijana, Bugara i partizana tokom Drugog svjetskog rata

Ulazak Njemaca u Ohrid, 10. aprila 1941.

U četvrtak uveče, oko pet sati, sva zvona počela su da zvone jer su tad počele da stižu njemačke jedinice. [...]

Neki ljudi čekali su ih u centru, a Panto Rilkoski nudio im je hljeb, so i vodu. Oni su se plašili da je sve to otrovano, pa je Panto morao prvi da proba. Kasnije ih je jedan srpski pomorski oficir odveo do mornarice i predao ih je. Znao je njemački i vjerovatno je bio Hrvat. Pošto su prošetali gradom, sjeli su da ručaju, a jeli su hranu iz konzerve [...] Radnje su bile zatvorene. Radile su samo dvije kafane, ali tamo nisu služili ni piće, ni kafu i čaj jer nije bilo šećera. [...]

Ulazak Italijana, 11. aprila 1941.

U noći između petka i subote italijanske jedinice došle su s kolima punim vojnika i oružja. [...] Italijani su bili prilično gladni i tražili su od naroda jaja i piliće, kupovali su hljeb i slično. Djeca su im prodavala hranu, a zauzvrat su dobijala novac – lire i albanske leje.

Ulazak Bugara, 12. maja 1941.

Dvanaestog maja u pet po podne stigla je najprije bugarska policija. Primio ih je predsjednik općine, Ilija Kocareski. Petnaest dana kasnije došao je i ostatak bugarskih trupa. Njemački general Lindeman održao je govor koji je preveden i u kojem je rekao da je predao grad Bugarima jer je on njihov i oni treba da upravljaju njime. Onda je govorio bugarski general, koji je rekao da smo mi bili robovi srpskog naroda i izrazio zahvalnost njemačkoj oslobodilačkoj vojsci.

Eto tako su se u Ohridu promijenili gospodari tri puta za mjesec dana. [...]

Ulazak partizana 15. oktobra 1944.

Petnaestog oktobra (1944) u nedjelju ujutro došli su partizani. Narod je znao da dolaze. Došli su jašući na konjima. Narod im je priredio veličanstven doček. Bilo je mnogo ljudi, mladih i starih. [...] Sljedećeg dana došlo je još partizana. Među njima bile su žene naoružane bombama, mašinkama, redenicima, obučene u pantalone, što je bila prilična novost. [...]

Mitreski, str. 230–232, 280

Koje su sličnosti, a koje razlike između ovih opisa? Je li moguće razaznati autorov stav prema različitim vojskama koje su dolazile u Ohrid?

► Sl. 7 - Bošnjaci u ustaškim jedinicama

Krišto, str. 257

Ustaše su posvećivale posebnu pažnju Bošnjacima. Pavelić je objašnjavao da su cifre od 7,5 miliona Srba i samo 2,5 miliona Hrvata netačne: ima 5,5 miliona „katolika i muslimana Hrvata“. Kako bi pridobili muslimane za svoju stranu, zvali su ih „cvijeće hrvatskog naroda“. Bosanski muslimani formirali su zasebne jedinice u ustaškim snagama. Razlikovali su se od drugih jedinica po „fesu“, tradicionalnoj muslimanskoj kapi.

I-30. Iskaz jednog djeteta o rivalstvu političkih grupa u Albaniji

Sljedeća smicalica koju su isprobali bila je da partizani, preobučeni u njemačke uniforme, dođu k nama i kleveću komuniste, da vide hoćemo li da se složimo s njima. Njemački simpatizeri izvodili su istu smicalicu sa svima u Arzi. I tri frakcije izvodile su istu smicalicu sa svima u Arzi. Muškarci koji su dolazili u kuće uvijek su bili iz nekog drugog dijela zemlje i u Arzi ih niko nije poznao. Na taj način otkrivali su kako su se ljudi odnosili prema svakoj od frakcija.

Hysolli, str. 58

Kako su frakcije pokušavale da otkriju ko ih zaista podržava, a ko ne? Što ti ovaj odlomak govori o svakodnevnom životu civila? Prema tvom mišljenju, što je mogao da bude najbolji način da se odgovori na pitanja o različitim vojskama/frakcijama?

I-31. Cirkularno pismo centralnog vijeća LNÇ svim regionalnim komitetima u Albaniji (9. septembra 1943)

U slučaju savezničkog iskrcavanja, Vijeće nacionalnog oslobođenja mora biti istinska snaga. Oni moraju da mobiliziraju čitav narod i ne smiju da dozvole da druge snage, kao Bali Kombetar, izvrše ikakav uticaj na narod. [...] Od ovog trenutka snage

Nacionalnog oslobođenja moraju da se dokažu na svakom mjestu i kad dođe do iskrčavanja, moraju da se kroz vijeća Nacionalnog oslobođenja predstave saveznicima kao jedina snaga albanskog naroda. [...] Upravljanje Albanijom mora u cjelosti biti u rukama oslobodilačkih vijeća.“

Smiley, str. 89

Šta se ovim pismom savjetuje ljudima, kako da se ponašaju u slučaju savezničkog iskrčavanja u Albaniji? Kako da pokušaju da preduprije afirmaciju drugih političkih snaga? Kakav je bio odnos LNC prema rivalskim političkim grupama u Albaniji? Da li je konačni, pa čak i glavni cilj pokreta otpora bio da dođu na vlast?

Opća pitanja za potpoglavlje Ib.

Napravi tabelu sa tri kolone. U prvu upiši okupacione snage, u drugu komunističke snage, a u posljednju antikomunističke snage iz svakog od izvora. Opiši odnose između komunističkih i antikomunističkih snaga koje su operirale u istoj zemlji. Napravi listu snagâ koje su postojale u vašoj zemlji. Saznaj više o njihovim vođama i ciljevima. Kako su organizirane partizanske snage? Kakve su teškoće imale? Snage otpora nisu se borile samo za slobodu nego i za neke druge ciljeve. Koji su to ciljevi bili?

Ic. Odnosi sa dvijema koalicijama i sa susjednim zemljama

I-32. i I-33.

Novinski izvještaj o vojnom puču i zbacivanju proosovinske vlade Kraljevine Jugoslavije.

Puč se odigrao 27. marta 1941, poslije pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu

Idući iz periferijskih ulica povorke su se slivale jedna u drugu i rasle u moćnu reku. U povorci su bili izmešani radnici, nameštenici, omladina, građani, seljaci i žene. Na čelu povorke su nošene državne zastave. [...] Celo vreme narod je demonstrirao svoje raspoloženje. Vikalo se: „Živela narodna vlada!“, „Živela narodna vojska!“, „Vojska s narodom!“, „Tražimo demokratska narodna prava!“, „Amnestija za političke osuđenike!“. [...] Na Slaviji su govorili predstavnici omladine i radnika i g. dr Dragoljub Jovanović.²² Svi su izrazili radost što je ranija vlada smenjena i želju Beograda da se ne stane na pola puta, da se sačuva mir i nezavisnost narodna.

[...] Pred spomenikom Vuka Karadžića održano je nekoliko govora. Pored ostalih govornika govorio je profesor univerziteta dr Sima Milošević. Narodi Jugoslavije, po rečima g. Miloševića, žele da očuvaju narodnu nezavisnost, slobodu i da izvojuju demokratska prava.

Politika, 28. mart 1941.

Izvještaj vrhovnog rabina Jugoslavije dr Isaka Alkalaja Jugoslovenskoj vladi u izgnanstvu o događajima u Jugoslaviji od kraja marta do kraja juna 1941. godine

Toga dana [26. marta] došlo je do nereda po svim srednjim školama istovremeno. [...] Kroz sva odeljenja orilo se „bolje rat nego pakt, bolje grob nego rob“. [...] Raspuštene su sve škole, a uveče je došlo do demonstracija na Kalemegdanu i Slaviji. Grčki konzulat je bio prepun mladih ljudi između 17 i 20 godina koji su hteli da se prebace u Grčku i tamo bore kao dobrovoljci. [...]

Čim se čulo za preokret, sve su ulice okićene zastavama a mnoge i cvećem. Već u šest sati ujutru [27. marta] ulice su bile prepune sveta, seljaka u svečanom ruhu koji su neprestano pristizali iz okolnih sela, radnika, intelektualaca, đaka i građana, staro i mlado, sve je to bilo izašlo da dâ oduška svojoj radosti, sve se to uzajamno grlilo, plakalo, pevalo i klicalo. Toga dana pozdrav je bio „živeo Kralj, živela Jugoslavija“. [...] Englesko, američko, rusko i grčko poslanstvo bili su prosto opsednuti. Pojedine grupe išle su od poslanstva do poslanstva, prodirale u dvorišta i igrale kola dočekivane od

²² Dr Dragoljub Jovanović (1895–1977), univerzitetski profesor, bio je vođa lijevog krila Seljačke stranke.

Poslije Drugog svjetskog rata, Titov režim osudio ga je na dugogodišnji zatvor zbog njegovih opozicionih aktivnosti.

do suza tronutih šefova i osoblja delegacija. [...] Obrazovane su povorke sa zastavama jugoslovenskim i savezničkim na čelu išle prema centru, kličući Kralju, Otadžbini i vojsci, vičući protiv Hitlera i njegovih plaćenika. [...] Oko podne došlo je do velikih demonstracija pred Nemačkim saobraćajnim biroom. Jedan čovek stao je na prozor držeći veliku Hitlerovu sliku i zapalio jedan njen ugao. Slika je polako gorela, a frenetično pljeskanje onih dole prolamalo se i dopiralo čak do drugih krajeva varoši. Zatim su dvojica izvukli nemačku zastavu sa kukastim krstom i zubima je rastrgli.

Tokovi historije, 1–2/1997, str. 181–182

Kakva je bila reakcija stanovništva na Trojni pakt koji je potpisala jugoslovenska vlada, kao i na vojni puč koji je uslijedio? Koji detalj otkriva da su demonstranti bili svjesni da ti događaji mogu da uzrokuju napad Njemačke na Jugoslaviju?

► Sl. 8 - 27. mart 1941. Masovne demonstracije protiv sila Osovine u Beogradu

Branko Petranović, Nikola Žutić, 27. mart 1941.

Hitlerova bijesna reakcija na vojni puč, koji je organizirala grupa jugoslovenskih oficira reagirajući na pristupanje jugoslovenske vlade Trojnom paktu 25. marta, ispoljila se u napadu na jugoslovensku prijestonicu 6. aprila 1941. i u uništenju prve jugoslovenske države.

I–34. Iz memoara Konstantina Kacarova²³, poznatog bugarskog advokata, o prvom godini Drugog svjetskog rata

U toj fazi „drôle de guerre“, u Bugarskoj se rat, bar na površini, jedva osjećao, u političkom kao i u vojnom smislu. Unutrašnja situacija počivala je na carskom autoritetu, a on je opet počivao na vojsci očišćenoj od oficira koji se bave politikom i na ministrima koji nijesu članovi nijedne partije. Spoljna politika zemlje bila je politika čekanja, politika kursa „proći neopaženo“. [...] Bugarska je bila neutralna.

Ta riječ imala je posebno privlačnu snagu za Bugare. Vodili smo tri rata i propatili dvije nacionalne katastrofe, koje su sahranile nacionalne ideale kojima se inspirisala naša generacija. Bugari nisu vjerovali da će ratom ili učešćem u velikom međunarodnom savezu popraviti svoje životne uvjete.

Tipičan primjer izgubljene vjere Bugara da ih u to vrijeme sreća čeka u međunarodnoj politici daje sljedeći vic, veoma popularan u to vrijeme:

Pižo sretne seoskog učitelja i pita ga: „Učitelju, ovog puta ćemo ostati neutralni, zar ne?“

„Ne, ne,“ odgovara učitelj, koji je specijalista za međunarodnu politiku, „ovog puta Bugarska neće biti njemačka saveznica. Sada idemo sa Engleskom!“ „Odlično! Nek jednom i Engleska zaradi batine!“

Kacarov, str. 547–548

Zašto je većina Bugara htjela da izbjegne novi rat? Da li su očekivali da će im potonji svjetski sukob donijeti ikakvu dobrobit?

I–35. Poznati bugarski novinar Danail Krapčev o optužbi da Bugarska ne pruža otpor njemačkoj vojsci

Zašto nisu zaustavili njemačku vojsku?

Neke zemlje kritikuju Bugarsku što je dozvolila njemačkoj vojsci, svome savezniku u Svjetskom ratu, da prođe kroz njenu teritoriju. Moramo da naglasimo da su te zemlje Velike sile. Mi, Bugari, imamo sva prava da ih pitamo: zašto oni, koji kritikuju Bugarsku

²³ Konstantin Kacarov je rođen 1898. u Sofiji. Bio je profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Sofiji (1931–1953). Nepravедno je osuđen 1953. Oslobođen je, jer je kasnije utvrđeno da je njegova presuda bila pogreška pravosuđa. Poslije obaranja presude, emigrirao je u Švicarsku.

što je dozvolila njemačkoj vojsci da prođe kroz njenu teritoriju, nisu zaustavili istu tu vojsku u njenom maršu prošle ili prethodne godine? [...] Zašto nisu došli u donji tok Dunava da zaustave Njemce, nego hoće da sedam miliona Bugara, koji su bili njemački saveznici u Svjetskom ratu, spriječi Njemce da pređu veliku rijeku?

Na kraju krajeva, ne bi trebalo zaboraviti da je Bugarska žrtva Versajskog ugovora, koji je za nju počeo u Bukureštu, a završio u Neiju. Zašto bi sedmomilionske nacije bile obavezne da zaustave juriš osamdeset miliona Njemaca koji hrle da stvore novu Evropu? I Bugarska i Njemačka su žrtve pobjednika u ratu koji se vodio prije dvije decenije i mi čekamo da pobijedi pravda. [...]

Novine *Zora*, Sofija, 6. mart 1941.

Krapčev, str. 210–211

? Koji su to autorovi argumenti? Jesu li oni uvjerljivi? Koji je Krapčevljev stav prema Njemačkoj i Njemcima?

I-36. Isti bugarski novinar Danail Krapčev komentira brzu pobjedu Njemačke nad Jugoslavijom u aprilu 1941. godine

Srušena je zemlja koja je 1885. napala Kneževinu Bugarsku jer se Južna Bugarska priključila sjevernoj. Srušena je zemlja koja je 1913. perfidno odbacila saveznički sporazum između Bugarske i Srbije i izazvala rat među saveznicama (Drugi balkanski rat). Srušena je zemlja koja je na mirovnim pregovorima u Bukureštu htjela da dobije Carevo selo, kao i da „polomimo zube u Sofiji“, kako je izjavio srpski predstavnik Spaljković. Srušena je zemlja koja je Grčkoj dala domovinu Ćirila i Metodija. Srušena je zemlja koja je podstakla atentat na austrijskog princa prijestolonasljednika, izazivajući time Svjetski rat. Srušena je zemlja koja je doprinijela da Bugarska bude izbačena iz egejskog regiona. Kažemo zemlja, a ne srpski narod, jer narod nije kriv; kriva je njihova vladajuća inteligencija, koja je oduvijek mrzjela Bugarsku. [...]

Ne samo što je ta zemlja potlačila više od milion Bugara odvajajući ih od nas i pokušavajući da uzme

njihova srca, duše i maternji jezik, nego je i iznutra potkopavala Bugarsku. [...]

Isus Krist je ustao iz mrtvih! Od sada će građani Bugarske disati slobodnije. Radujmo se!”

Krapčev, str. 145–146

? Koji je Krapčevljev razlog za sreću povodom ovog događaja? Da li se njegova sreća odnosi na čitavu Jugoslaviju ili samo na njen dio? Zašto? Što ovaj članak govori o njegovom autoru?

► Sl. 9 - Rumunske novine: kralj Mihail, general Antonesku, Musolini, Hitler (1941)

Universul, br. 130, 15. maj 1942.

► Sl. 10 - Rumunske novine: kralj Mihail i generalisimus Staljin (1945)

Universul, 26. oktobar 1944.

Uporedi ovu fotografiju s prethodnom. Kakvo je tvoje mišljenje o rumunskoj vojsci i o političarima koji mijenjaju stranu? Da li misliš da je novo „drugarstvo“ iskreno? Objasni svoj odgovor.

I–37. i I–38.

Izvod iz Memoara (18.10.1941) ondašnjeg premijera Emanuila Cuderosa u zvaničnoj vladi Grčke u Kairu, nekadašnjeg bankara poznatog po liberalnim pogledima i suprotstavljanju Metaksasovom režimu; upućeno Britancima

[...] Povratak Kralja i njegove porodice u našu zemlju pitanje je časti, zato što je on slijedio ispravnu i hrabru politiku, ali i zato što je to u najboljem interesu nas samih i naših saveznika. Svako dovođenje režima u pitanje, do kojeg bi moglo doći poslije rata, bacilo bi Grčku u sukobe i anarhiju bez kraja. Ako se naši prijatelji raduju poslijeratnoj Grčkoj, sposobnoj da nastavi da sprovodi svoju spoljnu politiku i koristan politički uticaj na Mediteranu i na Balkanu, oni moraju već sada da pripreme tlo koje će onemogućiti da se u Grčkoj dogode takve anomalije.

Fleischer, tom 1, str. 181

Kako Cuderos pokušava uvjeriti saveznike da je povratak kralja u njihovom najboljem interesu? Šta ti misliš o njegovim argumentima?

Poruka britanskog Ministarstva spoljnih poslova britanskom ministru u Kairu 14. 8.1944.

Ono što bi bolje poslužilo našim interesima bila bi predaja Njemaca u trenutku kada naše snage budu spremne da uđu u Grčku, pod uvjetom da oni predaju i sveukupno njemačko oružje i zalihe, tako da to ne padne u ruke EAM-a, i da nema nikakvog jaza iz kojeg bi EAM mogao da izvuče korist. Za to bi bilo više izgleda ako bi materijal mogao da se preda u lukama koje su nama lako dostupne. Naravno, feldmaršal za Bliski istok razmatra razne puteve i načine i uzeće u obzir gornja razmatranja.

Iatridis, str. 227

Njemačka je započela invaziju na Grčku u aprilu 1941. i grčke trupe, kao i britanske, brzo su savladane. Tri dana prije pada Atine, 23. aprila, general Colakoglu, bez saglasnosti vlade, sklopio je sa Njemcima sporazum o primirju. Kralj i njegova vlada povukli su se na Bliski istok. U Grčkoj je ustanovljena kolaboracionistička vlada. U martu 1944. EAM je formirao Politički komitet nacionalnog oslobođenja, koji je trebalo da upravlja Grčkom i koji je predstavljao direktnu prijetnju vladi u egzilu. Novi premijer vlade u egzilu Jorgos Papandreu je, pod britanskom zaštitom, započeo formiranje vlade nacionalnog jedinstva. Na kraju je dao EAM-u pet sporednih ministarstava u novoj vladi. Papandreuova vlada vratila se u oslobođenu Atinu u oktobru 1944, praćena nevelikim britanskim snagama. Papandreu nije dao prvenstvo zahtjevima za kažnjavanje kolaboracionista. Ali, glavni problem ležao je u demobiliziranju gerilskih vojski i njihovom zamjenjivanju nacionalnom vojskom. EAM-ov kandidat se povukao iz kabineta i nekoliko dana kasnije, 3. decembra 1944, EAM je organizirao masovne demonstracije. Policija je pucala i ubila oko petnaestoro ljudi. Jedinice ELAS-a napale su policijske stanice. U Atini su vođene žestoke ulične borbe između ELAS-ovih jedinica, na jednoj, i britanskih i vladinih snaga, na drugoj strani. Na kraju su britanske trupe odnijele prevagu u borbi.

Kakvog se jaza plašilo britansko Ministarstvo spoljnih poslova? Zbog čega?

I–39. Brigadni general Majers, komandant britanske vojne misije u Grčkoj, procjenjuje uticaj otpora nacistima na sveukupni tok rata

Ubrzo poslije okupacije, Grčka je za neprijatelja postala područje od znatne strateške važnosti. Ne samo da je zemlja cijedena kako bi dala maksimum lokalnih proizvoda nego su i njene luke, pogotovu Pirej, korišćene koliko za snabdijevanje neprijateljskih ostrvskih vazdušnih baza u istočnom Mediteranu, toliko i da se vojne potrepštine doture preko mora do sjeverne Afrike.

U jesen 1942, baš kad smo probili liniju kod El Alamejna, srušen je vijadukt kod Gorgopotamosa i jedini

željeznički put do Atine presiječen je na šest kritičnih nedjelja²⁴, tokom kojih neprijatelj nije bio u mogućnosti da koristi Pirej za ojačavanje svojih trupa u sjevernoj Africi tako malim rezervama, kao što je već bio slučaj u južnoj Grčkoj. Široko rasprostranjene sabotaze komunikacijâ u junu i julu 1943. privremeno su odsjikle dvije njemačke divizije od glavnog fronta na Siciliji. To je znatno doprinijelo sveukupnom planu, uspješnom iskrcavanju i zauzimanju ostrva. Procjenjuje se da su između 1941. i 1944. andartes* nanijeli neprijatelju gubitke od preko dvadeset pet hiljada. Poznato je da je preko sto pedeset lokomotiva oštećeno ili uništeno. Podignuto je u zrak preko sto mostova. Preko dvije stotine pedeset brodova od oko šezdeset osam hiljada tona potopljeno je ili oštećeno sabotazom. Tokom 1943. akcije andartesa zaustavile su trinaest italijanskih divizija u Grčkoj. Poslije italijanske kapitulacije, Njemci su bili prinuđeni da tamo drže šest divizija. Da je neprijatelj oslabio svoju okupacionu armiju prije nego što je u planinama izbio građanski rat, ozbiljno bi rizikovao da Grci podignu svenarodni ustanak.

Myers, str. 280–281

I-40. Tretman engleskih zarobljenika u Rumuniji (1944)

Antonesku je obavijestio Časa da će nas zaštititi od Njemaca iako ja ovamo dolazim kao neprijatelj. Nijesu morali da izmišljaju za Njemce nikakav izgovor što nas uzimaju u zaštitu i zahvaljujući tome će nam profesor Mihail Antonesku pomoći da napišemo svoje izjave. Ni u kom slučaju ne smijemo priznati da smo poslali radi sabotaze nafte, jer bi takav čin protiv strateške sirovine pružio Njemcima validan argument da nas preuzmu. [...] Eto, tako je najbliži Hitlerov saveznik – kvisling – uhvatio tri britanska padobranca, zatim im ponudio svoju zaštitu i poslao vlastitog ministra spoljnih poslova da ih pouči kako

Zašto je Grčka bila od strateškog značaja za Njemce? U čemu je značaj uništenja vijadukta kod Gorgopotamosa?

► Sl. 11 - Fotografija iz rumunskih novina: drugarstvo između rumunske vojske i Crvene armije – oficiri na frontu

Universul, Bukurešt, 6. oktobra 1944.

Koje je godine mogla biti snimljena ova fotografija? Obrazloži svoj odgovor.

da se ponašaju kad ih Njemci budu ispitivali. Koliko bi ljudi kod kuće – naviklih da o ratu prosuđuju u najopćijim i manje dvosmislenim crtama – moglo i da pomisli da je tako nešto moguće?

Porter, str. 161

Ovaj izvještaj napisao je Ajvor Porter, engleski obavještajac poslat u Rumuniju sa zadatkom da uspostavi vezu sa Julijuom Manijuom²⁵, vođom demokratske opozicije. Tretman kojem su bili podvrgnuti zarobljenici pokazuje stav Antoneskuove vlade, koja je uprkos zvaničnim izjavama vjernosti Njemačkoj, nastojala da zadobije simpatije silâ unutar savezničkih snaga.

²⁴ Rušenje željezničkog vijadukta kod Gorgopotamosa u novembru 1942. preko kojeg je prelazila željeznička pruga Solun–Atina, bilo je jedna od najspektakularnijih akcija pružanja otpora u okupiranoj Evropi. Izveli su ga gerilci, članovi ELAS-a i EDES-a i saboteri koje je padobranima spustila u Grčku Britanska egzekutiva za specijalne operacije.

*Partizani

²⁵ Juliju Maniju (1873–1953), rumunski političar, istaknuti lider rumunskog nacionalnog pokreta u Transilvaniji za vrijeme Austro-ugarske monarhije. U međuratnom periodu Maniju je bio jedna od glavnih političkih figura i postojano je promovisao demokratske ideje. Bio je lider demokratske političke opozicije za vrijeme Antoneskuove vlade. Komunisti su ga osudili i zatvorili (1947). Maniju je umro u zatvoru u Sigetu.

Čime se, prema tvom mišljenju, objašnjava neuobičajen tretman ratnih zarobljenika?

I-41. Iz zapisnika o razgovoru između J. B. Tita i V. Čerčila u Napulju 12. avgusta 1944.

[...] MARŠAL TITO je rekao da što se tiče Srba on nije u svađi s njima već samo s Mihailovičevom grupom koja je okrenula puške protiv partizana u najkritičnijem trenutku.

MINISTAR PREDSEDNIK je rekao da je pravo rješenje za Jugoslaviju demokratski sistem koji bi se oslanjao na seljake, dok bi uvjeti na seljačkim imanjima postepeno postajali sve bolji.

MARŠAL TITO je rekao da, kao što je nekoliko puta javno izjavio, ne želi uvesti komunistički sistem u Jugoslaviji, ako ne zbog drugoga onda zbog toga jer se očekuje da će većina evropskih zemalja nakon rata živjeti u demokratskom sistemu od čega se Jugoslavija ne bi smjela razlikovati.

Tito-Churchill: Strogo tajno, str. 277

Da li je Tito bio iskren prema Čerčilu?

I-42. Naredba italijanskog kralja Vitorija Emanuelea III od 3. maja 1941. o aneksiji Ljubljanske provincije Italiji

KRALJEVA NAREDBA OD 3. MAJA 1941 – XIX, BR. 291
Osnivanje Ljubljanske provincije

VIKTOR EMANUEL III

[...] Član 2 Naredbom Kralja izdatom na prijedlog Dučea i ministra spoljnih poslova, Ljubljanska provincija će – zbog kompaktnog slovenačkog stanovništva – uživati autonomni status, čime će se uzeti u obzir etničke karakteristike stanovništva, geografski položaj zemlje i njene posebne lokalne potrebe.

Član 3 Administrativna vlast biće u rukama Visokog komesara imenovanog Kraljevom naredbom, na prijedlog Dučea, premijera, kao i ministra unutrašnjih poslova.

Član 4 Visokom komesaru pomagaće vijeće sastavljeno od četrnaest članova izabranih iz produktivnih grupa slovenačkog stanovništva.

Član 5 Za stanovnike Ljubljanske provincije neće biti obavezne vojne službe.

Član 6 Nastava u osnovnim školama održavaće se na slovenačkom jeziku. Na sekundarnom i tercijarnom nivou školovanja postojaće izborna nastava italijanskog jezika. Sve zvanične odluke izdavaće se na oba jezika. [...]

Ferenc, str. 33

Italijanske trupe okupirale su zapadne i južne djelove Slovenije. Poslije kratkotrajne vojne administracije, italijanski okupatori transformirali su svoje okupirane teritorije u takozvanu Ljubljansku provinciju (Provincia di Lubiana). Njome je upravljao visoki komesar. Nekoliko dana poslije okupacije, vlast je preuzelo slovenačko tijelo pod imenom Nacionalni savjet, ali je ono trajalo samo nekoliko mjeseci i nije imalo nikakvu stvarnu moć. Pravno, Ljubljanska provincija bila je jedna od italijanskih provincija. Dobila je autonomni status, koji se manifestirao u različitoj tituli njenog upravitelja („visoki komesar“ umjesto „prefekt“, kako je titula glasila u Italiji), u dvojezičnosti, u formalnoj koadministraciji, tj. učestvu savjetodavnog vijeća za Ljubljansku provinciju, čiji su članovi bili Slovenci, i najzad, u činjenici da slovenački građani nisu morali da služe vojsku. Poslije italijanske kapitulacije, nekadašnju italijansku okupacionu teritoriju preuzeli su Njemci.

Prokomentaraj član 4.

I-43. Anegdota Ivana Venedikova, poznatog bugarskog arheologa, o njegovim odnosima s Njemcima u Makedoniji

U tom trenutku Stamen Mihajlov doveo je njemačkog vojnika, arheologa. Bio je tipičan Nijemac, plav, visok, u uniformi; nalazio se sa svojom jedinicom u Skoplju. Imao je oko 35 godina i specijalnost mu je bila prahistorijsko doba. [...]

Posljednji put kad sam ga vidio, Lange mi je ispričao vic o nama, Bugarima:

„Priča se da vas ima dvanaest miliona“, rekao je.

„Ne, samo šest.“

„Ne, dvanaest, šest miliona je s nama, a drugih šest – sa Sovjetskim Savezom“, rekao mi je.

To me je rastužilo, ali ništa nisam rekao. Je li moguće da je on u pravu?

Venedikov, str. 238–239

? Šta je skriveni njemački prigovor? Na osnovu čega je dat?

? **Opća pitanja za potpoglavlje Ic.**

Koji su činioци uticali na odluku o stvaranju određenih koalicija? Zašto su politički akteri mijenjali koalicije? Da li su aktivnosti određenih aktera bile u skladu s njihovim proklamacijama s početka rata?

Id. Vjerske organizacije

I–44. Poslanica arhiepiskopa Janjine (Grčka) svim kršćanima pod njegovom nadležnošću (10. 9. 1943)²⁶

Kršćanima naše zemlje

Devetog ovog mjeseca vojnu upravu nad Epirom preuzele su njemačke okupacione vlasti. Nosioci te vlasti objavili su da njemačka vojska preduzima mjere da zaštiti miroljubivo stanovništvo koje poštuje zakon, ali da pripadnike gerile smatra neprijateljima ne samo njemačke vojske nego i miroljubivih građana, koji će snositi posljedice strogog kažnjavanja, jer će biti neophodno da se preduzmu oštre mjere, prema krivima i prema nevinima bez razlike.

Koristimo ovu priliku da se još jednom obratimo našem kršćanskom narodu i da ga podsjetimo koliko su kritična ova vremena i da uputimo očinsku opomenu i savjetujemo ga da se uzdrži od svakog nezakonitog čina i da ubijedimo naivnije među njima da se uzdrže od kooperacije sa gerilom i pomaganja gerili, kako bi se preduprijedila pogibelj nevinih ljudi.

U potpunosti shvatamo nemir u dušama svih, ali u ime naše pastirske dužnosti, u ime nježne ljubavi za naše stado, u ime čitavog života provedenog u zaštiti stada koje nam je povjereno i u službi njemu, pozivamo sve da stave na stranu lični interes u korist općeg dobra, u korist velikog broja nevinih ljudi koji su izloženi neprojenim opasnostima, i pozivamo na razboritost, na potpuno razumijevanje težine okolnosti i na strpljenje.

Očekujemo i nadamo se da će ovaj naš krajnji poziv naići na dužnu pažnju i da će biti uvažen.

S usrdnim molitvama Bogu

Janjina, 10. septembar 1943.
Spiridon, arhiepiskop Janjine
Fleischer, tom 2, str. 222

? Šta je janjinski mitropolit savjetovao kršćanima koji su bili pod njegovom nadležnošću? Koji su bili motivi za davanje takvog savjeta? Da li se iz te poslanice može vidjeti je li janjinski mitropolit odobravao akcije njemačkih vlasti ili ne?

I–45. Pismo arhiepiskopa Damaskina i drugih uglednih Grka Ginteru fon Altenburgu, njemačkom ambasadoru u Grčkoj

*Arhiepiskop Damaskin i drugi ugledni Grci
Ginteru fon Altenburgu,
opunomoćeniku Rajha u Grčkoj*

Atina, 24. mart 1943.

Vaša ekšelencijo,

Mi, doljepotpisani, ne tražimo ovim pismom da se na bilo koji način umiješamo u pitanja generalne taktike njemačkih vlasti u ovoj zemlji ili bilo gdje drugdje, nego samo želimo da Vam iznesemo izvjesna razmišljanja u vezi s pitanjima koja su posljednjih dana uznemiravala i uzbunjivala čitavo društvo, u uvjerenju da ćete ih ispitati u duhu istinske dobre volje i još dubljeg razumijevanja.

²⁶ Vidi i izvore III-6 i III-7.

Pitanje o kojem je riječ odnosi se na protjerivanje jevrejske zajednice grčke nacionalnosti iz Soluna, zajednice koja je veoma dugo u cjelosti bila zakonom integrirana u institucije ove zemlje i ne samo što nikada nije davala razloga za pritužbe ijednog Grka, nego je, naprotiv, uvijek davala primjer ozbiljne i kooperativne solidarnosti s njima, a u trenucima krize dokazala da je kadra da sebe porekne i žrtvuje za dobrobit svoje zemlje. [...]

Treba napomenuti i to da se mentalitet Jevreja u Grčkoj razlikuje od mentaliteta Jevreja u Njemačkoj i da oni čak ne znaju ni jezik svojih jednovjernika u Poljskoj, kuda ih šalju da žive.

Uzimajući sve to u obzir i imajući u vidu da su naši odnosi s jevrejskom zajednicom tokom čitave grčke historije uvijek bili harmonični i prijateljski – od dubinâ antike preko vremena Aleksandra Velikog i njegovih nasljednika, tokom svih epoha tolerantnog grčkog kršćanstva, sve do našeg današnjeg života kao nacije – vjerujemo da Vaša eksekucija, imajući veliku moć da regulira prilike u našoj zemlji tokom sadašnjeg rata, neće oklijevati da prihvati naš zahtjev i da odluči da se protjerivanje jevrejske zajednice iz Grčke obustavi, bar privremeno, dok se pitanje Jevreja u Grčkoj ne prouči u svjetlosti posebnog i temeljnog istraživanja.

[...]

Vaša eksekucija,

U ime istih onih uzvišenih ideja koje su grčki duh i visoka kultura Vaše zemlje podigli toliko visoko da su oni postali lozinka univerzalnog prestiža i trajnog

autoriteta, molimo Vas da obustava protjerivanja naših jevrejskih sugrađana, koju tražimo, bude sprovedena što prije, i uvjeravamo Vas da će čitav grčki narod na dužan način visoko cijeniti veličanstveni historijski gest koji ćete načiniti.

Dokumenti o istoriji grčkih Jevreja, str. 264–265

Pravoslavna crkva, koja je tokom čitave okupacije ostala aktivna u Atini, igrala je važnu ulogu u vjerskim i političkim događajima tokom tog perioda i nastojala da pomogne Jevrejima da pobjegnu ili da se sakriju, te tako – i da prežive. Kad su počele prve deportacije Jevreja, arhiepiskop Damaskin organizirao je sastanak vodećih akademskih građana, sudija i pravnika, kao i predsjednika i sekretara sindikata i profesionalnih udruženja. Napisane su peticije kvistlinškoj vladi i opunomoćeniku Rajha, a potpisali su ih Damaskin i 21 javna ličnost, izražavajući užasavanje grčkog naroda zbog deportacija i zahtijevajući da se s njima smjesta prestane.

Kako su autori ovog pisma pisali o jevrejskoj zajednici u Grčkoj? Što su tražili od ambasadora da uradi? Da li su ugledne javne ličnosti dovele sebe u opasnost potpisujući ovo pismo (imaj u vidu njemačku antisemitsku politiku kao i brutalnost samog režima)? Zašto su, prema tvom mišljenju, autori pisma naglasili da se „mentalitet Jevreja u Grčkoj razlikuje od mentaliteta Jevreja u Njemačkoj“?

I–46. Katolička crkva Albanije o italijanskoj invaziji na Albaniju

Od historijskog dana 7. aprila 1939. Albanija je imala sretnu sudbinu. Zahvaljujući velikom Dučeu, njegovoj eksekuciji Benitu Musoliniju, spasiocu Albanije, i u skladu s voljom koju je izrazio albanski narod preko Ustavotvorne skupštine 12. aprila 1939, Albanci i njihov bratski italijanski narod ujedinjeni su u svojoj sudbini, koja je prirodno predodređena od drevnih dana. Pod blistavom krunom Savoje i pod njegovim veličanstvom Viktorom Emanu-

elom III, velikim kraljem i trostrukim pobjednikom, postali su jedno kao dio Rimske imperije. Od tog srećnog vremena Albanci su slobodni da bez straha izražavaju svoja osjećanja i težnje u svim stvarima, što nisu smjeli od vremena njihovog legendarnog vođe Đorđa Kastriota Skenderbega.“

Hully i Dritës, decembar 1940, str. 601

Ovo je izvod iz članka objavljenog u časopisu *Zvezda svjetlosti* (*Hully i Dritës*), koji je bio zvanični organ katoličke crkve i jedan od najuglednijih časopisa u Albaniji.

I-47. Poslanica grupe pravoslavnog svećenstva Crne Gore od 16. juna 1942.

Po prestanku dinastije Crnojevića²⁷ u Crnoj Gori, svećenstvo je primilo na sebe ulogu vođstva svoga naroda i dostojanstveno ga vodilo kroz pestogodišnju borbu, protiv azijskih zavojevača, boreći se za križ časni i slobodu zlatnu. Svijetli primjeri iz tih borbi, sv. Petra Cetinjskog²⁸, vladike Rada²⁹ i mnogih drugih svećenika, koji su u tim borbama imali velikih zasluga i uspjeha, dali su podstreka mnogobrojnom današnjem svećenstvu, da u vremenu najcrnje okupacije našeg naroda od strane divljih fašističko-imperijalističkih hordi, ustane s puškom u ruci i bori se u redovima svoga naroda protiv okupatora i njegovih slugu. No, nažalost, nije otišlo ovim putem cjelokupno svećenstvo, već je jedan broj primio sramne uloge i postao saradnik i sluga morskog okupatora, kao špijun ili razbijač narodne borbe.

Mi svećenici i narodni borci, odričemo se takvih svećenika, bili oni arhijereji crkvenojerarhijski činovnici ili parohijski svećenici, jer su izdajice svoga naroda i svoga staleža. Ne priznajemo vlast nadležnih arhijereja, koji su u ma kakvoj saradnji s okupatorom, dok ne dokažu da nisu bili narodni izdajnici.

Narodnooslobodilačka borba nije partijska borba, već borba časnog i poštenog naroda Crne Gore i

Boke, koji je ustao da se bori do istrebljenja protiv okupatora i njegovih slugu, narodnih izdajnika: Nedića³⁰, Mihailovića³¹, Stanišića³², Drljevića³³, Krsta Popovića³⁴ i mnogih drugih, koji su za pare i vlast prodali svoj narod našim vječnim neprijateljima vjerskim i nacionalnim. Današnja borba vodi se radi vjerske i nacionalne slobode, a protiv svake hegemonije. Mi ne pitamo ko se nalazi na njenom čelu, jer se borba vodi za narodnu slobodu. U redovima borbe ima pravo svrstavanja svaki časni i poštenu Crnogorac i Bokelj, bez obzira na partijsku pripadnost.

Sa ove skupštine, obraćamo se braći svećenicima, koji su internirani ili zatvoreni, da dostojanstveno sačekuju dan opće narodne slobode. Njihovo je stradanje znak njihovog dostojanstva i doraslosti za svećenički stalež.

Zbornik dokumenta NOR, str. 368–369.

I-48. i I-49.

Sarajevski Bošnjaci o situaciji u Bosni i Hercegovini (koja je u to vrijeme bila dio Nezavisne Države Hrvatske)

U tom krugu pojavila se 12. 10. 1941. Rezolucija koju je potpisalo oko sto sarajevskih Muslimana sačinjena na prijedlog glavnog odbora „El Hidaje“, društva muslimanskog sveštenstva³⁵. Rezolucija konsta-

²⁷ Dinastija Crnojevića vladala je Crnom Gorom u 15. stoljeću.

²⁸ Sv. Petar Cetinjski – Petar I Petrović Njegoš, crnogorski vladar i cetinjski mitropolit (1784–1830), proglašen za crnogorskog sveca 1834.

²⁹ Vladika Rade – Petar II Petrović Njegoš 1830–1851, crnogorski vladar, poglavar crnogorske crkve i istaknuti pjesnik

³⁰ Milan Nedić – bivši ministar vojni u vladi Kraljevine Jugoslavije. U avgustu 1941. godine došao je na čelo kvislinške uprave u Srbiji. Bio je lojalan saradnik njemačkog okupatora.

³¹ Dragoljub Draža Mihailović, vođa četničkog pokreta 1941–1945.

³² Bajo Stanišić – pukovnik jugoslavenske kraljevske vojske, četnički komandant. Do februara 1942. bio je pripadnik Oslobođilačkog pokreta. Od tada je svoje jedinice stavio na raspolaganje italijanskom okupatoru za borbu protiv NOP-a.

³³ Sekula Drljević – nakon italijanske okupacije Crne Gore, aprila 1941. godine, djelovao na obnovi crnogorske države pod zaštitom fašističke Italije. Bio je jedan od glavnih govornika na Petrovdanskom saboru 1941. Sarađivao i sa monstruoznim ustaškim režimom pod vođstvom Anta Pavelića.

³⁴ Krsto Popović – komandant zelenaške Lovćenske brigade u Drugom svjetskom ratu. Imao je kontinuiranu saradnju s italijanskim i njemačkim okupatorom.

³⁵ El Hidaja je bila ključna islamska organizacija u Bosni i Hercegovini.

tuje teško stanje Muslimana u Bosni i Hercegovini, osuđuje nasilja prema Srbima i Jevrejima, odbacuje odgovornost Muslimana za počinjena zlodjela i istovremeno osuđuje one Muslimane – „neodgovorne elemente“, koji su učestvovali u nasiljima. Potpisnici Rezolucije formulirali su na kraju zahtjeve, među kojima su najvažniji: uspostavljanje „sigurnosti života, časti, imovine i vjere za sve građane u državi bez ma kakvih razlika“, kao i da ubuduće spriječe „ma kakve akcije koje će po svojoj naravi izazivati pobune i krvoprolića u narodu“.

Redžić, str. 16

Neki predstavnici Bošnjaka bili su zgroženi zločinima koje su vlasti NDH počinile nad srpskim i jevrejskim stanovništvom u Bosni i Hercegovini tokom 1941. U oktobru 1941. izdali su rezoluciju u kojoj su iznijeli svoje stavove.

Islamsko svećenstvo i formiranje muslimanskih SS-divizija 1943.

U tom pogledu naročito su bili aktivni imami Mustafa Malkoč i Halim Malkoč, koji su pred džamijama držali propagandne govore i pozivali vojne obveznike Muslimane da se jave u 13. SS-diviziju. Vrbovano ljudstvo prebačeno je najprije u Njemačku, a zatim upućeno u južnu Francusku, gdje je bilo podvrgnuto posebnoj disciplini, vojnoj obuci i političkom vaspitanju. Glavni cilj vaspitne nastave bio je da se kod pripadnika ove divizije razvije fatalistička predanost islamu i ratnim ciljevima Trećeg rajha, među kojima je oslobođenje svih muslimana, naročito muslimanskog Bliskog istoka, od posebnog značaja. Nosioci vaspitanja vojnog sastava 13. SS-divizije bile su mlade muftije, koje su prethodno sticale panislamsko obrazovanje u specijalnoj školi koju je osnovao veliki jerusalimski muftija El Huseini u Berlinu.

Redžić, str. 16

Usporedi ova dva izvora. Po čemu se razlikuju akcije različitih članova muslimanskog sveštenstva? Možeš li da nađeš slične primjere u svojoj zemlji?

I-50. i I-51.

Govor rumunskog patrijarha Nikodima, održan na Pravnom fakultetu u Bukureštu 1942. godine

Preostala je još jedna jedina stvar koju treba da imamo na umu. Naši neprijatelji su i neprijatelji križa, neprijateljski raspoloženi prema civilizaciji zasnovanoj na neopisivoj muci i žrtvovanju, na svetom jevanđelju i na nauci u njegovoj službi. Boljševici hule na boga i bore se da unište križ i sve što je podignuto njegovom snagom, prevrću zemlju naših praotaca i prekopavaju grobove³⁶. [...] S dubokim korijenima u prošlosti punoj krvi, branimo ovo nasljeđe, koje pripada i čitavom civiliziranom svijetu. Borimo se za sveti križ i za sveto jevanđelje i molimo se bogu i našem gospodu Isusu Kristu.

Universul, 79/2. mart 1942, str. 4

Članak iz novina: Mihaila Burlakua *Sestrinske crkve. Velike perspektive pravoslavlja*

Čim je stao rat na Istoku, pao je crni veo koji je razdvajao dvije susjedne bratske pravoslavne crkve – onaj veo što je stajao između naše starije sestre, Patrijaršije Ruske pravoslavne crkve, i njene mlađe sestre, Patrijaršije naše Rumunske pravoslavne crkve. [...]

I u riječima upućenim okrugu, njegova svetost Nikodim, patrijarh Rumunske pravoslavne crkve, izrazio je poštovanje Ruskoj pravoslavnoj patrijaršiji, našoj starijoj sestri: „Nedavno se njegova svetost Aleksej, arhiepiskop lenjingradski i novgorodski [...] obratio pravoslavnim vjernicima naše voljene zemlje bratskim riječima podsticaja i okrepljujućeg hrabrenja za nade našeg voljenog naroda i za dobrobit naše svete crkve. Te misli naše starije sestre u Isusu Kristu izazivaju u nama veliku radost. Naša je živa želja da je vidimo obnovljenu i ojačanu, zajedno s našom starijom sestrom u bogu, svetom pravoslavnom crkvom Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika; u duhu kršćanske i bratske ljubavi,

³⁶ Tvrdnja se odnosi na okupaciju Besarabije i Bukovine od strane Sovjetskog Saveza u ljeto 1940.

najbližu vezu.“ [...]

Ali, velike i nove perspektive otvaraju se pravoslavlju u budućnosti. Teolozi i svećenstvo svih pravoslavnih crkava na Balkanu ozbiljno su se pripremali čekajući novi vaseljenski sabor. Ali vaseljenskog sabora ne može biti bez učešća starije sestre, ruske pravoslavne patrijaršije. Naši teolozi preduzeli su ozbiljna izučavanja i istraživanja u vezi s anglikanskom crkvom, poredeći je sa drugim pravoslavnim sestrinskim crkvama. Ali, nisu mogli da dođu do konačnog zaključka bez ekumenskog razumijevanja svih pravoslavnih crkava. Zato je i s našeg vjerskog staništa objašnjivo što je anglikanska crkva topлом molitvom i pobožnim poštovanjem pozdravila trenutak ponovnog bratskog ujedinjenja dva kršćanska pravoslavna naroda.

Universul, 29/28. 10. 1944

Po čemu se razlikuju ova dva teksta? Šta možeš da zaključiš iz ove dvije izjave patrijarha Nikodima o spoljnim pritiscima? Da li se, prema tvom mišljenju, stav prema boljševicima promijenio? Ako jeste, što je mogao biti razlog za tu promjenu?³⁷ Objasni svoj odgovor.

I-52. Hapšenje patrijarha Gavrila od strane Gestapoa u manastiru Ostrog, 23. aprila 1941.

Posle kapitulacije jugoslavenske vojske 16. aprila, ja sam još ostao u Ostrogu. Imao sam nameru da se vratim što pre u Patrijaršiju u Beograd. No to nije bilo lako izvodljivo. Putevi su bili razoreni, a benzina nije bilo, niti je bilo mogućnosti da se ma sa koje strane nabavi. Okupator je takoreći sve puteve, ionako slabe, upropastio sa svojim blindiranim kolima i tenkovima. Čekao sam koliko toliko pogodan momenat za moj povratak.

Nešto pre 6 časova izjutra, 23. aprila, zakucao je Milutin³⁸ na moja vrata. To me je jako iznenadilo. Odmah

sam pomislio da se nešto desilo. Tako je i bilo. Samo što je Milutin ušao u moju sobu, saopštio mi je: „Vaša Svetosti, Nemci su došli i traže vas“. Bio je uznemiren i vrlo uzbuđen. Videći to njegovo neraspoloženje, ja mu rekoh: „Budite, molim vas, prisebni i nemojte da klonete duhom. Vama se neće ništa dogoditi, jer vi nemate nikakve krivice. Nemci mene traže“.

Tek što sam završio rečenicu, upadoše bez kucanja četiri Nemca u vojničkim uniformama, sa crnim košuljama, ispisanim inicijalima na rukavima i reverima od bluze SD, što znači: Politička policija GESTAPO. [...]

[...] Potpukovnik je izjavio sledeće: „Vi ste optuženi, kao glavni ratni zločinac, za ulazak Jugoslavije u rat protivu sila Osovine. Na osnovu toga imam naređenje Vrhovnog komandanta vojne i civilne sile firera Adolfa Hitlera, da vas saslušam za vaše zločinačke postupke i da ih posle toga sprovedem višem vojnom sudu radi izricanja pravedne kazne, koju predviđa vojni zakon. Vaša se krivica sastoji u ovome: vi ste bili šef grčko-srpske Crkve u Jugoslaviji. Vaše je zvanje Patrijarh srpski. Umesto da gledate vašu Crkvu i vaše potčinjeno sveštenstvo i svoje verne kao glava Crkve, vi ste odstupili od svega i ušli u čistu politiku, da sa toga terena dejstvujete u vašem narodu i da ga razdražite sa vašim stavom da bude kompaktno u svome revoltu protivu sila Osovine. Naročito otkako je potpisan bio Pakt 25. marta, kojim je Jugoslavija svojom slobodnom voljom i bez presije od strane sila Osovine, pristupila Trojnom paktu. [...] Sve što ste radili našlo je plodnoga zemljišta kod vaših vernika, da se podaju revoltu i pripreme vojni puč. [...] Vi ste lično gurnuli Jugoslaviju u rat i oborili zakonito Kraljevsko namesništvo i njegovu Vladu. [...] Čim je izbio rat 1939. godine, vi ste učestali svoje posete srpskom narodu i u svojim govorima podizali ste u masama ratoborno raspoloženje koje se sastojalo u tome: da treba dati svaki otpor silama Osovine, kao neprijateljima jugoslovenske države.“

Memoari patrijarha srpskog Gavrila, str. 291, 299, 300

³⁷ Jedan od razloga mogao je da bude promjena stava boljševičkog režima prema ruskoj crkvi u periodu između ova dva teksta. Poslije progona tridesetih i ranih četrdesetih godina, ruska crkva je 1943. ponovo legalizirana. Ta promjena Staljinove politike mogla je i rumunskoj crkvi dati nadu da je moguće živjeti s boljševicima. Više o tome vidi u: *Pospiclovsky, The Russian Church under the Soviet Regime*, tom I.

³⁸ Stalni patrijarhov pratilac

Patrijarh Srpske pravoslavne crkve Gavrilo (Dožić, patrijarh od 1938. do 1950) interniran je na početku rata u manastir Ostrog u Crnoj Gori, kao protivnik politike sila Osovine i pristupanja Jugoslavije silama Osovine. Poslije dugotrajnih mučenja, prebačen je u Sarajevo, a zatim u zatvor Gestapoa u Beogradu. Njemačke okupacione vlasti su ga, zatim, internirale u manastir Rakovica u blizini Beograda, a kasnije u manastir Vojlovica. Tamo je, pod nadzorom i u potpunoj izolaciji, ostao do septembra 1944, kada je, zajedno sa vladikom Nikolajem Velimirovićem, prebačen u koncentracioni logor Dahau, u kojem je proveo nekoliko mjeseci. Iako je bio protivnik novog komunističkog režima, vratio se u zemlju 1946. godine i pokušao da pomogne u obnovi ratom uništene zemlje i ponovnom ustanovljenju gotovo potpuno uništene crkvene organizacije u nekim područjima (posebno na teritorijama koje su bile u sastavu Nezavisne Države Hrvatske).

Kako je patrijarh reagirao kad mu je rečeno da ga traže Njemci? Za šta je bio optužen? Uporedi vjeru patrijarha Gavrila s vjerom nadbiskupa Stepinca (sljedeća dva izvora).

I-53. Stepinčev poziv katoličkom svećenstvu da podrži NDH, 28. april 1941.

Časovi su ovo, u kojima ne govori više jezik, nego krv svojom tajanstvenom povezanošću sa zemljom u kojoj smo ugledali svjetlo božje i s narodom iz kojega smo nikli. Je li potrebno isticati da je i u našim grudima življe zakucalo srce?

[...] I tko nam može zamjeriti, ako i mi kao duhovni pastiri dajemo svoj prinos narodnom veselju i zanosu, kad se puni dubokog ganuća i tople zahvalnosti obraćamo Božjem Veličanstvu? [...] Govoreći vam dakle kao predstavnik Crkve i pastir duša molim vas i pozivam, da svim silama nastojite i radite oko toga, da naša Hrvatska bude Božja zemlja, jer će samo tako moći izvršiti dvije bitne zadaće, koje kao država imade da izvrši u korist članova. [...] Odazovite

* Prevedeno s engleskog prevoda

³⁹ U komunističkoj Jugoslaviji, historiografsko predstavljanje Stepinca, zasnovano na presudama suda koji je sudio za kolaboraciju, bilo je isključivo negativno i nikakva otvorena javna debata u vezi s tim nije bila dozvoljena. S padom komunizma,

se stoga spremno ovom mom pozivu na uzvišeni rad oko čuvanja i uznapređenja NDH.

Živojinović, Lučić, str. 554–556

I-54. Stepinčevo pismo Paveliću, od 14. maja 1941.

Poglavniče!

Upravo sam dobio vijest da su u Glini ustaše strijeljale 260 Srba bez ikakve istrage ili suda. Znam da su Srbi u ovih dvadeset godina svoje vladavine počinili ozbiljne zločine. Ali ipak nalazim da je moja biskupska dužnost da dignem glas i kažem da katolički moral to ne dozvoljava; zato vas molim da preduzmete najhitnije mjere na čitavoj teritoriji NDH da nijedan Srbin ne bude ubijen dok njegova krivica ne bude dokazana tako da bude očigledno da on zaslužuje smrt. Inače ne možemo računati na blagoslov neba, bez kojeg smo prokleti. Nadam se da nećete zamjeriti zbog mojih otvorenih riječi.*

Krišto, str. 134–135

Jedan dio visokog katoličkog svećenstva u Hrvatskoj, u kojem je zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac imao istaknut položaj, podržao je u početku osnivanje Nezavisne Države Hrvatske. No, kratko vrijeme poslije njenog ustanovljenja, nadbiskup Stepinac pisao je u nekoliko navrata pisma ustaškim zvaničnicima, u kojima je zvanično protestovao protiv zločina ustaškog režima, a kasnije ih je otvoreno osuđivao u svojim propovijedima. Slične promjene raspoloženja, pa čak i stava prema ustaškom režimu, bile su karakteristične ne samo za Stepinca i većinu katoličkog svećenstva nego i za najveći dio stanovništva Hrvatske u to vrijeme. Međutim, iako je osudio neke aspekte ustaškog režima, Stepinac, kao radikalni antikomunista, nije se distancirao od NDH, jer je partizane (preciznije rečeno: komuniste) smatrao najvećim neprijateljima. Poslije rata, komunističke vlasti su ga kao kolaboracionistu osudile na šesnaest godina zatvora i prinudni rad. Tokom zatočeništva, Sveta stolica počastvovala ga je titulom kardinala, na šta je Jugoslavija reagovala prekidom diplomatskih odnosa. Stepinac je umro 1960. u progonstvu. Papa Jovan Pavle II beatifikovao ga je 1998.³⁹

Protiv čega je protestovao Stepinac? Na koji se način obratio Paveliću? Analiziraj jezik kojim se on služi.

I-55. Otac Zlatko Svirić⁴⁰ o pokrštanju pravoslavnih Srba u katoličanstvo

Jednog lijepog srpanjskog dana prije podne nađoše se pred župskim uredom jedno tridesetak postarijih ljudi, i sve pravoslavci, iz već ranije pomenutih sela moje župe.

Bili su smrknuti, deprimirani, puni straha, brige i neizvjesnosti, što me se jako neugodno dojmilo.

„Što je braćo moja, ljudi moji, koje dobro vas vodi u tolikom broju dovde?“, zapitao sam glasno, da predusretne to loše i tmurno raspoloženje, a da s druge strane i samome sebi olakšam.

„Nikakvo dobro, oče, fra Zlate“, povikaše svi kao u jedan glas. „Eto, hoće na silu da mijenjamo vjeru pod stare dane. Tko je to vidio i čuo danas u dvadesetom stoljeću?!“ [...] Govorili su to kroz duboke uzdahe i suze koje su im se kotrljale niz obraze.

Uviđam da ih golema nevolja i strašan udes pritišću. Sjetivši se da nitko od njih nije od jutros ništa ni prezagajao ni popio, pozvao sam ih da sjednemo u debelu hladovinu i rekao momku da donese nešto za mezu, rakije i vina. Za to vrijeme sam intenzivno razmišljao i donio odluku – ovim ljudima se mora pomoći. Krivotvorit ću „krsne listove“. Nekako mi je u tom momentu laknulo. Zadobio sam opet svoj mir i samouvjerenost. [...]

Kada smo se malo potkrijepili jelom i pićem, i kada je ona njihova napetost prilično popustila, obratio sam se direktno Lazaru, da su me i ostali mogli čuti:

„Odgovori mi, Lazare, jesi li ti rođen kao Srbin pravoslavne vjere?“

„Jesam oče fra Zlatko.“ [...]

„A da li živiš kao takav?“

„Jeste, bogami, fra Zlatko.“

„E, onda ćeš i umrijeti kao takav, Lazare. Nećeš mijenjati vjeru dok sam ja živ ovdje, a tako ni ostali!“

Ljudi podigoše glave. Svi pogledi se upriješe u mene. No, odmah se pojavi sumnja, pa i strah. Obasuše me pitanjima. Šta sada da rade? Razumljivo, bojali su se. Objasnio sam im svoju odluku. U župskom uredu imao sam nažalost samo nekoliko formulara „krsnih listova“. Rekao sam im da ću ih sutra nabaviti za sve. Ušao sam u kuću i odmah za neke počeo popunjavati. Prvo za Lazara.

Cvitković, str. 113–114

Jedan od načina na koje su ustaške vlasti htjele da „riješee“ srpsko pitanje bio je pokrštanje u katoličanstvo.⁴¹ Mada Pavelićeva NDH nije formalno podržavala pokrštanje, faktički svakako jeste, jer je pokrštanje bilo uobičajena praksa u crkvenim općinama. Nadbiskup Stepinac se u svojim izjavama distancirao od prinudnog pokrštanja, pa je čak protestirao protiv te prakse, ali niz historičara i dalje smatra da je upitno je li učinio sve što je mogao da to spriječi. Pokrštanje je vršeno s objašnjenjem da je to način da se Srbi spasu ustaškog terora. Međutim, mada su pripadnici vjerskih manjina mogli pokrštanjem da spasu svoj život, većina nije rado prihvatila ovu „velikodušnost“. Kao što se vidi u ovom navodu, neki su se svećenici u crkvenim općinama protivili politici pokrštanja u katolicizam.

Što misliš o akciji oca Zlatka? Zašto je on pokušao da spasi te ljude?

dominantno historiografsko predstavljanje Stepinca u Hrvatskoj promijenilo se do te mjere da ga sada generalno prikazuju u pozitivnoj svjetlosti, kao pravедnika i mučenika i kao žrtvu historijskih okolnosti (taj način predstavljanja preovladava u historijskim udžbenicima). Između ovih dviju krajnosti, postoji niz historičara koji uzimaju u obzir njegove zasluge (spasavanje Jevreja, protesti slati vlastima), ali i njegove greške (činjenica da se nikada nije potpuno distancirao od NDH). U svojoj knjizi *Hrvatska povijest* ugledni hrvatski historičar Ivo Goldštajn konstatira između ostalog da Stepinčeva greška „(...) u tim složenim ratnim događajima može biti samo moralna i politička, i da nije smio da bude suđen za zločin“. (Ivo Goldštajn, *Hrvatska povijest*, Zagreb 2003. str. 309). Srpska historiografija nije promijenila svoj odnos prema Stepincu, smatrajući ga odgovornim za saradnju sa ustaškim režimom.

⁴⁰ Rimokatolički svećenik

⁴¹ Druga dva načina bili su deportacija i likvidacija (istrebljenje).

Opća pitanja za potpoglavlje Id.

Opiši stavove vjerskih vođa prema okupacionim silama, partizanskoj vojsci i antikomunističkoj vojsci. Kakve sličnosti i razlike u izjavama vođa vjerskih organizacija možeš da nađeš? Jesu li svećenici smjeli, ili su čak bili obavezni, da zauzimaju određenu stranu tokom rata?

DRUGO POGLAVLJE

Život u vrijeme rata

Ovo poglavlje jasno pokazuje univerzalnost ljudske patnje za vrijeme Drugog svjetskog rata. Glad, siromaštvo i neizvjesnost bili su dio svakodnevnog života većine civila u ovom području; razlike su često bile samo u nijansama. Ipak, teško je reći je li život bio teži u gradu ili na selu.

U pokušajima da prikazemo svakodnevni život pripadnika pokreta otpora nastojali smo, između ostalog, da istaknemo kako se tokom ovog vremena mijenjao status žene. Pokret otpora spremno je prihvatio jednakost žena i muškaraca, mada će vrijeme pokazati da je stvarna promjena bila daleko manje sveobuhvatna nego što je to naglašavano u svrhu propagande; poslije rata, stvari su se vratile u poznatu patrijarhalnu rutinu i zato je naš diskurs o jednakosti polova većinom deklarativan.

Pred kraj poglavlja predstavili smo neke izvore koji se bave sasvim očiglednim promjenama u kulturi i obrazovanju i koji na neobičan način usložnjavaju sliku o eliti moći u ono vrijeme.

Ila. Siromaštvo, neizvjesnost

II-1 i II-2.

Ograničavanje potrošnje hljeba u Rumuniji tokom rata (1942)

U pogledu ograničavanja potrošnje žita, državni podsekretarijat za snabdijevanje vojske i civilnog stanovništva obavještava javnost da će, počev od dana koji će biti naknadno oglašen, hljeb u glavnom gradu biti dijeljen samo na osnovu karata za snabdijevanje, i to samo za pet dana u nedjelji. Tokom druga dva dana treba jesti kukuruznu kašu i zbog toga se treba na vrijeme snabdjeti potrebnim kukuruznim brašnom, koje se može naći u svakoj pekari ili u svakoj radnji u kojoj se dijeli hljeb.

Universul, 5. 1. 1942, str. 1

Ograničavanje potrošnje hljeba u Rumuniji tokom rata (1944)

Uredbom prefektуре za srez Brašov, br. 26/1944, potrošnja hljeba za srez i za grad Brašov uređuje se na sljedeći način:

- dani kad se troši crni hljeb: utorak, četvrtak i subota
 - dani kad se troši bijeli hljeb: nedjelja
 - dani kad se troši kukuruzno brašno: srijeda
 - dani kad se troši krompir: ponedjeljak i petak.
- Stanovništvo mora da se pridržava gore izrečenog. Svaki prekršaj biće kažnjen u skladu sa zakonskim propisima.

Nacionalni arhiv – Odsjek za okrug Brašov, fond Gradske vijećnice opštine Bod, dokument 74/1944, str. 83

? U čemu je razlika između dva perioda o kojima govore tekstovi? Kakva su mogućna objašnjenja za ove promjene, ako ih ima? Ovaj primjer odnosi se na Rumuniju. Jesu li ti poznati slični primjeri iz tvoje zemlje?

► Sl. 12 - Ograničavanje potrošnje hljeba u Istanbulu

Cumhuriyet Ansiklopedisi, tom 2 (1941–1960)

🔑 U Istanbulu je ograničavanje potrošnje hljeba počelo 14. januara 1942. U maju je za osobe iznad sedam godina dnevno sljedovanje iznosilo 150 g po osobi.

? Kako objašnjavaš činjenicu da je potrošnja hljeba ograničavana u Turskoj, iako Turska nije učestvovala u Drugom svjetskom ratu?

II-3. Grčki seljak opisuje italijanske okupatore

[Italijani i njihovi vlaški kolaboranti] neprestano su išli gore-dolje, kopilad, gore-dolje, jeli su naše kokoši, pili naše vino, uzimali jaja i uživali! I tjerali su nas da ih na našim magarcima vodimo kud god požele. Nas je to dovodilo do bijesa. I govorili smo: „Zar niko neće da se pojavi, pa da napravimo novi Kolokotronisov [borac za grčku revoluciju] vod – revoluciju“?

Van Bouschoten, str. 80

? Opiši seljakova osjećanja. Da li bi se i ti isto osjećao da si bio/bila na njegovom mjestu?

II-4. Ivan D. Stančov, bugarski diplomata, o životu svoje porodice za vrijeme rata

Moja porodica provela je tri zanimljiva i aktivna mjeseca boreći se protiv stjenica i nastojeći da preživi na pečurkama, borovnicama, mladoj koprivi i supi od repe. Sistem kupona bio je nemilosrdan; ne samo što je bilo nemoguće naći meso, nego niko nije smio ni da ubije životinju. Možete da zamislite kolika je bila radost kad je sveštenikovo tele slomilo nogu pa je moralo da bude ubijeno. Moji su uspjeli da kupe odrezak i jeli smo pomalo, da što duže traje. Iako je, iz neobjašnjivih razloga, u Sofiji, kao i u selima, so potpuno iščezla sa tržišta, uspjeli su da održe meso da bude jestivo čitavih nedjelju dana: stavili su ga na cementni pod i pokrili vlažnom tkaninom čiji su krajevi potopljeni u lavabo napunjen hladnom vodom. Tako su, u vrelim julskim danima, mogli da postignu neprestano isparavanje.

Stančov, str. 145

? U kakvim uvjetima živi porodica još uvijek visokog službenika bugarske države? Ako su to bili uvjeti u kojima je živjela elita, možeš li da zamisliš u kakvim su uslovima živjeli „obični ljudi“?

II-5. Iz povjerljivog izvještaja br. 162, koji je američki generalni konzul u Istanbulu Semjuel Honaker poslao državnom sekretaru SAD Kordelu Halu o osjećanjima bugarske javnosti, septembra 1942.

Istanbul, 4. novembar 1942.

Svi su počeli da osjećaju nedostatak hrane, odjeće i drvâ i uglja za ogrijev. Sistem kupona snabdijevao je malom količinom hrane gotovo svakoga, ali to zapravo nije bilo dovoljno ni za koga. Ljudi su stajali

u dugim redovima pred prodavnicama hrane. Bugari su još bili jedinstveni u želji da po svaku cijenu zadrže „nove teritorije“. Ali, bilo je nekih kritičkih glasova koji su govorili da će prava Bugarska, dakle ona bez okupiranih teritorija, sada morati da brine o namirnicama i za stanovništvo na novim teritorijama, posebno u Trakiji i nekim djelovima Makedonije. Bugarska vlada takođe je snabdijevala brašnom bugarska sela unutar grčke granice, u oblastima ševerozapadno/sjeverozapadno od Soluna. Pričalo se da se preko 300.000 ljudi u tim oblastima izjasnilo da su Bugari samo da bi dobili brašno. Naravno, to je bila samo propaganda. Niko ne treba da očekuje da će Bugarska odustati od okupiranih teritorija ukoliko ne bude natjerana na to.

България своенравният съюзник на Третия райх,
Sofija, 1992, str. 90–91

? Zašto su se Grci izjašnjavali kao Bugari? Misliš li da im je bilo lako da to čine, ako se uzme u obzir nedavna historija tog regiona?

► Sl. 13 - Redovi ispred radnje u Ljubljani za vrijeme rata

► Sl. 14 - Redovi za meso u Zagrebu

? Šta možeš da zaključiš o životu u Zagrebu i Ljubljani za vrijeme rata? Postoji li slična fotografija iz tvoje zemlje? Nedostatak svega i svačega, posebno prehrambenih namirnica, i raspodjela potrepština preko kupona i obveznica bili su svakodnevna pojava tokom rata.

II–6. Tražimo sramne trake za crnoberzijance (izvod iz srpskih novina)⁴²

Mi ovde iznosimo otvoreno i bez obzira sve slučajeve nedozvoljene spekulacije i crnoberzijanske pljačke moleći sve od reda da nas i državu pomognu u toj akciji socijalnog spasa. Neka nam svaki svestan građanin dostavi svaki takav slučaj da ga objavimo, da udarimo sramni žig svakom takvom zločincu na ma kakvom položaju on bio. Pozivamo isto tako sve odreda da nam upute predloge o merama kojima bi se efikasno mogla voditi borba protivu ove rak rane našega društva.

Danas objavljujemo predlog jednog našeg čitaoca u vezi sa objavljivanjem lista kažnjenih špekulanata, koje donosi dnevna štampa. Ovaj naš čitalac misli da to nije dovoljno već da treba da ostane kakav

⁴² „Srpski narod“: beogradske zvanične dnevne novine kolaboracionističke Vlade narodnog spasa generala Milana Nedića

vidljiv trag ovih zločina. I kad već ne može usijanim gvožđem da im se utisne sraman žig, on predlaže da se uvede da svi kažnjeni špekulanti moraju nositi sramnu traku, na kojoj će pisati: „narodna izjelica“ ili „crnoberzijanac“ ili pak „špekulant sa narodnom bedom“.

„SRPSKI NAROD“ sa svoje strane smatra da je ovaj predlog sasvim umesan i obraća se Vladi narodnog spasa da ga prihvati i sprovede, jer je dala reč i obavezu da će čuvati i spasavati narod od sviju nevolja i nedaća, od komunističkih bandita po šumama kao i od razbojnika sa Terazija.

Srpski narod, 3. jun 1942.

? Komentiraj zahtjev za uvođenje sramnih traka za crnoberzijance. Da li se slažeš s tim prijedlogom? Možeš li da nađeš isti (ili bar sličan) stav u svojoj zemlji?

► SI 15 - Turska karikatura

TOMBUL TEYZE YURGUNCU KARŞISINDA:

Tombul Teyzenin kocası – Nafile bakma kancığım, onun torbalan eeninki gibi Allah vergisi deşill.

Karikatur, 24 Eylül 1942 (Çöktür Aliyev Arşivi)

Karikatur, 24. septembar 1942.

🔑 Prijevod: Debela teta sreće se sa profiterom. Njen muž kaže: „Nije važno, draga! Njegove sike nisu bogom dane kao tvoje!“

II-7. Teškoće preživljavanja... Kako bi došlo do hrane, gradsko stanovništvo moralo je da proda praktično sve za šta je moglo da nađe kupca

Stanovnici gradova bili su prinuđeni da prodaju bukvalno sve što je moglo da nađe kupca, kako bi došli do hrane: „Prodavali su iz kuće sve što je seljak htio da uzme u zamjenu za malo hrane. Prvo je odlazilo zlato i nakit, a zatim i stvari iz kuće: namještaj, posteljina, garderoba. Svijet je po gradovima ogolio, obosio i ostao bez ičega. A seljaci kao seljaci. Uzimaju im razne vojske, uzima okupator, pa ono što je spasio od njih i od svojih usta odvojio, nastojao je da što bolje naplati. Naši seljaci su sa gladnim nevoljnicima bili nemilosrdni i zbog onog većitog antagonizma između gospode i seljaka. Grad je od njega uvek samo uzimao, a nikada mu nije ništa davao. Mislio je, došli su njegovih pet minuta, te da sve naplati.“

Nikolić, str. 113

? Kako procjenjuješ ponašanje seljaka prema stanovnicima gradova? Da li ti je poznat sličan materijal u književnosti ili na filmu? Da li autor, prema tvom mišljenju, ima predrasude prema seljacima?

II-8. Neizvjesnost civilnog života tokom rata u Albaniji

„Ovaj čovek kaže da su juče došli Njemci. Uzeli su čebad, hranu, pet pilića i dvije koze. Istjerali su ljude iz kuća, pod izgovorom da vrše pretres, pa su u kućama podmetnuli požar. Mnogi seljani pobjegli su da se sakriju“, rekao je, „jer su se plašili da bi mogli da budu odvedeni u zarobljeništvo.“ Gari je preko prevodilaca ispitivao seljane: „Da li znate, jesu li Njemci imali ikakav razlog za odmazdu? Jeste li prije toga vidjeli mnogo Njemaca ili njihovih akcija?“ Jedan uzbuđeni seljak bez prestanka je govorio dok ga Stefa nije blago potapšala po ruci i zaustavila bujicu njegovih riječi. „Kaže da ne zna zašto su upali u njegovo selo, ali čak ako su sve i uzeli, zašto su

morali da spale kuće? Sad nemaju gdje da žive, a zima je blizu.“

Mangerich, str. 136

? Ovaj pasus prikazuje život u Albaniji tokom rata i otkriva nesigurnost i neizvjesnost preživljavanja. Riječ je o izvještaju očevidaca, američkih medicinskih sestara koje su se u novembru 1943. slučajno avionom spustile u Albaniju i poslije dvomjesečnog putovanja stigle do savezničkih linija.

? Da li bi rekao da je u tvojoj zemlji život za vrijeme rata bio teži na selu nego u gradu? Objasni svoj stav. Što su, prema tvom mišljenju, „obični ljudi“ osjećali u takvim situacijama – strah, gnjev, ili nešto treće?

II-9. Građani Beograda gaje povrće (tekst objavljen u beogradskim novinama septembra 1942)

„Varoški zemljoradnici“, oni koji su od neplodnih dvorišta, pustih gradilišta i raznih dečijih igrališta načinili sebi bašte, uveliko beru plodove svog truda. Dok drugi danas čekaju na pijacama, novi baštovani ponosno se šepure po svežem zelenilu, grickaju po ceo dan paradajz i čeprkaju po novim lejama. Kroz lep napor oni su pokazali šta može da se uradi sa malo dobre volje i strpljenja.

Ovih dana Beogradska opština uputila je na teren i naročite komisije, koje se blagovremeno interesuju šta je sve zasejano po baštama. Stručnjaci dele i praktične savete, koji mogu da koriste za iduću sezonu uz bogato iskustvo stečeno u dosadašnjem radu. Objavljen je i apel da svaki obrađivač odvaja i čuva seme povrća za novu setvu na svom terenu. Po simpatičnim bašticama, u dekoru varoških palata, nekoliko koraka od asfalta, vidi se život koji smo navikli da vidimo samo kad smo negde na selu, daleko od gradske buke...

Novo vreme, 25. septembar 1942.

? Teška situacija u snabdijevanju stanovništva Srbije adekvatnom hranom, posebno u velikim gradovima, preovlađivala je tokom svih ratnih godina. Zbog borbi između okupacionih snaga i pobunjenika, zbog novih granica, oštećenih komunikacija i zabrane slobodnog prometa robe i ljudi, gradovi su bili odsiječeni od poljoprivredne unutrašnjosti. Tržišni prehrambeni proizvodi (hljeb, meso, mast) bili su strogo racionalizirani i prodavani su u vrlo malim količinama u zamjenu za kupone za snabdijevanje ili potrošačke karte. Ipak, osnovni proizvodi mogli su se kupiti na „crnoj berzi“, po mnogo višoj cijeni od uobičajene. Kako bi se gradskom stanovništvu pomoglo da preživi nestašice, podsticano je gajenje povrća na svim upotrebljivim površinama.

? Postoji li sličan primjer u tvojoj zemlji?

► Sl. 16 - Žrtve gladi u Grčkoj za vrijeme tragične zime 1941/42.

Atina, Nacionalni historijski muzej (*Istoria*, tom 16, str. 59)

? Gotovo potpuna nestašica hrane, posebno u Atini i drugim velikim gradovima, dovela je do toga da ogromna većina stanovništva bude dramatično neuhranjena i da svakog dana mnoštvo ljudi umre od gladi.

II-10. i II-11.**Faik Okte o turskom porezu na prihod**

Na Izmenovu sugestiju, poreski obveznici klasificirani su u dvije odvojene liste, listu M za muslimane, i listu G za nemuslimanske manjine (*Gayrimuslim*). Kasnije su dodate još dvije kategorije, E za strance (*ecnebi*) i D za *Donme*, pripadnike sabatajske sekte jevrejskih konvertita u islam. [...]

Porezi su morali da budu plaćeni u gotovom novcu u roku od dvije nedjelje. Dozvoljeno je bilo prekoračenje od dodatnih petnaest dana, ali s penalima koji su prvobitnu sumu uvećavali za jedan i dva procenta, zavisno od slučaja. Ako porez ni poslije trideset dana ne bi bio plaćen, konfiskovana je cjelokupna imovina poreskog obveznika i njegovog prvog srodnika, a on sam bio bi slat u logor za prinudni rad. Nikakav prigovor na visinu poreza nije bio moguć. Imovina onih koji nisu mogli da plate prodavana je na javnoj rasprodaji.

Okte, str. 19, 25

Ova priča raširila se među ljudima za vrijeme prikupljanja poreza na imovinu. Veoma je zanimljiva jer otkriva „konkurenciju među manjinama“ kao svojstvo ovog oporezivanja

Pošto su izdate liste poreza na imovinu, Solomon ode u kafe i počeo da se raspituje:

Mišone⁴³, koliko si ti dao?

Deset hiljada pet stotina i pedeset lira i dvadeset kurusa.

Lijep novac... lijep novac...

Kirkore⁴⁴, koliko si ti platio?

Dvadeset hiljada pet stotina i petnaest lira i trideset kurusa.

Jani⁴⁵, koliko si ti dao?

Dvadeset devet hiljada sedam stotina i petnaest lira i četrdeset kurusa.

Lijep novac... lijep novac...

Ahmet Bej⁴⁶, koliko si ti dao?

Pedeset lira i deset kurusa.

Solomon podiže ruke prema nebu i reče: O, veliki Ataturče, kako si samo lijepo rekao: „Sretan je čovjek koji se može nazvati Turčinom“.

Aktar, str. 185

Iako je bila neutralna, Turska se ipak borila s problemima sličnim onima koje su poznavale zemlje koje su bile u ratu. Turske vlasti suočavale su se s ozbiljnim finansijskim teškoćama izazvanim teškim ekonomskim uvjetima, neobuzdanom inflacijom, oskudicom u hrani i drugim potrepštinama. Zato je vlada u posljednjim mjesecima 1942. uvela niz drastičnih povećanja poreza. Najgori među njima, Varlik Vergisi, ili porez na imovinu, odnosio se na one koji su imali imovinu i za koje se vjerovalo da, zahvaljujući ratnim prilikama, ostvaruju velike profite. Ovaj porez reguliran je tako da najteže pogodi lako pristupačnu imovinu gradskih trgovaca, među kojima mnogi nisu bili muslimani, i koji su, činilo se, jedini imali spremnu gotovinu koju su mogli da isporuče za hitne nacionalne potrebe.

Faik Okte, koji je bio odgovoran za administriranje poreza, napisao je 1949. knjigu o tome, pod naslovom „Tragedija turskog poreza na imovinu“.

Opća pitanja za potpoglavlje IIa

Kakvi su bili životni uvjeti u zemljama u ratu? Kakve su bile reakcije ljudi na te uvjete? Da li su svi podjednako podnosili posljedice rata? Ako nisu, ko je patio najviše?

⁴³ Tipično jevrejsko ime u Turskoj

⁴⁴ Tipično jermensko ime u Turskoj

⁴⁵ Tipično grčko ime u Turskoj

⁴⁶ Tipično tursko ime

IIb. Civili

II-12. Prijetnja njemačkih vlasti Beograđanima

Stanovništvu Beograda

Od strane nemačke oružane sile sve češće su žalbe da civilno stanovništvo u odnosu sa nemačkim oficirima i vojnicima ne pokazuje njima dužnu pažnju i poštovanje. Naročito se sve više primećuje da jedan veliki deo stanovništva u pešačkom saobraćaju ne pokazuje nimalo sklonosti da se ukloni nego često na drzak način preprečava put.

Krajskomandantura upozorava stanovništvo da će se ubuduće protiv istupa ove vrste postupiti sa svom strogošću.

Beograd, maja 1941. g.

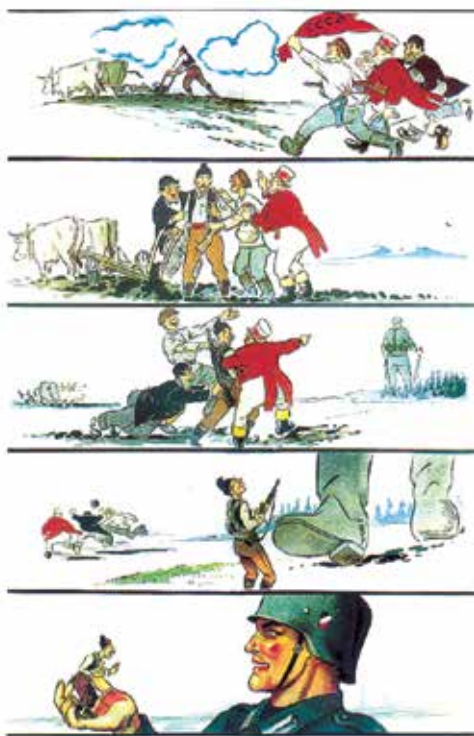
Krajskomandantura

Božović, str. 129

Šta je razljutilo njemačke vlasti u Beogradu? Komentiraj njihovu prijetnju.

► Sl. 17 - Njemački propagandni plakat

Nikolić, str. 2

Njemački neprijatelji (komunisti, Britanci i Jevreji) „zaveli su“ lažnim obećanjima srpskog seljaka i naveli ga da napada njemačkog vojnika s leđa. Ogroman njemački vojnik rastjeruje uljeze svojom pojavom, oprašta „zavedenom“ srpskom seljaku i uzima ga u zaštitu.

II-13. Odluka skupštine SNO Berane od 21. jula 1941.

I. Na oslobođenoj teritoriji ovoga kraja sa današnjim danom prestaju da postoje svi organi vlasti, civilne, sudske, vojne kako bivši jugoslavenski tako i okupatorski, a cjelokupnu civilnu, sudsku i vojnu vlast preuzima narod.

II. Formira se narodni odbor oslobođenja, koji će imati cjelokupnu vlast u ovom kraju, a sačinjavaće ga predsjednik, sekretar i 19 članova. U općinama da se izaberu općinski odbori, a u selima seoski.

III. Narodni odbor oslobođenja preuzeće cjelokupnu državnu imovinu i finansijska sredstva svih nadležstava i banaka i sve upotrijebiti za potrebe za narodno oslobođenje.

IV. Garantuje se obezbjeđenje lične sigurnosti i imovine svim građanima ovoga kraja, a koji su obavezni da se odazivaju svim zahtjevima i odlukama odbora.

V. Na oslobođenoj teritoriji istaće se kao zastava jugoslavenska trobojka.

Za predsjednika Odbora izabran je proto Aleksandar Bojović, za potpredsjednika profesor Simo Kastratović, a za sekretara učitelj Panto Mališić.

Lakić, str.71-72

Socijalna struktura komiteta izgledala je ovako: 7 seljaka, 2 radnika i 12 intelektualaca. Jedanaest članova Odbora bili su komunisti, a ostali su bili predstavnici građanskih partija. Prilikom rješavanja prvih ozbiljnih zadataka Odbor su napustili svi građanski političari, navodeći kao razlog „nemogućnost saradnje sa komunistima“.

Provjeri opet prvu i četvrtu tačku. Misliš li da postoji bilo kakva protivurječnost? Objasni svoj stav.

II–14. S dolaskom rata, civilna industrija je militarizirana i rad je morao da se obavlja pod specifičnim, restriktivnim uvjetim.

Rad u Rumuniji u vrijeme rata:

Dekret o radnom režimu za vrijeme rata (2. oktobar 1941)

Član 2 Suspendiraju se svi godišnji odmori, odobreni članom 49 i 89 Zakona o radnim ugovorima od 5. aprila 1929, sa svim daljim modifikacijama. [...]

Član 4 U svim industrijskim preduzećima u kojima se radi kontinuirano (u tri sukcesivne smjene) radno vrijeme biće 8 časova dnevno ili 56 časova nedjeljno; u svim drugim industrijskim preduzećima, normalno radno vrijeme biće 10 časova dnevno ili 60 časova nedjeljno.

Vojni komandanti u militariziranim preduzećima, vojni upravljači i direktori vojnih preduzeća, u saglasnosti s inspektorima rada, a u onome što se smatra nemilitariziranim preduzećima inspektori rada mogu da odobre najduže na tri mjeseca da gorepomenuto trajanje radnog dana iznosi maksimalno do 12 časova dnevno ili 72 časa nedjeljno. Oni također mogu odobriti da se radi nedjeljom i zakonom određenim praznicima ako potrebe proizvodnje nalažu takav režim. [...]

Član 31 Sljedeća djela smatraju se zločinom sabotaze i biće kažnjena sa 5 do 20 godina zatvora:

a) Svaka – individualna ili kolektivna – obustava rada do koje je došlo bez prethodne saglasnosti vojnih komandanata militariziranog preduzeća [...] ili direktora vojnog establišmenta, a u onome što se smatra drugačijim preduzećima, bez prethodne saglasnosti inspektora rada. [...]

b) Uništavanje, kvarenje, podriavanje, falsificiranje, manjkava proizvodnja ili namjerne greške, manipuliranje ili rukovanje na prevaran način ili bez kvalifikacija: mašinama, instalacijama, instrumentima za rad, materijalima, robom i proizvodima, djelimično ili parcijalno, bilo od strane zaposlenih ili od strane direktora.

Murgescu (coord.), str. 343

Kako su ove mjere uticale na svakodnevni život radnika za vrijeme rata? Da li ovi propisi dopuštaju ikakvo odstupanje od dekreta? Recimo, da li je moguće da osoba koja je napravila grešku na poslu bude optužena za sabotazu?

II–15. Izvještaj tajne policije lideru države Rumunije o stanju duha među stanovništvom i o nezadovoljstvu uvjetim života tokom rata. Stanje duha u maju 1943. u izvještaju Tajne policije

REGIONALNI POLICIJSKI INSPEKTORAT PLOEŠTI

[...] Funkcioneri i njihove porodice jedno su obučeni, moraju da idu na posao u staroj odjeći koja im ponekad više ne odgovara ili nije u skladu s njihovom pozicijom javnih funkcionera.

Također, mnogi od njih žive u kućama (ili namještenim sobama) u kojima vladaju nehigijenski uvjeti, što smanjuje njihovu radnu sposobnost i ugrožava njihovo zdravlje. Njihov moral također je veoma nizak jer stvari sve više poskupljuju i oni su zabrinuti pošto ne znaju kako da obezbijede potrepštine koje su njima i njihovim porodicama neophodne za budućnost.

Isto stanje duha vlada i među radnicima u fabrikama i među funkcionerima i radnicima kod C.F.R.⁴⁷

Ni funkcioneri ni radnici ne ispoljavaju svoje nezadovoljstvo javno, neki od njih zato što se boje da bi mogli da se izlože nevoljama, a drugi zato što razumiju teškoće kroz koje država danas prolazi.

O ovim stvarima, o teškoj situaciji u kojoj žive, oni razgovaraju među sobom i nadaju se da će vlada uskoro preduzeti mjere da popravi tu situaciju.

QUAESTOR, I. Ciurea

Mărturii documentare, u: *Revista Arhivelor*, 2/1969, str. 20–21

Kakav je stav državnih službenika u odnosu na njihov svakodnevni život? Da li se njihovo nezadovoljstvo izražava javno? Zašto? Zašto se vlasti zanimaju za stanje duha državnih službenika?

⁴⁷ Skraćena za Rumunske željeznice

► **Sl. 18 - Vježbe civilne odbrane na Bajazitovom trgu u Istanbulu**

Cumhuriyet Ansiklopedisi, tom 2 (1941–1960)

II–16. Vojni izaslanik Nezavisne Države Hrvatske u Sofiji izvještava⁴⁸ o situaciji u Vardarskoj Makedoniji pod bugarskom vlašću

Prije nekoliko dana moj prijatelj došao je u Sofiju iz Skoplja, gdje je radio kao ovlašćeni upravnik električnog pogona. Njegovo ime je Albert Šritof. Pitao sam ga o situaciji u Skoplju i bugarskoj Makedoniji uopšte i on mi je u nevezanom razgovoru rekao, između ostalog, i ovo:

Unutrašnja situacija u dijelu Makedonije koji je dat Bugarskoj sasvim je nejasna. Deklarirani Makedonci pokazuju izvjesno nezadovoljstvo novim bugarskim režimom. I na strani Bugara koji žive u Makedoniji, njih oko 30 odsto nije oduševljeno bugarskom upravom, jer im ne omogućuje ista prava kao Bugarima u Bugarskoj. Naročito snažno razočarenje može se primijetiti kod mlade inteligencije koja je

studirala u Beogradu i u staroj Jugoslaviji bila zaposlena u državnoj službi. Ti ljudi nemaju vjere i bez posla su. Ima i onih kojima je bugarska država dala neku službu, ali su kasnije otpušteni i takođe su nezaposleni.

Arnauti⁴⁹ su takođe veoma nezadovoljni novim gospodarima i čeznu za Jugoslavijom. Na drugoj strani, Arnauti pod italijanskom okupacijom su zadovoljni jer su im Italijani dali vlast.

Turci (muslimani) imaju sličan stav kao i za vrijeme Jugoslavije, ali sada ispoljavaju anglofilna osjećanja. Trgovci Srbi i Jevreji prinuđeni su da prodaju svoju imovinu u roku od tri mjeseca i da likvidiraju svoje radnje, a onda će Srbi koji žive u bugarskoj Makedoniji vjerovatno biti uklonjeni odande.

Prema nama, Hrvatima, Makedonci pokazuju posebno srdačan odnos.

[...] Sudeći po svemu, izgleda da u bugarskoj Makedoniji postoji jaka težnja ka oslobođenju i stvaranju autonomne Makedonije...

Potporučnik

Adam Petrović, vojni izaslanik u Sofiji

Документи за борбата на македонскиот народ за самосвојност и национална држава, II, str. 308–9

Da li je, prema tvom mišljenju, ovaj izvor pouzdan? Objasni svoj stav.

II–17. Situacija 1941. godine, prema viđenju Oblasnog komiteta Jugoslavenske komunističke partije za Makedoniju

Veliki djelovi Makedonije već imaju bugarsku upravu, već su tamo postavljeni policajci, žandarmi, seoski načelnici, sekretari, računovođe, notari, poreski službenici, i reklo bi se da su svi iz Bugarske. Makedoncima se ne nude službenička mjesta. Oni čak nemaju pravo ni da budu seoski načelnici. Svaki pošten Makedonac s pravom se pita: „Kakva je to sloboda kad Šumadinca (Srbina) zamjenjuje Bugarin dok su Makedonci stavljeni u izolaciju?“ Makedonska inteligencija u najboljem slučaju dobija

⁴⁸ Riječ je o izvještaju upućenom Ministarstvu hrvatske odbrane (domobranstvo) od 21. oktobra 1941.

⁴⁹ Albanci

službu u bugarskim selima, ali nikada u Makedoniji. Argumenti su isti kao oni kojima su se nekada služili Srbi – „ne znate zvanični jezik ove države!“

Terzioski, 309

Kako se situacija u Makedoniji izmijenila tokom 1941. u pogledu administrativnih poslova (ako se uopće izmijenila)? Kakvo su objašnjenje vlasti davale za to?

II-18. Emil Satolo o svojoj ljubavi prema djevojci iz susjedstva

Ispred kuće gdje smo stanovali (*u Novoj Gradišci, gdje je Sattolo išao u školu*), prolazila je jedna djevojka svijetle kose. Išla je u osmi razred. Uvijek smo je nastojali vidjeti kad prođe, osobito ja. Sretali smo je i u parku. Bio sam zadovoljan samo da ju pogledam. Jednu večer u prosincu, ona priđe meni i kaže: – Kolega, ako ideš kući, išla bih s tobom. Ostao sam zapanjen od veselja. [...] Razgovarali smo o svemu, ali najviše o grozotama rata. Kad smo došli pred njenu kuću [...] Nevenka (tako se djevojka zvala) brzo kaže: – Dođi sutra oko šest kod mene, a sada moram ići. I pruži mi ruku. Ja sam je s veseljem prihvatio. Osjetih mekoću, nježnost, kao i hladnoću njene ruke, a ugodan osjećaj mi prostruji tijelom. Jedva sam čekao sutrašnju večer. Došao sam. Pokucao na vrata, a ona je odmah otvorila. – Zdravo kolega, kako si? – Dobar večer, Nevenka. Nisam li prerano došao? [...] Stidljivo i pomalo nespretno uđem u sobu iz hodnika. Stol je bio uz prozor. Ponudi mi stolicu. Sjednem. Onda me ponudi likerom. Kucnuli smo čašama i nazdravili. Živio kolega! [...] Tražio sam razlog zbog kojeg me pozvala. Malo smo pričali o

školi, profesorima i ratu. [...]

– Znaš, kolega, napredna ideja pobjeđuje i još malo, pa će biti ovdje.

– Kako ti to misliš?

– Pa Rusi su naša napredna ideja.

Sad mi je postalo jasno da ona želi mene uključiti u napredne, a ja sam želio nju. Nisam želio nikakvu ideju. [...] Želio sam govoriti o osjećajima, ali nju je zanimala samo politika.

Dogovorili smo se ponovo za sastanak. Mislio sam da je ona ipak zainteresirana za mene. Kako je trebalo proći par dana do slijedećeg sastanka pripremao sam se za to kako ću Nevenku odvratiti od politike. Pokušat ću joj objasniti političku situaciju, mislio sam. Govorit ću joj o namjeri da imam obitelj s puno djece. Mislio sam da kao žena o tome želi slušati. (Nije mu uspjelo.)

Emil Sattolo, str. 93–94

Za vrijeme rata, Emil Satolo bio je učenik srednje škole. Živio je u selu Puska, a u školu išao u Novoj Gradiški (Hrvatska). Satolo je odobravao osnivanje NDH i ustaški pokret, mada je kritikovao njegove zločinačke aspekte. U svakom slučaju, bio je protivnik partizana i komunista. U svojim memoarima piše, između ostalog, o svojoj ljubavi prema djevojci iz susjedstva.

Uporedi udvaranje u vrijeme rata i danas. Zašto je došlo do nesporazuma između djevojke i mladića? Jesu li mladićevi ciljevi i ideje bliski tvojima? A djevojčini? Koju je ideologiju ona podržavala i na čijoj je strani bila u ratu? Šta je podrazumijevala pod izrazom „napredna ideja“? Zašto su Rusi smatrani predstavnicima „napredne ideje“?

IIc. Život vojnika

II-19. Odisej Elitis, dobitnik Nobelove nagrade za književnost (1979), opisuje uobičajeno iskustvo grčkog vojnika na albanskom frontu

Sada smo znali da smo u blizini mjesta gdje ne postoje radni dani i praznici, bolesni ljudi i zdravi

ljudi, siromašni i bogati. Jer je huka ispred nas i bura iza planina stalno rasla, tako da smo na kraju mogli jasno da razaznamo sporu i tešku topovsku kanonadu, suve i brze mitraljeze. I zato što smo sve češće nailazili na sporu kolonu ranjenih, koja je išla u drugom smjeru. Ljekari sa trakama crvenog

križa na nadlakticama spuštali bi nosila i pljunuli u ruke, dok im se u očima vidjelo da bi sve dali za cigaretu. Kad bi čuli kuda idemo, zatresli bi glavom i počinjali da pričaju svoje priče o krvi i užasu. Ali, jedini glasovi koje smo mi slušali bili su oni drugi glasovi koji su se dizali iz tmine, još oprljeni vatrom i sumporom iz dubina. „Oi, oi, mana mou“, „Oi, oi, mana mou“. A ponekad, rjeđe, zvuk prigušenog disanja, kao hrkanje; oni koji su znali govorili su da je to čegrtaljka smrti.

Ponekad su sa sobom vukli zarobljenike uhvaćene prije nekoliko sati u iznenadnim racijama naših patrola. Njihov dah zaudarao je na vino i džepovi su im bili puni šećerlema i čokolada. A mi nismo imali ništa, iza nas su srušeni mostovi i nekoliko naših magaraca koji su nemoćno stajali u snijegu i skliskom blatu.

Elytis, str. 21

► **Sl. 19 - Litografija koja predstavlja drevnog ratnika iz bitke kod Maratona, borca iz grčkog rata za nezavisnost 1821. i „evzonea“ (modernog grčkog borca)**

IEEE, To epos tou '40. Laiki Eikonografia, 167

II–20. Ivan Šibl, učesnik partizanskog pokreta u Hrvatskoj od početka, opisao je svoje iskustvo u svojim ratnim memoarima. Sljedeći tekst je opis prvih Šiblovih dana pošto je „otišao u šumu“ (popularan izraz za odlazak u partizane)

Već sam napola partizan. Nemam doduše pušku, ali imam svrab i sav sam namazan žutom, smrdljivom mašču. [...] Osim toga, u mojem donjem rublju nađe

se i gdjejoja uš ili, kako se po vojnički kaže, vaška – ta svim vojnicima svijeta najprivrženija domaća životinja. [...] O buhama i stijenicama ne vrijedi govoriti. To su zapravo sasvim pristojni kukci, koji se na tijelu izdovolje noću, a u rublje i odijelo uopće se ne zavlače.

Šibl 2, str. 13

Na koji način Šibl opisuje neudobnosti partizanskog života?

II–21. U svojim ratnim memoarima partizanski veterani često su poklanjali posebnu pažnju visokoj zastupljenosti žena u partizanskim odredima. U svojim memoarima, u poglavlju s podnaslovom „Žene ratnici“, Šibl piše:

U četama naše brigade ima mnogo partizanki. To su većinom seljačke djevojke, Slavonke, Kozarčanke, sve još vrlo mlade. Pješače u našoj koloni, bore se na položaju, jurišaju na utvrđena uporišta neprijatelja; zajedno s ostalim borcima prve bojne linije podnose sve napore partizanskog života. [...]

Sestre Milija i Danica Zlokapa su puškomitraljeskinje. Tek su nedavno došle u našu brigadu, no već su stari borci. Hrabru čovjeku je potrebno samo jedno ratno krštenje. Miliji je šesnaest, Danici osamnaest godina. [...] Na smjenu nose puškomitraljez i ranac municije i ne dopuštaju da im itko pomogne. [...]

U napadu na Sirač poginula je jedna od najhrabrijih djevojaka naše brigade i cijele Slavonije, Persa Bosanac. [...] Bila je tanka, vitka osamnaestogodišnja djevojka. Govorili su za nju: „Persa se ne zna bojati“... U borbi na Javorovici, za vrijeme ožujске ofenzive, poslije cijelog dana jurišanja upala je među prvima u neprijateljske postave i tukla se s Nijemcima prsa o prsa sve dok nisu uništeni. [...] Pala je pod siračkom školom, u jednom od mnogih juriša na taj utvrđeni objekt. Persa je morala poginuti. Izlagala se mnogo, nije se znala bojati! [...] Na Javorovici je pokraj nje jurišala i Katica Hacman, Bilogorka. Bile su najbolje drugarice i uvijek su se držale jedna uz drugu. U posljednjem jurišu Katicu je zahvatio neprijateljski rafal i smrtno je ranio. [...]

U ratu i u surovim uvjetima života ljudi mogu lako postati grubi i bezosjećajni. Hoće li se ove djevojke – ratnice prometnuti u muškarace? Možda će ih ratne

strahote u kojima su prisiljene sudjelovati lišiti divnih svojstava koja ženu čine ženom i kakva želimo osjetiti kod žena koje volimo!

Šibl 2, str. 308–311

? Zašto je, po tvom mišljenju, partizanima bilo važno da istaknu aktivnu ulogu žena? Zašto isto to nije bilo važno ustašama? Jesu li, po tvom mišljenju, žene partizanke zaista bile jednake s muškarcima? (Šibl je naveo samo nekoliko istaknutih primjera.) Objasni značenje Šiblovog završnog iskaza o ženama u ratu. Kako je on gledao na ulogu žena u ratu?

II–22. Žene u selima Grevene (Grčka) zahtijevaju više poštovanja i veće učešće u javnim poslovima pošto su učestvovalе u pokretu otpora

– Nastavnik: „Vidjeli biste žene bez vlastitog identiteta, kao lutke muškaraca, i onda bi one rekly: ‘E pa, ja sama *jesam* nešto, postoji *nešto* što umijem da uradim’; počele su da misle da možda zaslužuju više nego samo da kuhaju, peru i primaju naredbe. To je bilo prvo veliko buđenje ruralnih žena i ostavilo je na njih veliki utisak.“

– Seljanka I: „Sviđalo nam se to i privlačilo nas je, zato smo odlazile [na sastanke]. Prosto smo htjele da malo iziđemo iz tog kruga neprestanog primanja naredbi. Jer takvi su muškarci bili onda – diktatura [sic], kako kažu...“

– Seljanka II: „Htjele smo prosto malo slobode kao žene, pravo da govorimo, da ne budemo podređene muškarcima... da samo radimo i dobijamo batine. Htjele smo malo slobode za nas same. Ovdje smo otišle u planine, nosile smo municiju na leđima, pravile kutije za puškomitraljeze, radile danonoćno – postajale smo čak ljubavnice, iako smo bile supruge. A sve što smo željele bilo je da i mi doživimo nešto dobro. Malo slobode, a ne robovanje, kako vi to kažete – da možemo da otvorimo usta.“

Van Bouschoten, str. 101–102

? Kakve su motive žene imale kad su se priključivale pokretima otpora? Kakvo je tvoje mišljenje o njihovim motivima?

II–23. Ovu pjesmu komponirao je nepoznati autor za vrijeme Drugog svjetskog rata; vjeruje se da je to makedonska narodna pjesma

MLADA PARTIZANKA

Mnogo sam radosna i srećna
što sam postala mlada partizanka
što sam postala mlada partizanka
Na planini Pelister.

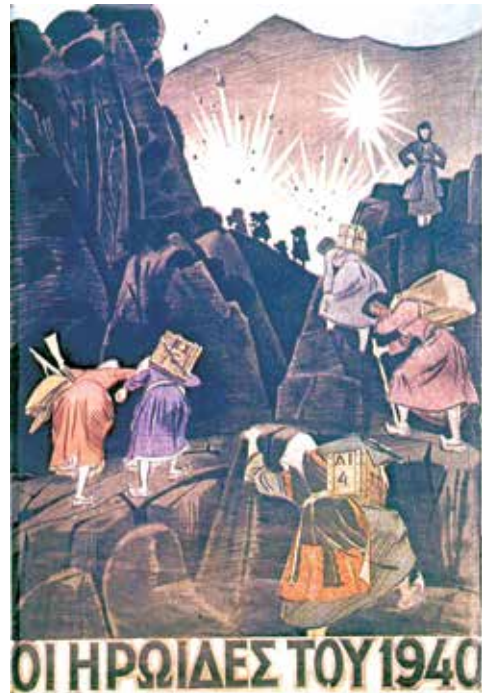
Zbogom i oprosti mi, zemljo moja,
Ja idem u bitku, u bitku, u bitku
[...]

Tamo smo se zakleli
Da ćemo se boriti s fašistima
Da bismo stekli svoju slobodu
Za našu Makedoniju
Zbogom i oprosti mi.

Жените од Македонија во
Народнослободителната војна, str. 56

? Objasni razloge za komponiranje ovakvih pjesama. Ima li u njima momenata propagande?

► Sl. 20 - Heroine iz 1940.

IEEE, To epos tou '40. Laiki Eikonografia, str. 55

🔑 Ova litografija predstavlja žene Epira za vrijeme grčko-italijanskog rata kako na leđima nose kutije s municijom kroz planinu Pindos na grčko-albanskoj granici.

► **Sl. 21 - Partizanske novine: Džepne novine čete za vezu, Zadar (Hrvatska), 1944.**

Hrvatski istorijski muzej

❓ Šta pokazuje ova karikatura? Kako su partizani gledali na svoj status u odnosu na druge antifašističke snage (koje su predstavljene zastavama)? Šta ti misliš, jesu li Velika Britanija, SAD i Sovjetski Savez gledali na partizane kao na ravnopravne partnere?

II-24. Izdržljivost partizana za vrijeme kontinuiranih bitaka protiv Njemaca i njihovih kolaboranata u Jugoslaviji

Svjedočenje Živka Rodića

„Gledao sam neprijateljske tenkove koji neće da

pucaju na naše borce, nego hoće da ih gaze. To je ravnica pa je tenkovima olakšano manevrisanje, a našim borcima otežano povlačenje. Jedan od naših boraca bježao je ispred tenka i zaklanjao se oko plasta sijena da bi ga najposlije tenk zgazio prelazeći preko sijena. [...] Čitava brigada je nosila ranjenike na nosilima. [...] Obično smo noću napadali neprijatelja, a danju bi on napadao nas. Umor je bio toliki da se više nije moglo, pa se pomišljalo da bi najbolje bilo poginuti, jer je ponestalo snage. Nije u pitanju hrana, jer je bilo hrane, nije u pitanju ni hrabrost, jer više nije bilo straha, ali je umor teži od svega. Tada je komandir čete Petar Marin, krasan momak, hrabar i odvažan, poginuo isključivo zbog umora. Prosto je stojeći zaspao i tako je pogođen.“

Kozara u Narodnooslobodilačkom ratu
(ur. Žarko Zgonjanin i dr.), tom 1, str. 687

❓ Pokušaj da se staviš u položaj partizana. Možeš li da zamisliš da padaš u san stojeći?

II-25. Denčo Znepolski, čuveni bugarski gerilski komandant, o odnosima između žena i muškaraca u grupi i o neobičnim opskrbama koje su primili od Engleza

I mi u gerilskom odredu Tran, kao i Srbi, bili smo vrlo strogi u pitanjima morala. Intimni odnosi nisu bili dozvoljeni, i u jedinici smo stvorili kult mladih žena, i čuvali smo ih od svakog nasilja. Ali, Srbi su bili još veći nekonformisti u revolucionarnoj situaciji, u kojoj su se nalazili. Prosto nije moglo biti drugačije!... Mnogo kasnije, kad su Englezi, u skladu sa odlukama konferencije Velike trojice u Teheranu, počeli da padobranima bacaju oružje i municiju za gerilce Trana i sve vrste potrepština za sopstvenu vojnu misiju, bacili su nam i karte i kondome. I Srbi su dobili istu isporuku. U prvi mah, njihov bijes bio je neopisiv i ubrzo su došli kod mene i Vlade Tričkova (u to vrijeme ja sam već bio komandant gerilskog odreda Tran) psujući i prijeteci da će da udare na Engleze. Kad smo čuli šta je posrijedi, Vlado Tričkov, koji je bio vrlo učen i dobro informisan čovjek, nasmijao se s razumijevanjem i sve im objasnio. Rekao je da svaki vojnik u engleskoj armiji od Prvog svjetskog rata obavezno dobija to zaštitno sredstvo, kao što dobija odjeću, cipele itd., i da smo mi u prvoj po-

šiljci dobili lične medicinske pakete, kondome i karte. Dodao je da smo razdijelili medicinske pakete i da smo ostavili na stranu ono što smo smatrali nepotrebnim, i to je sve. Uspio je da ih smiri, ali je Barko otišao u englesku misiju, bacio im paketiće i rekao sarkastično:

„Hvala, ali ovo nam nije potrebno! Mi smo vojnici!“

Znepolski, str. 112–113

 Kakvi su bili odnosi između bugarske i srpske gerile? Kako jedni i drugi reaguju na čudne pošiljke od Engleza? Komentiraj Barkovu reakciju.

II–26. Oficir Viktor Budesku, učesnik događaja, o borbama na okuci Dona – Staljingrad

Ujutro 11. decembra Rusi su otpočeli kontraofanzivu na čitavom frontu. Slijedili su dani i noći kad vojnici nisu dobijali ni hljeb ni vodu zbog užasne neprijateljske paljbe iz topova i bacača. Danima su njihove ruke stezale puške i sijale smrt u redovima neprijatelja čija su mrtva tijela hrpimice prekrivala polja ispred njihovih položaja. Deset dana i deset noći vladala je neprestana napetost, vodila se bjesomučna borba i izgledalo je da počinju da se ukazuju znaci pobjede i da prestaju brige komandanata i vojnika, koji su osmatrali sa svojih položaja ne bi li nekako zaustavili razobručenu pomamu ruske bujice. Ali, nije bilo tako. S novim i svježim snagama, dovedenim iz pozadine fronta, Rusi su ponovo napali, čak sa još većom pomamom. Zbog velikih gubitaka naš front više nije pružao otpor. Napustili smo položaj koji smo osvojili uz toliko mnogo žrtava i od tog trenutka počeo je užas našeg povlačenja u donsku stepu. Ali riječ stepa isuviše malo govori onome ko nikada nije prošao kroz nju u zimu i u ratnim uslovima.

Najprije, tu je mraz, mraz koji grize, a uz njega vjetar koji duva strahovito bijesno. Nad tom pustarom često je ležala gusta i teška magla, koja kao da se spustila da zauvijek baci zemlju u ponor. A iznad svega, ta potpuna, apsolutna tišina pojačana mrzлом

tišinom svega okolo, transformira stepu u okoliš suprotan životu, neprijateljski i nehuman.

Magazin istoric, oktobar 2002, str. 93

Bitke na okuci Dona – Staljingrad bile su među najstrašnijima za rumunske vojnike u Drugom svjetskom ratu, jer su morali da se nose kako sa neprijateljem, tako i sa ekstremnim klimatskim uvjetima.

Kakav je stav vojnika na liniji fronta prema ratu? Da li oni razmišljaju o slavi i heroizmu? Jesu li sretni što se bore?

II–27. Neagu Đuvara, historičar i diplomata od prestiža, sjeća se (juna 2002) perioda kad je učestvovao u borbama na Istočnom frontu

Kad sam se vratio na front, poslije oko deset dana provedenih u stacionaru za oporavak, desilo se da je Odesa pala, pa sam ja tako izbjegao najgori trenutak; jer tu su oni tako strašno poklani. Moj nekadašnji kolega iz Vojne akademije, koji je bio pukovnikov ađutant, rekao mi je da je vidio da je na pukovnikovoj listi, nekoliko dana prije pada Odesa, u našem puku, koji je prvobitno bio sastavljen od 1800 ljudi, a kasnije je primljeno još 1200 regruta, još bilo validno 92. Eto šta je značilo da je Antonesku zauzeo Odesu. To je ono što govorim na televiziji kad god imam priliku, jer je borba tamo bila potpuno apsurdna – Njemci su nam rekli: „Okružite Odesu“ kako ruska vojska ne bi bila u stanju da se izvuče odande, ali nisu insistirali. Rumunski Glavni štab i Antonesku htjeli su da zauzmu Odesu (izgleda da ta ideja nije bila baš Antoneskuova, ali on ju je prihvatio) kako bismo im pokazali ko smo, koliko smo veliki; ali mi nismo imali sredstava da zauzmemo veliki grad. Moguće je poraziti ga do krajnjih granica... Kad smo preuzeli Odesu – to je bilo zato što su se Rusi povukli.

Jednog lijepog jutra, mada su u okolini svakodnevno umirale hiljade ljudi, ušli su bez ikakvog otpora, jer u gradu niko nije ostao – svi koji su branili Odesu

već su se nanovo ukrkali. Bila je to jedna od prvih Antoneskuovih grešaka, ali mi, uglavnom mladići – reći ću vam iskreno – kad smo kretali u rat, pošli smo puni entuzijazma, s mišlju da izbrišemo sramotu posljednje godine kad smo bez ijednog ispaljenog pucnja dali Besarabiju i Bukovinu, a onda i Transilvaniju, pa i Kvadrileter.

Neagu Djuvara, *Despre cucerirea Odessei*,
<http://www.memoria.ro/index.php?option=articles/artid=381>

? Da li ovaj tekst odražava heroizam? Što je bila cijena kojom je rumunska vojska platila svoju ambiciju da osvoji Odesu? Postoji li promjena perspektive u naratorovom stavu (između perioda rata i današnjice)? Uporedi perspektivu mladog čovjeka čije je srce ispunjeno heroizmom i, nasuprot tome, perspektivu zrelijeg čovjeka koji analizira relativnu političku dobit ali i ljudske gubitke.

► **Sl. 22 - Oni koji su pjevali ratu**

Epopeja e Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare e Popullit Sqiptar, 1939-1944.

Ova slika Andona Lakurićija pokazuje pojedince različite starosti koji su pripadali partizanskim jedinicama u ratu.

Usporedi sliku s tekstem III–2.

II-28. Teškoće boraca da se prilagode civilnom životu

Svjedočenje Dragomira Radišića

„Praktično, 1. bataljon 11. krajiške kozarske brigade završava svoj ratni put kod Zidanog Mosta.⁵⁰ Tu smo zaustavljeni i vraćeni u Brestanicu. Bio je 12. maj 1945. Zadržali smo se dan-dva, a zatim krenuli u Sv. Nedjelju kod Zagreba, gdje smo ostali 15, 16. i 17. maja 1945. i proslavili dan konačnog oslobođenja naše zemlje. Rat je završen. Nastalo je pravo slobodarsko raspoloženje, ali rekao bih za kratko vrijeme. Počela se uvlačiti tuga. Nema više pokreta, nema borbe i ratnici su počeli prosto da boluju zato što nema borbi, što se ne tuku i što

nemaju pokreta, akcije i borbe. Jer, činilo nam se da je najveća radost biti sa borbama, ići u borbu, a mi smo se sada našli u oslobođenom Šibeniku,⁵¹ gdje je tekao sasvim drugi mirnodopski život na koji nismo navikli, odnosno zaboravili smo takav način života.“

Kozara u Narodnooslobodilačkom ratu (ur. Žarko Zgonjanin i dr.), tom 6, str. 399

❓ Zašto vojnik kaže da se „pojaviła tuga“? Da li misliš da su se svi vojnici isto osjećali? Da li znaš šta je PTSS (posttraumatski stresni sindrom)? Da li bi se složio/složila da ovaj izvor otkriva i elemente fanatizma koji je uobičajeni rezultat rata? Objasni svoj stav.

► **Sl. 23 - Kolaž novina makedonskih vojnih jedinica iz 1944.**

⁵⁰ U Sloveniji

⁵¹ Grad u Hrvatskoj, na Jadranskom moru

II–29. Strašna zabuna Zdravka Lazarića

... prešao sam u Osijek i tamo dočekaao pad grada u partizanske ruke početkom mjeseca travnja 1945. Malo zatim pozvan sam na vojničku komisiju za regrutaciju i primljen u vojsku. Moj drug Ivan Kosovel, došavši pred komisiju, od straha se zaboravio i podigavši ruku pozdravio sa „Spremni“ (*ustaški pozdrav*). Radi toga je proglašen „umno nesposobnim“ te malo kasnije zatvoren u Brodu, gdje je odležao 6–7 mjeseci. Uprkos tome, slijedeće je godine primljen u oficirsku školu u Osijeku i promaknut u rezervnog poručnika.

Prcela–Živić, str. 329

 Partizanske jedinice bile su sastavljene isključivo od dobrovoljaca. Partizanska vojska je tek pred kraj rata otpočela s mobilizacijom. Mnogi mladi ljudi prisiljavani su da se pridruže partizanima. Jedan od njih bio je Zdravko Lazarić.

 Zašto se Lazarićev prijatelj toliko zbunio? Kako je on (makar podsvjesno) doživio promjenu vlasti? Kako ljudi inače reaguju na (nasilnu) promjenu vlasti?

IId. Kultura i obrazovanje

II–30. Preporuke Školskog inspektorata bitoljskog okruga za učitelje

1) Da se razvija bugarsko nacionalno osjećanje među učenicima i cjelokupnim stanovništvom, ili da se postigne nacionalno i državno jedinstvo tako što će se naglašavati prošlost i kultura bugarskog naroda.

2) Stanovništvu, a posebno đacima treba objasniti da zbog dugotrajnog ropstva njihovo bugarsko nacionalno osjećanje i svijest o pripadanju bugarskoj naciji i državi nisu konsolidirani. Treba im naglasiti da su nacija i država neodvojive i da se za državu moraju dati žrtve baš kao što su ranije davane za bugarsku naciju.

3) Treba objasniti da je u prošlosti u Makedoniji uništena svekolika kultura koja je mogla da ujedini bugarski narod. Bugarske knjige, škola, crkva, udruženja, spomenici, narodne svečanosti, posebno bugarska narodna pjesma, tradicija, mitovi, sve su to turske vlasti progonile. Zbog toga je kod djelova stanovništva u Makedoniji došlo do gubljenja bugarskog osjećanja.

4) Naglasiti da je zbog takvih uvjeta izgubljeno svako znanje o prošlosti bugarskog naroda u Makedoniji, dok je u isto vrijeme slobodni dio bugarskog naroda postigao velike uspjehe u samoj Bugarskoj.

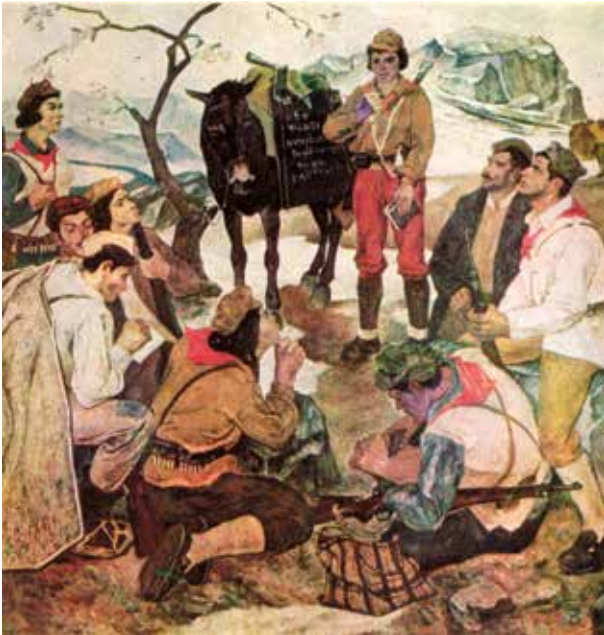
5) U nastavi treba pokloniti pažnju reakciji koja se protivi nacionalnom vaspitanju, a stoji u vezi sa nekim kriminalnim pojavama koje se javljaju u redovima neprijatelja Bugarske. Treba objasniti razvoj vojne situacije na frontu i hraniti vjeru u uspješan završetak rata.

Terzioski, str. 78

 Kao što je bugarska vlast podijelila Makedoniju na dvije administrativne jedinice nazvane prema dva velika grada – Skoplju i Bitolju, tako je i obrazovni sistem obuhvatao bitoljski i skopski obrazovni okrug. Ovaj izvor pokazuje šta je Školski inspektorat bitoljskog okruga preporučio učiteljima kao glavne ciljeve koje treba ispuniti (tu, naravno, nije bilo velikih razlika u odnosu na druge obrazovne okruge).

 Kakve su preporuke date učiteljima u Makedoniji? Znaš li šta se dogodilo sa osmanskom Makedonijom poslije balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata?

► **Sl. 24 - Partizanska škola**

*Epopeja e Luftës Antifashiste
Nacionalçlirimtare e Popullit Shqiptar, 1939–1944.*

🔑 Ova slika od S. Kapoa nosi naziv *Partizanska škola*. Zanimljiva je jer ilustruje obrazovnu ulogu partizanskog rata. Oni koji umiju da čitaju i pišu podučavaju one koji to ne umiju.

II–31. Statut centralnog kulturnog kluba „Kliment Ohridski“ u Makedoniji

- 1) Ujediniti sve snage zainteresovane za konsolidaciju bugarskog nacionalnog bića među makedonskim stanovništvom;
- 2) stvoriti u narodu duboku svijest o bugarskoj državi i priznavanju bugarske države, cara i otadžbine;
- 3) raditi na zadatku ujedinjavanja svih Bugara kako bi se stvorila Velika Bugarska u njenim etničkim, istorijskim i organskim granicama;
- 4) raditi na formiranju savršenog identiteta Bugara u Makedoniji i obrazovati omladinu u zdravom nacionalnom duhu; [...]
- 6) voditi računa o brzom inkorporiranju Makedonije u Bugarsku u svakom smislu riječi, s pozitivnim osjećanjima i postepeno;
- 7) raditi na ujedinjavanju svih klasa u jednu nacionalnu i ekonomsku cjelinu;

8) razviti ljubav prema svemu što je bugarsko: prema bugarskoj nacionalnoj historiji, bugarskom nacionalnom nasljeđu, čuvanju narodnih običaja i nacionalne suštine itd.

Terzioski, str. 198–199

🔑 Poslije aneksije teritorije Makedonije Bugarskoj, Uprava za nacionalnu propagandu organizirala je u svim većim gradovima mrežu takozvanih „komiteta za kulturu“. Ta tijela trebalo je da služe kao korak ka formiranju „narodnih univerziteta“, tj. večernjih kurseva za širenje pismenosti, čitaonica itd. Ovi komiteti su vrlo brzo postali regularni element administrativnih jedinica na svim nivoima – u gradovima, općinama, većim okruzima itd. U Skoplju je formiran centralni kulturni klub – „Kliment Ohridski“. Gornji tekst pokazuje kako njegov statut definira ulogu kulturnih klubova u Makedoniji.

II–32. Pošto je proglasila svoju namjeru da stvori novi obrazovni sistem za rumunski narod, Antoneskuova vlada preuzela je vodeću ulogu u promoviranju patriotske školske politike u kojoj kult heroja ima značajnu ulogu

Kult heroja u školama

Da bi škola – na osnovu uzora iz života – bila kuća nacionalnog obrazovanja za djecu i omladinu, svaka školska jedinica mora da bude snabdjevena fotografijama nastavnika heroja, uz koje će ići objašnjenje o njihovim ratnim zaslugama i o onome što su učinili za školu. Da bi se ilustrirala vjera i žrtva koju su dali seljani pali na bojnopolju, u svakoj školi sakupljat će se njihove slike i uz svaku fotografiju ići će objašnjenje kakvu su hrabrost oni pokazali u borbi. Također, da bi se ilustrirala vjera i žrtva koju su dali seljani podnijeli za domovinu, sakupit će se njihove slike i uz svaku sliku bit će dato objašnjenje o hrabrosti koju je lice sa slike pokazalo u borbi. Na taj način, uvodeći heroje našeg naroda u škole i odajući im počast, ustanovit će se prva knjiga nacionalne historije za đake. Djela heroja neprestano će bdjeti nad svijesću djece i imat će jedan od najjačih uticaja na njihov moral i nacionalno formiranje... Svako obdanište i osnovna škola odabrat će jedan sat nedjeljno za ovaj kult.

Program časa posvećenog kultu heroja sastojat će se od sjećanja na borce iz sela, i to korišćenjem sljedećih sredstava:

Slike lokalnih heroja...

Opisi koje su dali seoski heroji koji su se vratili kući...

Karte koje se odnose na borbu protiv boljševizma (rad djece)...

Aleja heroja: na jednoj strani školskog dvorišta posaditi stabla koja će nositi imena heroja. Ta stabla će oblikovati lug ili aleju lokalnih heroja, koju će održavati grupa djece.

U svakoj školi postojat će raspeće u znak sjećanja na seoske heroje.

Posjete grobljima heroja i održavanje grobalja.

Universul, 44/15.2.1942

? Prema Antoneskuovom planu, šta su ciljevi školskog obrazovanja kako ih ocrtava ovaj navod? Što je cilj „kulta heroja“? Postoje li za učenike ikakvi uzori osim njihovih učitelja? Kakav je tvoj stav prema „kultu heroja“ u školi i „kultu heroja“ uopće? Da li njihova borba odražava tvoja današnja vjerovanja? Postoje li danas u školama slični projekti?

II-33. Izvod iz udžbenika za osnovno obrazovanje, koji je objavio Nacionalni oslobodilački front (predvođen komunistima) u oslobođenim djelovima Grčke

Ko je tvoj komšija?

Kiki se danas probudila s visokom temperaturom. Gušila se čitave noći. Grlo ju je boljelo.

Njena je majka zamolila komšiju koji je namjeravao da prođe ulicom u kojoj je živio ljekar, da svrati do njega i kaže mu da dođe. [...]

Majka nema mira; čim čuje korake na asfaltu, trči do prozora. Kada će da stigne ljekar?

Ljekar je na kraju došao, pregledao dijete i rekao: – Morate dobro da vodite računa o djetetu, gospođo. Imate li još djece? Morate ih razdvojiti, jer je bolest zarazna. Nabavite ovaj lijek što prije možete, u roku od četvrt sata.

Čim je ljekar otišao, majka je zgrabila šal i torbu i otrčala u apoteku.

[...]

– Tasija Joanidu, pozva apotekar, preparat je gotov i košta 55 drahmi. Majka otvara tašnu. Ima samo 35 drahmi. Šta da radi? Prilazi tezgi. – Mogu li da vam sada dam sve što imam i da uzmem lijek? Ostalo ću vam poslati tokom poslijepodneva.

– Ni govora, gospođo. Da li se vi to pravite ludi? Nabavite novac, pa ćete dobiti lijek.

Majci je neprijatno, počinje da plače. Zakasnit ću. Mom djetetu je potreban ovaj lijek. Život joj je u opasnosti.

Ali apotekar neće ni da čuje, a ljudi oko nje gledaju je sumnjičavo.

Onda sa klupe ustaje radnik. Odjeven je siromašno, umornog je lica.

– Što je bilo, gospođo? Nemojte tako. Mi smo samo ljudi. Evo, uzmite novac koji vam je potreban.

Majka se saginje da poljubi radnikovu ruku. Ali on žuri da se skromno vrati na svoju klupu.

Ta aetopoula, 97/98, anatyposi ASKI

? Kako je u ovom izboru predstavljen radnik? U čemu je poenta ovakvog predstavljanja?

► Sl. 25 - Ilija Beškov: *Bez životnoa prostora*. 1942.

Ilija Beškov, Without Living Space, 1942

Ilija Beškov jedan je od najslavnijih bugarskih umjetnika, karikaturista i slikara.

? Kakvu poruku on pokušava da pošalje ovom

karikaturom?

II-34. Iz povjerljivog izvještaja br. 162, koji je američki generalni konzul u Istanbulu poslao državnom sekretaru SAD Kordelu Halu, o propagandi u bugarskim školama

Istanbul, 4. novembar 1942.

Drugi izuzetno snažan činilac koji obrazuje javno mnjenje, pa odatle i osjećanja ljudi, jeste nacional-socijalistička propaganda koja se sprovodi u školama. Ona se najčešće sprovodi kroz nastavu bugarske geografije, historije i književnosti. Svaki bugarski pisac i nastavnik je propagandist bugarskog nacionalizma. Svi mladi Bugari, koji su završili osnovno obrazovanje s četrnaest godina, ili srednju školu sa devetnaest, znaju napamet kartu Balkana i vrlo su lijepo informirani o bugarskim pretenzijama

na različite balkanske teritorije. Na zidovima svake škole stoje karta Bugarske iz različitih perioda njene historije i one su snažno utisnute u pamćenje svakog bugarskog djeteta. Tako su se teritorijalne pretenzije pretvorile u dio nacionalnih interesa. One ne izražavaju samo mišljenje dinastije i vlade, nego i čitavog stanovništva. Na taj način, školsko obrazovanje iz nacionalizma u njegovim različitim oblicima dobilo je ogroman propagandistički značaj.

България своенравният съюзник на Третия райх, str. 91

Zašto je toliko važno sprovoditi propagandne programe u školama? Da li, prema tvom mišljenju, i danas postoji nešto slično u udžbenicima historije, geografije i književnosti?

Objasni svoj stav.

► **Sl. 26 - Rumunska novinska fotografija: članak o ženskoj modi (1942)**

Universul, br. 30, 1. februar 1942.

Da li misliš da je mnogo čitalaca bilo zainteresirano za ovaj članak u to vrijeme? Objasni

svoj stav.

► **Sl. 27 - Scena iz filma *Nevinost bez zaštite* Dragoljuba Aleksića**

Jugoslovenska kinoteka, Beograd

Film je ilegalno snimljen u Beogradu za vrijeme okupacije. Aleksić, cirkuski artist, nije imao iskustva u pravljenju filmova, a isto važi i za većinu njegovih saradnika. Ipak, cenzura je odobrila film i on je, s velikim uspjehom, kao jedini srpski film prikazivan na domaćem repertoaru, na kojem su prikazivani samo njemački filmovi i filmovi drugih

zemalja Osovine.

II-35. Rumunska uredba za reguliranje obrazovanja Jevreja (11. oktobar 1940)

Član 1 Jevreji su slobodni da u okviru privatnog obrazovanja organizuju vlastite osnovne i srednje škole.

Član 2 Jevrejske škole opisane u prethodnom članu mogu da zapošljavaju samo jevrejske nastavnike i da upisuju samo jevrejske đake.

Član 3 Oni čija su oba roditelja Jevreji ili čiji je otac Jevrejin, bez obzira koje vjere, ne mogu da rade kao nastavnici ili administrativno osoblje i ne mogu biti prihvaćeni kao đaci ili studenti u rumunskim osnovnim i srednjim školama, niti u visokim školama, bilo državnim ili privatnim, a ni u školama drugih kršćanskih etničkih zajednica. Izuzetno i u pojedinim slučajevima, Ministarstvo nacionalnog obrazovanja, kulture i umjetnosti može da odobri onima koji su rođeni od jevrejskog oca koji je prešao u kršćanstvo i majke kršćanke drugačijeg etničkog porijekla da rade u privatnim i profesionalnim kršćanskim školama ako su kršteni u kršćansku vjeru do druge godine života.

Vanbračna djeca imat će pravni status svoje majke. [...]

Član 5 Ministarstvo nacionalnog obrazovanja, kulture i umjetnosti otpustit će i ukloniti sve one koji odgovaraju odredbama člana 3 ove uredbe.

Evreii din România între anii 1940/1944, tom I: Legislație anti-evreică, str. 70–71

Na koji su način učenici Jevreji diskriminirani u odnosu na druge učenike? Jesu li slični stavovi prema Jevrejima ili bilo kojoj drugoj etničkoj ili religioznoj grupi prisutni i danas?

II-36. Promjene u školskim programima u Albaniji za vrijeme italijanske okupacije

Ministarstvo obrazovanja počelo je da ostvaruje širok izdavački program za objavljivanje visokoškolskih tekstova. Kao što se zna, jedva da su postojali ikakvi tekstovi za visoke škole i umjesto udžbenika korišćen je sistem hvatanja bilježaka. Zato je Ministarstvo obrazovanja razmotrilo ovaj problem i može se reći da će do početka iduće školske godine veliki broj tekstova biti spreman za upotrebu. Danas niz pisaca i prevodilaca radi na tome. Prvi tekst nedavno je objavljen i nosi naslov „Doktrina fašizma“ od Benita

Musolinija; predgovor za škole napisao je Salvatore Valituti, a knjigu je preveo profesor Kolja Široka.

Publikacije Ministarstva obrazovanja, „Tomori“, 6. august 1940, 2.

Komentiraj naslov prvog teksta prevedenog i objavljenog za upotrebu u visokim školama u Albaniji. Koja doktrina je imala središnje mjesto u albanskom obrazovnom sistemu?

► Sl. 28 - Najava filmskog programa u beogradskim bioskopima sredinom septembra 1942.

Novo vreme, Beograd, 16. septembar 1942.

Naslovi ukazuju na to da je riječ o njemačkim, italijanskim i mađarskim filmovima. Na početku okupacije Srbije, aprila 1941, svi bioskopi i filmska distribucijska preduzeća stavljeni su pod striktnu „komesarsku upravu“ i uvedena je cenzura, dok su bioskopi u vlasništvu Jevreja konfiskovani. Njemačka propaganda i domaće kolaboracionističke filmske novosti bile su obavezan dio programa.

► **Sl. 29 - Djeca ulaze u Osnovnu školu „Hasan Priština“**

Ova slika značajna je zbog promjena do kojih je poslije italijanske okupacije došlo u školama. Slika prikazuje djecu kako ulaze u Osnovnu školu „Hasan Priština“. Može se lako uočiti da djeca nose uniforme kakve je nosila italijanska fašistička omladina. To je bio jedan od načina da se u albanskim školama pod okupacijom raširi fašistički uticaj.

II-37. Život u omladinskom centru „Italo Balbo“⁵², jednom od mnogobrojnih centara koje su fašisti organizirali u Albaniji

Ovi posjetioci idu da vide sretnu omladinu koja ima veliku privilegiju da prvi put doživi fašističko gostoprimstvo u zabavnim sunčanim baštama, gdje svakodnevno dobija dobro fizičko i moralno obrazovanje i uči da voli fašizam i Dučea. Tokom dana na brdu, na svježem zraku i suncu, u vježbanju, plivanju, igrama, plesu i drugim zabavnim i sportskim aktivnostima, oni upoznaju imperiju, čiji dio Albanija ima sreću da bude, njenog suverena, život osnivača imperije i herojska djela Italo-Balboa, čije ime centar nosi.

Tomori, 11. avgust 1940, 2.

Što je, prema tvom mišljenju, bio glavni cilj ovih kampova? Za koje je ciljeve zabava zapravo korišćena?

► **Sl. 30 - Nacionalni nogometni tim Nezavisne Države Hrvatske**

Zašto su nogometaši podigli ruku? Što taj gest simbolizira danas? Trebali, prema tvom mišljenju, da sportisti reprezentiraju svoju zemlju ako se ne slažu s akcijama državnih vlasti?

⁵² Italijanski dobrovoljac koji se borio u Albaniji 1913. tokom balkanskih ratova. Tokom Drugog svjetskog rata bio je istaknuti zapovjednik vojnih vazduhoplovnih jedinica.

► Sl. 31 - Rumunske novine izvještavaju o nogometnoj utakmici između Rumunije i Hrvatske 1942. godine

UNIVERSUE

CRONICA SPORTURILOR

In prima lor intalnire

Croația și România au terminat la egalitate 2-2 (2-1)

Oaspeții au fost mai buni în prima repriză, dar românii și-au revenit după pauză și i-au întrecut în însufletire

Prima întâlnire dintre echipele naționale ale României și Croației s-a desfășurat dimineața după amiază pe stadionul A. N. K. P. și s-a terminat cu rezultatul egalității. Pe lângă spectatori au participat reprezentanții armatei române care au avut ocazia să se întâlnească cu o echipă de fotbal care este mai bună decât echipa noastră. În prima repriză, echipa noastră a avut două goluri, dar în a doua repriză, echipa noastră s-a revenit și a egalizat. În fine, rezultatul este egalitate 2-2 (2-1).

ASISTENȚĂ
În vremea oficialilor au primit asistența în românește, engleză și franceză. În fine, rezultatul este egalitate 2-2 (2-1).

Echipele României și Croației înainte de joc

într-un timp scurt au fost înlocuiți de echipa noastră. În fine, rezultatul este egalitate 2-2 (2-1).

ROMÂNIA EGALIZEAZĂ
În timpul jocului, echipa noastră a egalizat și a câștigat în cele din urmă. În fine, rezultatul este egalitate 2-2 (2-1).

într-un timp scurt au fost înlocuiți de echipa noastră. În fine, rezultatul este egalitate 2-2 (2-1).

ASISTENȚĂ
În vremea oficialilor au primit asistența în românește, engleză și franceză. În fine, rezultatul este egalitate 2-2 (2-1).

❓ **Kakvo je tvoje mišljenje o sportskim događajima za vrijeme rata? Uporedi ovu fotografiju s fotografijom br. 30.**

II-38. Ministarstvo nacionalnog obrazovanja Rumunije zabranjuje karte koje podsjećaju ljude na sovjetsku invaziju 1940. godine

Primjena Konvencije o primirju u školama
Ministarstvo nacionalnog obrazovanja obavještava sve škole u zemlji, kao i kulturne institucije koje zavise od ovog odjeljenja, da je prema odredbama

čl. 16 Konvencije o primirju zabranjeno štampati, uvoziti, distribuirati ili prikazivati karte s rumunskim granicama prije 28. juna 1940, koje pokazuju Sjevernu Bukovinu i Besarabiju kao djelove ove zemlje. Takođe je zabranjeno koristiti u školama obrazovni materijal bilo koje vrste ako taj materijal nije odobren i nije u saglasnosti sa instrukcijama koje su dale kontrolne komisije ustanovljene od strane Ministarstva koje ga analizira i koje ne odobrava ništa osim materijala u kojem nema ničega što bi moglo da izazove probleme u prijateljskim odnosima između Rumunije i saveznika. Također je zabranjeno iz univerzitetskih i školskih biblioteka izdavati knjige koje bi mogle da sadrže djelove

koji narušavaju odredbe Konvencije o primirju i koje bi mogle da ugroze uspostavljeno primirje sa saveznicima.

Universul, 318/26. novembar 1944.

 Da li novi režim donosi demokratiju i slobodu Rumuniji, kao što je obećavala Kraljevska proklamacija? Daj argumente koji će potkrijepiti tvoj odgovor. Prema tvom mišljenju, ko su promoteri ovih zabrana? Zašto oni njeguju takve stavove?

II-39. Ilija Jakovljević, zatvorenik ustaškog logora u Staroj Gradiški (Hrvatska) o Pavelićevom jezičkom purizmu

U glavnom ustaškom glasilu „Hrvatskom narodu“, zaboravio se netko i upotrijebio riječ „pogreb“ (srbizam). Zaprepastio se Poglavnik, zaprepastio se njegov „dvor“, prestravio se njegov osobni ured. Sve je alarmirano. Tko je zločinac? „Hrvatski narod“

objavi na čelu lista dva puta uzastopce strogi ukor iz Poglavnikova osobnog ureda s Poglavnikovim upozorenjem da će dotični prestupnik biti kažnjen. [...] Očekivah da ćemo u najskorije vrijeme pozdraviti u logoru jedno „lice“ (osobu koja je upotrijebila riječ „pogreb“). Ali kako to „lice“ bijaše Pavelićev osobni stenograf ili „brzopisac“, pomilovan je, i tako nam izosta ta senzacija.

Jakovljević, str. 205–206

 Koristeći represivne mjere, ustaška vlast je preduzela korake da „očisti“ hrvatski jezik od stranih, prvenstveno srpskih uticaja. Ako se imaju na umu sličnosti dvaju jezika, ustaše su pokušale da (vještački) stvore hrvatski jezik koji bi bio sasvim drugačiji od predratnog jezika.

 Opiši i objasni Jakovljevićev stav prema Paveliću. Kakvu sliku o Paveliću stičeš na osnovu Jakovljevićeve interpretacije – posebno u vezi s anegdotom o srbizmu „pogreb“? Treba li šef države da se bavi pitanjima jezika? Uporedi sliku o Paveliću koju si stekao na osnovu teksta I–2.

Opća pitanja za potpoglavlje II d

U ovom potpoglavlju ima mnogo primjera propagande u obrazovanju tokom Drugog svjetskog rata. Napravi listu različitih propagandnih ciljeva u različitim zemljama i pokušaj da nađeš sličnosti među njima. Da li je propaganda iščezla iz obrazovnog sistema poslije Drugog svjetskog rata? Ako je tvoj odgovor negativan, nađi primjere. Ima li primjera u tvojoj zemlji?

TREĆE POGLAVLJE

Užasi rata

Strahovita surovost Drugog svjetskog rata rezultat je mješavine mnogih činilaca, okolnosti, stavova i motiva. Zbog složenosti i obima, samo neki od ovih elemenata mogu da se pomenu i ispituju detaljno: položaj civilnih žrtava u situaciji kad je granica između linije fronta i pozadine izbrisana; planovi Njemačke da proširi životni prostor, zbog čega je došlo do čišćenja okupiranih teritorija; surovost kao suštinski element ostvarenja njemačke ideologije zasnovane na rasizmu i antisemitizmu; zadržavanje kontrole nad okupiranom teritorijom posredstvom nemilosrdnog i surovog kažnjavanja nevinog civilnog stanovništva; i najzad, uloga nacističke/fašističke okupacije u ispoljavanju zapretenih etničkih tenzija. Ovo posljednje bilo je jedan od razloga za razbuktavanje građanskog rata u nekim zemljama jugoistočne Evrope – okupacione sile podstakle su svaku od strana, što je vodilo nezamislivo surovim sukobima.

Drugi svjetski rat „obogatio“ je naš rječnik dvjema novim riječima: genocid i holokaust. I mada je, u skladu sa nacističkom idejom čiste rase, oznaka *Untermensch*, vezivana ne samo za Jevreje, nego i za Rome, Poljake, Ukrajince, Ruse..., „konačno rješenje“ je ipak slučaj za sebe zbog svojeg užasnog sistemskog savršenstva. To je razlog što je ono u ovom poglavlju obrađeno zasebno, kao posebna jedinica koja ima vlastitu dinstinktivnu prirodu, zamah i ciljeve, sasvim nezavisno od ciljeva i dinamike rata, ali u njegovom kontekstu. Nažalost, u jugoistočnoj Evropi je „konačno rješenje“ izvedeno s tako brutalnom efikasnošću da je broj Jevreja pao s oko 900.000 na 50.000.

Neki od ovih užasa zabilježeni su u izvorima koji slijede – počev od onih na bojnopolju do onih izvršenih protiv civila u njemačkim i italijanskim operacijama odmazde, u koncentracionim logorima, u tamnicama, u partizanskim osvetničkim operacijama poslije rata itd.

IIIa. Linija fronta

III-1. Vojni zakon albanskih partizana

Samo u jednoj prilici zarobljeni su neki italijanski vojnici; štab je ovaj neobičan događaj objavio s velikim ponosom i ja sam pozvan da odem da ih i sâm vidim. Otišao sam u kuću porodice Vitkuć i tamo zatekao četiri italijanska oficira i četvoricu vojnika s drugim činovima. Izgledali su rezignirani u odnosu na svoju sudbinu, jer gotovo da nije bilo sumnje da će biti strijeljani – oficiri, u svakom slučaju. Držali su se upadljivo mirno i odbili su da daju ikakvu informaciju izuzev svojih imena i adresa svojih porodica u Italiji; bio sam tužan, jer mi je strijeljanje zarobljenika bilo odvratno. Odbijanje da se u akciji uzimaju zarobljenici bilo je druga stvar – Italijani su jednom zaprijetili da

će za svakog zarobljenog Italijana strijeljati deset albanskih talaca, što sigurno nije podsticalo na samilost. U gerilskom ratu zarobljenik je smetnja, jer morate da ga hranite i motrite da ne pobjegne; zato je razumljiva politika bila da se zarobljenici ne uzimaju. Gerilci su računali sa time da će biti na mjestu strijeljani ili ubijeni, vjerovatno poslije mučenja, tako da je sistem neuzimanja zarobljenika postao utvrđena karakteristika gerilskog rata.

Smiley, str. 66

❓ Komentiraj ponašanje italijanskih oficira: može li ono da se nazove herojskim iako su oni u ratu bili agresori? Zašto albanski gerilci nisu uzimali zarobljenike? Kako je italijanska politika uticala na takvo ponašanje?

III-2. Kako su albanski nacionalisti tretirali zarobljenika

Međutim, najznačajniji događaj, koji je obilježio boravak vojske u selu, bilo je hvatanje dvojice partizana, prvih zarobljenika u ovoj akciji. Obojica su bili sasvim mali dječaci, od dvanaest i deset godina, i iscrpljeni glađu i nespavanjem, ispali su iz stroja prilikom povlačenja iz Šupala. U vrijeme kad smo ih mi vidjeli, već su jeli i odmorili se, i bili su spremni, mada vrlo plašljivo, da sklapaju poznanstvo. Govorili su u jakom komunističkom žargonu; i rekli su nam da ima gotovo godina dana otkako su pobjegli od kuće, u blizini Valone, da bi se pridružili partizanima.

Obojica su tvrdila da su posmatrali akcije protiv balista i Njemaca.

Amery, str. 222–223

? Komentiraj životnu dob uhvaćenih partizana. Šta misliš o djeci vojnicima? Šta misliš o vojskama koje ih regrutiraju i koriste? Postoje li danas djeca – vojnici? Usporedi ovaj tekst sa slikom 22.

Usporedi stav prema zarobljenicima iz ovog izvora sa stavom iz prethodnog. Da li je moguće stvoriti opći zaključak samo na osnovu ova dva kratka izvoda? Objasni svoj stav.

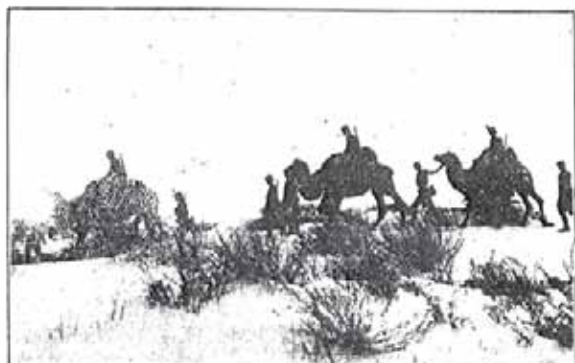
► Sl. 32 - Četvrta partizanska divizija u crnogorskim planinama 1944. godine

Dedijer, *Dnevnik*

► Sl. 33 - Rumunski vojnici na kamilama u kavkaskim bitkama

PRIN NISIPURILE CAUCAZULUI

Soldatii români folosesc cămilele ca mijloc de transport (P. P.)

Universul, br. 272, 5. oktobar 1942.

Imajući u vidu da je velika većina rumunskih vojnika bila iz redova seljaka, daj kratak komentar o mogućim reakcijama vojnika na kamile – bio je to prilično egzotičan način putovanja za rumunsku vojsku. Može li rat da se shvati i kao način sticanja novih iskustava – ne samo hrđavih?

IIIb. Brutalnosti

III-3. Saopćenje njemačkog armijskog komandanta u Grčkoj (1943), upućeno Grcima

SAOPĆENJE

Svako lice uhvaćeno u uništavanju ili oštećivanju telefonskih žica biće strijeljano. Ova kazna primjenjivaće se i na žene i maloljetna lica.

Ako počinitelj ne bude uhvaćen, pet lica iz susjednog sela bit će uhapšeno i strijeljano. Zajednice kojima pripadaju ta lica bit će kažnjene imovinskom kaznom.

Primjena ove naredbe počinje od dana njenog objavljivanja.

Krf, 23. oktobar 1943.

Komandant ostrva Krf

SAOPĆENJE U VEZI SA ZABRANOM ŠTRAJKA

Svaki štrajk bit će smatran neprijateljskim činom uperenim protiv okupacionih vlasti, čak i ako nikakvi vojni interesi ne budu direktno ugroženi.

Upotrijebit ću sva sredstva koja mi stoje na raspolaganju da preduprijedim takve pokušaje.

Ubuduće će teški prekršaji biti kažnjavani smrću.

Smrtna kazna primjenjivat će se pogotovo na podbadače i vođe. Ostali učesnici u štrajku biće kažnjeni dugotrajnim kaznama koje će služiti u zatvoru ili u logorima za teški rad.

Atina, 10. septembar 1943.

Vojni komandant Grčke

Fleischer, tom 2, str. 169

III-4. Njemački pamflet (oktobar 1943) poslije prvog talasa masovnih odmazdi u Grčkoj

SAOPĆENJE

NARODE EPIRA!

Njemačka armija bila je prisiljena da uništi vaše selo jer ste vi pružili pomoć gerilcima koji su ubijali naše vojnike.

Na vama je da spriječite gerilce da napadaju njemačke trupe.

Vaša je dužnost da najbližoj njemačkoj vojnoj stanici odmah prijavite prisustvo gerilaca.

Na taj način njemačka vojska može da zaštiti vaš život, vašu porodicu i vašu imovinu.

Njemačka vojska nije u Grčkoj kao neprijatelj grčkog naroda. Naš jedini neprijatelj su gerilci, koji naruša-

vaju mir i red u zemlji. [...]

Od sada morate da njegujete dobre odnose sa njemačkom vojskom u cilju obnove zakona i reda, a naročito u cilju zaštite vaših ličnih interesa.

NjEMAČKA KOMANDA

Fleischer, tom 2, str. 223

Da li su stanovnici uništenih sela zaista bili kadri da spriječe gerilce da napadaju njemačke trupe? Da li je cilj njemačke vojske u Grčkoj zaista bio zaštita života i imovine lokalnog stanovništva, kao što su tvrdili u ovom saopćenju? Šta misliš o primjenjivanju smrtne kazne na žene i djecu zbog djela ove vrste?

III-5. Hitlerova naredba (iz septembra 1941) u vezi s ponašanjem vojske na okupiranim teritorijama u jugoistočnoj Evropi

Da bi se zavjere sasjekle u korijenu, u prvom pojavljivanju i bez oklijevanja, moraju se preduzeti najoštrije mjere tako da se nametne autoritet okupacione sile i preduprijedi svako dalje širenje ideje o zavjeri. Kad to činite, morate biti svjesni da u tim zemljama ljudski život nema nikakvu vrijednost i da efekat zastrašivanja može biti postignut samo neuobičajenom oštrinom. U odmazdu za jednog njemačkog vojnika mora se izvršiti proporcionalna smrtna kazna nad 50 do 100 komunista. Način smrti mora da stvori zastrašujući učinak.

Krizman, str. 520

Pošto je to bio zakonski poredak, njemačka vojska nije smatrala da su ove egzekucije zločini. Da li se slažeš s tim stavom? Može li zakon uvijek ispravno da definiše što je zločin, a šta ne?

► Sl. 34 - Odmazda njemačke vojske u Grčkoj: fotografija masovnih egzekucija u Agriniju 1943.

Fleischer, tom 1, str. 347

III-6. Njemačka zločinstva za vrijeme okupacije Albanije (juli 1943)

U povratku, vidio sam dim drugih sela u plamenu i pretpostavio sam da su ih zapalili Italijani u znak odmazde; pogriješio sam, jer sam sreo Safeta Butku i njegovu četu Bali Kombetar, i oni su mi rekli da je selo koje sam vidio u plamenu bilo selo Barmaš i da su ga zapalili Njemci. Rekao mi je da su spalili žive žene i djecu u kućama i da su ih ubijali iz puške ako bi pokušali da pobjegnu; dodao je da je njemačka divizija upravo stigla u Korče iz Florine. To je bila prva vijest koju smo dobili o Njemcima u Albaniji.

Smiley, str. 52

Stav njemačkih vojnika prema italijanskim vojnicima poslije njihove kapitulacije (oktobar 1943)

Imao sam još jedno zakašnjenje jer su seljani insistirali da mi pokažu grobove šezdeset pet italijanskih oficira, koje su po naredbi Njemaca morali da pokopaju. Gledali su kako ih Njemci ubijaju. Njemci su vezali Italijanima ruke, poređali ih, strijeljali mašinkama i ranjene dokrajčili bajonetima. Zbog svega što su vidjeli, seljani su se mnogo plašili Njemaca i laknulo im je kad sam se pozdravio i krenuo dalje.

Smiley, str. 93

? Što je bio cilj toliko brutalnog ponašanja njemačke vojske? U koje vrijeme je mogao da se odigra drugi događaj? Postoje li slični zločini koje su Njemci izvršili u tvojoj zemlji?

III-7. Don Pjetro Binjoli⁵³: Sveta misa za moj strijeljani narod (fragment iz dnevnika)

Dvadeset peti avgust. Očajne žene. Jedna od njih moli za pravdu.

U selu, u koje smo upravo ušli, zatvorili smo sve muškarce, kao i što smo radili u drugim mjestima. Na početku operacija ljudi nijesu bili uplašeni kad smo hapsili odrasle muškarce jer nijesu znali što da očekuju. Kad su novosti o onome što se dešava počele da se šire unaokolo⁵⁴, podigao se kao neki talas očaja. Isto je bilo u ovom „oslobođenom“ selu. Pošto su pokupili muškarce i nadzirali ih na livadi, žene su se sakupile nedaleko odatle, molile su za muškarce i plakale s toliko emocija da su čak i manje osjetljivi vojnici bili potreseni. S vremena na vrijeme neko bi opsovao ovu jadnu grupu i pripremio da će svi muškarci biti strijeljani ako žene ne prestanu

da mole. Na trenutak su sve zaćutale, a zatim smo čuli prigušeno jecanje i na kraju su zaplakale još očajnije nego prije...

Repe, *Naša doba*, 1996, str. 201

? Pisac ovog dnevnika nije samo svjedok nego i učesnik događaja koji opisuje. Da li u njegovim riječima postoji ikakav znak saosjećanja?

► Sl. 35 - Fotografije spaljenih ili uništenih sela (odmazde)

Fleischer, tom 2, str. 497

⁵³ Don Pjetro Binjoli bio je kapelan u okupatorskoj italijanskoj vojsci u Sloveniji i Hrvatskoj. Tokom rata pisao je dnevnik koji je objavljen šezdesetih godina. Bio je lojalan Italijan, ali je također opisao i osudio surovo postupanje italijanskih vojnika sa civilnim stanovništvom u Sloveniji i Hrvatskoj. Za vrijeme italijanske ofanzive, u ljeto i jesen 1942: paljenje sela, ubijanje talaca, deportacije u koncentracione logore, pljačka... Binjoli je za sve užase koje je vidio krivio sam rat i pokušavao je da odgovor za svoj nemir nađe tako što je na rat gledao kao za univerzalnog krivca

⁵⁴ Strijeljanje talaca ili slanje ljudi u koncentracione logore

III-8. Izvod iz intervju sa Cvetom Kobalom⁵⁵

Poslije nekoliko dana satjerali su nas za transport. Oko 1.000 ljudi transportirano je jednim jedinim vozom. Vozili smo se dva dana. Neki ljudi u našem vagonu umrli su već tokom putovanja. Vrućina je bila strašna, nemogući uvjetii. Vagoni su bili furgoni za stoku, bez ikakve mogućnosti za korišćenje toaleta. Onda smo nosili mrtva tijela od željezničke stanice do vrha brda, gdje se nalazio koncentracioni logor. Baš prije nego što smo došli do Mauthauzena

► Sl. 36 - Naslovna strana brošure o Mauthauzenu

jedan zatvorenik je strijeljan jer je sa zemlje podigao zelenu jabuku...

Govoreći na osnovu sopstvenog iskustva, htio bih da kažem mladim generacijama koliko je potrebno boriti se protiv svakog nasilja. Nikakvo nasilje, makar i iz najboljih namjera, ne može se opravdati...

Repe, intervju sa Cvetom Kobalom

Što Cvetko Kobal, čovjek koji je preživio koncentracioni logor Mauthauzen, misli o nasilju? Dijeliš li njegovo mišljenje?

Ovu brošuru napisao je Cvetko Kobal juna 1944. i to je, koliko se zna, prvi objavljeni tekst o jednom od najužasnijih koncentracionih logora.

III-9. Pismo Hitleru⁵⁶

Paraćin, dana 25. marta 1941. godine.

ADOLFU HITLERU

Berlin, 1. april 1941.

Nit pravde prekinuta je. Zacarila obest i sila. Veliki tlače male i u svojoj osionosti ne poznaju boga; nemaju dušu.

Krvožedni Hitler hita da nijedna njiva na ovo zemaljskoj kugli ne ostane nezasejana jadom i čemerom. Ni naša napaćena Otadžbina nije pošteđena. Pružamo ti svoju poštenu ruku, ali ti hoćeš i srce. U želji da osvajaš i tlačiš ti nam gaziš ono što nam je kroz sva robovanja i kroz vekove bilo najsvetije – gaziš nam slobodu i čast, gaziš nam ponos.

Tebi Hitlere, Kajinov sine, mi deca velikih otaca i dedova uzvikujemo dosta. Ne slušaš li naići ćeš na bodre mišice naše. Prolićemo ti krv i nogom ti aždaje stati na vrat da se ne dignoš. Upamti da nas je možda Bog odredio da kod nas dobiješ odmazdu

⁵⁵ Cvetko Kobal rođen je 15. 12. 1921. Postao je član pokreta otpora u Sloveniji 1941. Januara 1941. uhapšen je i poslat u koncentracioni logor Aušvic, a zatim u Mauthauzen. U proljeće 1944. pobjegao je iz radnog logora u Lincu (Austrija) i pridružio se partizanima u Sloveniji. Juna 1944. ilegalna partizanska štamparija objavila je njegovu brošuru o Mauthauzenu i to je, koliko se zna, prvi objavljeni tekst o jednom od najužasnijih koncentracionih logora (vidi ilustraciju).

⁵⁶ Na dokumentu se nalazi bilješka na srpskom jeziku: „Osoba je umrla u logoru 14. januara 1942.“ Pismo je napisano na dan kada je Jugoslavija prišla silama Osovine. Dva dana kasnije, jugoslavenska vlada je zbačena u državnom udaru, a 6. aprila počela je njemačka invazija. Zato možemo da pretpostavimo da osoba koja je napisala ovo pismo nije bila potpuno svjesna opasnosti kojoj se izlaže.

za sva nedela. Upamti.
Svetolik M. Dragačevac
sreski načelnik u penziji

Glavna uprava za sigurnost Rajha
Berlin, 16. maj 1942.
Policija sigurnosti i Služba sigurnosti (SD),
Einsatzkommando u Beogradu
Predmet: Sreski načelnik u penziji Svetolik Dragačevac, Paraćin (Jugoslavija)
Kancelarija Firera NSDAP šalje priloženo pismo goreimenovanog sreskog načelnika u penziji sa jednim prevodom. Pismo sadrži najgrublje uvrede i optužbe protiv firera. Molim da preduzmete šta je potrebno protiv pisca i izvestite u slučaju da uspe njegovo hapšenje.
Po nalogu:
potpis: Bastz
Beleška na dokumentu na srpskom: Osoba je umrla u logoru 14. I 1942.

Historijski arhiv grada Beograda, BDS, d-77

 Pokušaj da shvatiš motive za pisanje takvog pisma. Prema tvom mišljenju, da li je Svetolik Dragačevac bio svjestan moguće opasnosti kada je pisao ovo pismo? Ako jeste, zašto ga je pisao uprkos tome?

III-10. Njemačke mjere kojima se uzvraća na podizanje ustanka u Srbiji

... smatram – pošto je ugled oružane sile pretrpeo znatne štete usled neuspeha... da je već iz razloga prestiža potrebno da se sa krajnjom bezobzirnošću postupi bar na jednom određenom mestu, kako bi se ovim primerom zastrašili ostali delovi Srbije... Deca i žene održavaju vezu, a staraju se i o snabdevanju. Prema tome, kaznu mora iskusiti celokupno stanovništvo, a ne samo muškarci....
Sam general Bohme je odmah po dolasku u Srbiju izdao naredbu da „bezobzirne mere moraju biti

zastrašujući primer, što će se za kratko vreme pročitati po celoj Srbiji“.

Ovakva politika oslanjala se na naredbe o gušenju pokreta otpora u okupiranim zemljama, koje su stigle sa „najvišeg mesta“, iz Hitlerovog glavnog stana. Njih je, po Hitlerovom nalogu, izneo feldmaršal Keitel, 16. septembra 1941. Na jednom mestu se podvlači: „Da se pokret uguši u samom zametku imaju se upotrebiti najdrastičnije mere... U vezi s tim treba podsetiti na to da ljudski život u tim zemljama često ne vredi ništa i da se samo neobičnom strogošću može postići zastrašujući efekat.“

Božović, str. 23

Tekst ocrtava oružani ustanak koji je izbio u Srbiji u ljeto 1941. Podrška koju je stanovništvo pružilo pobunjeničkim snagama, kombinovana sa gubicima koje su trpjele okupacione sile, izazvala je talas sistematskih odmazdi koje su zahvatile čitavu Srbiju u jesen iste godine. U septembru 1941. zapovjednik njemačke okupacione uprave general Turner, predložio je generalu Bemeu (glavnom komandujućem u Srbiji) mjere kojima treba uzvratiti na podizanje ustanka.

III-11. Masakr talaca civila u Kragujevcu⁵⁷

Oko 7 časova ujutro (20. oktobra) nemačke jedinice su pod komandom majora Keniga napravile obruč oko grada:

„Zatim se obruč sve više stezao a nemački vojnici kupili su muškarce, sve odreda... Ljudi su uzimani sa ulice, iz kuća, radnji, kafana, crkve i svih drugih ustanova. Iz suda su uzimali sudije, pisare i stranke; iz škola profesore, učitelje, đake..., pa i same bolesnike u pojedinim kućama nisu pošteđeli.

Ovako sakupljen ogroman broj građana, koji je iznosio oko 8.000–9.000 ljudi bio je pritvoren u topovskim šupama...“

Dvadeset prvog oktobra ujutro počelo je streljanje: „Ubijanje su vršili na sledeći način: oni su uzimali ljude po grupama... i tako ih pod jakom stražom vodili na gubilišta, koja su se nalazila kod Sušičkog potoka,

⁵⁷ Oktobarske likvidacije koje je Vermaht izvršio u Kragujevcu, Kraljevu i drugim gradovima širom Srbije, sa hiljadama ubijenih, predstavljaju tragičan dokaz o istinskoj, golej suštini okupacionog sistema. Od početka avgusta 1941. do sredine februara 1942. u borbama je ubijeno 7.776 ljudi, a njih 20.149 su u znak odmazde pobili streljački vodovi.

Šumarica i topovskih šupa. Gubilišta su se otezala na desetine kilometara. Tu su ih ubijali iz mitraljeza, puškomitraljeza i puščanim plotunima. [...] Dotle su svi ostali, koji su čekali na red da idu na gubilišta, slušali kлокotanje mitraljeza, puškomitraljeza i prasak pušaka, a oni pak koji su bili na putu za gubilište imali su prilike, uoči same smrti na nekoliko minuta, i sve to da vide svojim očima.“

„Oni [Nemci] su u lecima objavili da su ubili 2.300 Srba. Ovo je isto tako neistinito, jer su ubili samo u Kragujevcu, a ne uzimajući u obzir broj ubijenih u okolnim selima Kragujevca, 7.100–7.300 Srba.“⁵⁸

Božović, *Poruke streljanog grada*, str. 50

Masakr talaca civila u Kragujevcu uslijedio je („prema naredbi za Srbiju“, koja je nalagala da se za svakog pripadnika okupacionih vlasti koji je ubijen od početka okupacije uzme 100 talaca, a 50 za svakog pripadnika koji je ranjen) poslije napada partizanske jedinice u blizini Gornjeg Milanovca sredinom oktobra u kojem je 10 njemačkih vojnika ranjeno, a 26 ubijeno. Domaće kolaboracionističke jedinice („Srpske dobrovoljačke jedinice“) pružale su pomoć prilikom hapšenja i zatvaranja talaca. Ovo je izvod iz svjedočenja Danila Mihailovića, visokog oficira policije u domaćoj kolaboracionističkoj upravi, koji je posjetio Kragujevac nekoliko dana poslije masakra.

Je li njemačka vojska poštovala vojni zakon? Da li ti je poznat sličan slučaj iz tvoje zemlje?

III-12. Partizanski izvještaj o italijansko-četničkim akcijama u oblasti Like u ljeto i jesen 1942.

Četnici su gdje god su mogli, pljačkali i ubijali Hrvate, posebno pristaše NOB-a⁵⁹ (*Narodnooslobodilačka borba*). Tako su ubili Ivana Šebelja iz Glibodola, oca devetoro djece, Miju Mesića iz Lipca, Miju Fertića i njegovu ženu, inženjera Šarića iz Plaškog, inženjera Denisova iz Drežnika. Većinu ubistava i pljački izvodili su maskirani partizanskim kapama

kako bi svoje zločine prikazali kao djelo partizana. Početkom septembra 1942. godine nalaze se u akcijama zajedno s Talijanima u selu Ponikve i okolini, gdje su zapalili i opljačkali 96 srpskih kuća. [...] Svoja zlodjela četnici su često opravdavali kako su ih na to prisilili Talijani izražavajući žaljenje što su popalili srpske kuće, ali da su zato popalili više hrvatskih.

Jelić-Butić, str. 161

Glavni cilj četničkih jedinica bio je da se obnovi Jugoslavija s velikom i etnički homogenom Srbijom koja bi imala dominantni položaj. Da bi se to postiglo, smatralo se da željene teritorije treba da budu „očišćene“ od nesrpskog stanovništva. Partizanske jedinice su proglašene najvećim neprijateljem i neki četnički komandanti su pristali da sarađuju sa italijanskim jedinicama u „osvetničkim“ i „čistačkim“ kampanjama u Dalmaciji, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori, kako bi se uništio partizanski pokret. Veliki broj civila, Hrvata, Muslimana i Srba, ubijen je u tim kampanjama.

Kako su četnici opravdavali svoje zločine? Koje su kriterijume četnici imali prilikom izbora svojih žrtava? Zašto su i u kojim slučajevima palili kuće svojih sunarodnika?

III-13. Genocid četnika nad Muslimanima u Sandžaku februara 1943.

Sva muslimanska sela u tri pomenuta sreza su potpuno spaljena, tako da nijedan njihov dom nije ostao čitav. Sva imovina je uništena sem stoke, žita i sijena. Naređeno je i predviđeno prikupljanje ljudske i stočne hrane u određenim mjestima, za stvaranje magacina rezervne hrane i ishranu jedinica, koje su ostale na terenu radi čišćenja i pretresanja terena i šumovitih predjela, kao i radi sprovođenja i učvršćivanja organizacije na oslobođenoj teritoriji. Za vrijeme operacija pristupilo se potpunom uništavanju muslimanskog življa, bez obzira na pol i godine starosti.

Pajović, str. 315

⁵⁸ Ovaj broj dugo je važio za zvaničan. Srpski historičar Venceslav Glišić ranih sedamdesetih, a neki drugi autori kasnije, pokazali su da je broj žrtava preuveličan, ali i da je viši od 2.300.

⁵⁹ Narodnooslobodilačka borba – partizansko ime za antifašistički pokret otpora

III–14. Strahote u ustaškim zatvorima u Sarajevu. U ovom slučaju žrtva je mlada Hrvatica komunistkinja

Svjedočenje Štefice Belak-Pavičić

„Najgore mi je bilo izdržati batine pod ledenim tuševima u mjesecu decembru, u podrumu UNS–e, gdje su se agenti, tukući, smjenjivali. Sjećam se, iz golog tijela pušila se para, a hladna voda iz tuševa držala je tijelo da ne padne. A onda su gazili čizmama, udarali pendrecima, korbacima, tijelo je bilo išarano krvavim modricama. Ležali smo na betonu u ćelijama, vezani. Poslije takvih batina, buncali smo od temperature. Primjenjivali su batinjanje pendrekom po tabanima, u obliku „ražnja“. Svi smo uglavnom prošli kroz takve torture. Neko je izdržao, neko nije.“

Albahari, str. 432

? Štefica Belak-Pavičić preživjela je užasna mučenja. Ne treba da odgovaraš ni na kakva pitanja, samo pokušaj da zamisliš kakve je posljedice imalo takvo mučenje na svakog pojedinca koji je preživio.

► Sl. 37 - Fotografija beogradskog glavnog gradskog trga, 17. avgust 1941.

Istorijski arhiv Beograda, Zbirka fotografija

🔑 Svakodnevne scene pod okupacijom, s iluzijom „normalnosti“ (ljudi šetaju u ljetnjoj odjeći, plakat koji poziva publiku na konjske trke na gradskom trkalištu, i slogan njemačke organizacije za masovno ljetovanje „Kraft durch Freude“ (snaga kroz radost) uporedo sa brutalnošću okupacije, sa obješenim tijelima talaca na glavnom gradskom trgu Terazije 17. avgust 1941.

III–15. Izvještaj rumunske policije o položaju Roma deportovanih u Transnistriju

Bilten Žandarmerijskog inspektorata u Odesi o stanju duha u žandarmeriji za mjesec septembar 1943.

Cigani su smješteni na teritoriji okruga Berezovca i Oceacov, ukupno 2.441 Ciganin. Ista tendencija da se izbjegnu poljoprivredni radovi potvrđena je u vezi sa Ciganima i ovog mjeseca. Oni su duboko nezadovoljni što su premješteni u Transnistriju. Svi pokušavaju, služeći se svim sredstvima, da se vrate u zemlju. Uхваćene su kompaktne grupe Cigana koji pokušavaju da se vrate u zemlju pomoću lažnih dokumenata i odobrenja. Žandari treba da intenzivno i neprestano motre na njih, da ne bi pobjegli iz kolonijâ na Bugu. Nemaju odjeću i preplašeni su od zime koja dolazi, pošto su skoro goli. Zahvaljujući takvom stanju stvari, oni će u zimu umrijeti od hladnoće i neuhranjenosti, kao što su umrli prošle zime – i eto kako će sljedećeg proljeća problem Cigana u Transnistriji iščeznuti kad oni iščeznu.

Minoritati etnocolturale. Marturii documentare. Tiganii din Romania (1919–1944), dok. 339

? Šta su glavni uzroci smrti među deportiranim Romima? Da li su vlasti preduzele ikakve mjere da zaštite deportirane ljude? Kako su vlasti namjeravale da riješe „problem Cigana“?

► Sl. 38 - Plakat sa imenima mrtvih talaca u njemačkoj okupacionoj zoni u Sloveniji

III-16. Ilija Jakovljević opisuje život u logoru Stara Gradiška, dijelu sistema koncentracionog logora Jasenovac

Ispod ćelije je podrum koji je u proljeće bio pun vode što je prodirala iz Save kroz kanal, izmiješana s fekalijama. Kanal, naime, stoji u vezi sa Savom. Prije nego Sava počne rasti, izlaz se kanala zatvori, tako da voda ne prodire. [...] Ustaše, preuzevši bivšu kaznionu, nisu to znali, ostavili su u proljeće izlaz otvoren i Sava je prodirala kroz kanal ispunjavajući podrum do visine svojega vodostaja. [...] Da ugase žed, ovi su izbezumljeni ljudi⁶⁰ spuštali cipele do podrumskog prozorčića, a kroz taj prozorčić u podrum. [...] Tako su se opskrbljivali vodom. [...] Cipele su provlačene također kroz cijev dimnjaka, da se dođe do prljave tekućine. Jedan zatočenik, koji je imao dužnost da svakoga dana pere hodnik pred tom ćelijom, pripovijedao mi je:

– Od svih poslova koje sam obavljao u logoru, ovaj je, pod takvim okolnostima bio najstrašniji. Donesem kantu s vodom i zapljusnem hodnik. Ispod vrata proklete ćelije pokažu se prsti. To netko kvasi ruke. Vidim također gdje koju žlicu. Nesretnik hvata prljavu vodu. Neki podmeću čak i cipele, a neki legnu na pod i ližu zamazanu tekućinu. Prag je nizak, i kako zapljusnem, voda prodire pomalo u ćeliju. I dok se jedni bacaju na svaku kap, drugi viču: „Ne pljušti, ne pljušti! Prestani već jednom, ne možemo slušati kako voda pljušti.“

Jakovljević, str. 164–165

Ilija Jakovljević, predratni političar i član Hrvatske seljačke stranke bio je zatvoren u logoru Stara Gradiška koji je bio sastavni dio koncentracionog logora Jasenovac. Broj žrtava u Jasenovcu, od kojih su većina bili Srbi, ali i Jevreji, Romi, Hrvati, Bošnjaci i drugi protivnici ustaškog režima, veoma je kontroverzno pitanje. Skorašnje procjene se kreću između 70.000 i 100.000 žrtava.⁶¹

III-17. Pismo porodici iz koncentracionog logora Stara Gradiška

Neki dan je u mojoj sobi (Dikinoj) ronio suzice. Znate li vi da je on meni očitovao nešto kao ljubav!? Rekla sam mu neka to sada pusti na stranu. Nije meni ovdje do toga. On mora najprije steći moje poštovanje, mora popraviti što je pogriješio, ljudima pomagati. Obećaje da će biti „dobar“. Uvjerava me da me neće ni u najkritičnijem času napustiti. Dok je on ovdje, mene neće nitko mrcvariti. Stigne li nalog da me likvidiraju, on će osobno doći po mene i to obaviti. Dat će mi kuglu u zatiljak. Uvjerava me da to ništa ne boli, ali ne bi htio da na sebi isproba. Takve, eto, razgovore mi vodimo. Već sam preko njega uhvatila neke druge veze. Postala sam gatalicom. Bacam im (ustašama u logoru) karte, pogađam, da je čudo. [...] Nema druge, odoste vi na slobodu, a mene ne puštaju ni unutar klauzure. Triput sretan put. Jeste li upamtili sve što imate poručiti mojima? Ne zaboravite pusicu djevojčici od mamice.

Jakovljević, str. 304

Ovo pismo tajno je doturila Jakovljeviću njegova sapatnica u logoru, žena po imenu Dika, pripadnica partizanskog pokreta otpora. Jakovljević je očekivao da će uskoro biti pušten. U dodatku pismu, Dika opisuje svoj neobični odnos sa jednim od zatvorenika u logoru, poznatim po nadimku Uzvišeni. Pošto je bio ustaša, Uzvišeni je u logoru imao bolji tretman nego ostali zatvorenici (komunisti, Jevreji, Romi, Srbi).

U prvom odlomku su opisani logoraši koje su ustaše mučile žedu. Je li moguće pronaći valjane razloge za takvo mučenje? Šta misliš, kakve su to osobe koje su spremne da na takav način muče druge ljude? Je li to povezano sa stranom za koju su se borili u ratu ili s njihovim karakterom, temperamentom itd? Postoje li i danas takvi ljudi? Šta misliš o ponašanju Uzvišenoga? Kakav je bio njegov stav prema logorašima, ubijanju logoraša i „logorovanju“ uopće?

⁶⁰ Zatvorenici mučeni žedu

⁶¹ Vidi: Igor Graovac, Dragan Cvetković: *Ljudski gubici Hrvatske 1941–1945. godine: pitanja, primjeri, rezultati*, Zagreb 2005.

III-18. Ustaški vojnici opisuju svoje surovosti

Tratio je (Uzvišeni) dane u trgovini – bio je, kaže, poslovođa velike tvrtke – a noći po barovima i šantanima, i jedva je dočekao da se posveti svojem životnom pozivu. [...] Uzvišeni je više od političara. On je rođeni organizator na svim područjima. Osobito mu je teško što ne može vojnički djelovati, iako je njegov strateški talent neobičan. Brzo bi on očistio zemlju od svih njezinih neprijatelja. Eto, kako je u Bosni uspješno izvršio povjereni mu zadatak! Kada Mađari prilikom sloma potjeraše dobrovoljce (*jugoslavenske vojske*), požuriše se u svoj bosanski zavičaj, na zemlju davnu, ali ipak rođenu. Trebalo je ove ljude evidentirati.

– Kako ste to učinili?

– Jednostavno, dao sam ih pozvati, a oni su se odazvali. Rečeno im je da privremeno idu u jedno selo gdje je sigurnost apsolutna. Ja sam se pobrinuo da nakon popisa budu dobro hranjeni. Onda sam ih dao otpremiti u zatvorenim vagonima.

– Kamo?

– Do jedne manje postaje. Nemate pojma kako je za sve to potrebno samo nekoliko dječaka. Bio je prevrat, bjegunci su izgubili glavu. Likvidaciju su obavili Cigani. Nakon toga smo se riješili i te gamadi. Žao mi je što sam, osim Cigana, morao likvidirati i nekoliko naših koji su u tome poslu sudjelovali. Radili su na svoju ruku, a ustaška vlast ne može preuzeti odgovornost za njihovu samovolju. Šteta ih je, ali domovina traži žrtve od svojih najboljih sinova. Bili smo pokriveni – krivce smo kaznili. Rezultat je bio jedan prema sto. [...] Volio je umjesto mržnje i osjetljivosti isticati druge, više motive svoje djelatnosti. Tražio ih je, a vjerovao je da ih je našao, u čišćenju hrvatske zemlje od Srba i hrvatske privrede od Židova.

Jakovljević, str. 54, 57

 Ustaške vlasti u NDH vršile su represiju nad određenim etničkim manjinama: Srbima, Jevrejima i Romima. Pripadnicima ovih manjina oduzimana je imovina, a oni sami slati su u logore i ubijani. Na isti način postupano je sa Hrvatima i Bošnjacima koji se nisu slagali sa ustaškim režimom. Politika prema Jevrejima nije se razlikovala od one u nacističkoj Njemačkoj. Jevreji su lišavani svih građanskih prava, a brakovi između Jevreja i lica „arijevskog“ porijekla bili su zabranjeni, „Statutarnom odredbom u vezi sa zaštitom arijevske krvi i časti hrvatskog naroda“. Ovo je jedan od mnogobrojnih razgovora koje je već pomenuti Ilija Jakovljević vodio sa (također već pomenutim) jednim od zatvorenika, ustašom zvanim Uzvišeni u logoru Stara Gradiška.

 Da li je Uzvišeni mislio da je počinio zločin? Kako on opravdava svoje akcije i kako je sebe motivirao da ubija ljude? Kako opravdava ubijanje pripadnika svog naroda?

III-19. Partizanski zločini u Blajburgu. Kolin Ganer, poručnik Kraljevske irske pješadije, svjedoči kako zarobljenici prolaze kraj njega dok on posmatra.

... ustaše koje su pripadnici Titovih trupa provodili u smrt. Ustaše su bili zapravo Jugoslaveni koji su se od početka borili na njemačkoj strani. Sad, poslije pobjede Titovih komunista, njih je trebalo poklati, doslovce poklati. Kolona se činila beskonačna, a vodili su je preko dravskog mosta na jugoslavensku stranu. Muškarci, žene, djeca i dojenčad u naručju, svi izglednjeli, kretali su se dalje gonjeni Titovim ljudima što su jahali na ponijima i nosili zloglasne kozačke bičeve s čeličnim vršcima, nagajke, kojima se jednim udarcem može rasparati čovjeku lice. Upotrebljavali su ih nesmetano...

Bleiburg, str. 141–142

Jugoslavenski partizani smatrali su sebe borcima koji poštuju zakone rata i ne trpe zločin, i sebe su predstavljali u tom svjetlu. Tvrdili su da se po tome razlikuju od zločinačkih fašističkih vojski. Ipak, nisu oklijevali da smrtnom kaznom kazne i zarobljenike, i civile koji su identificirani (ili samo osumnjičeni) kao saradnici okupatorskih snaga ili ustaških vlasti.

U maju 1945. partizani su gonili različite fašističke vojske s teritorije Jugoslavije prema sjeverozapadu. Ustaše su, zajedno sa mnogobrojnim civilima iz Hrvatske, išle prema sadašnjoj slovenačko-austrijskoj granici, kako bi se predale britanskoj vojsci (a ne partizanima). Međutim, Britanci nisu prihvatili njihovu predaju, pa su morali da se predaju partizanima. Mnogi ratni zarobljenici ubijeni su i mučeni od strane vojnika pobjedničke vojske. To je počelo u malom gradu Blajburgu (Austrija), a nastavilo se kasnije kad su zarobljenici bili primorani da marširaju na jug, dublje u jugoslovensku teritoriju (taj marš je poznat kao „križni put“.

Šta je uzrokovalo masovne odmazde na kraju rata? Usporedi to sa sličnim manifestacijama „pobjedničkog bijesa“ na ostalim ratnim scenama (Hirošima, Drezden, sudetski Njemci, francuski kolaboracionisti itd.). Može li osvetničko ponašanje poslije rata da se opravda bitkom za pravednu stvar tokom rata?

III–20. Tito o partizanskim zločinima u maju 1945.⁶²

Što se tiče ovih izdajnika koji su se našli unutar naše zemlje, u svakom narodu posebice – to je

IIIc. Holokaust

III–21. Iz bugarskog Zakona o zaštiti nacije

24. decembar 1940.

Član 21 Licima jevrejskog porijekla nije dozvoljeno:
a) da postanu bugarski građani; žene jevrejskog porijekla dobijaju državljanstvo svojih muževa;

stvar prošlosti. Ruka pravde, ruka osvetnica našeg naroda dostigla ih je već ogromnu većinu, a samo jedan mali dio uspio je pobjeći pod krilo pokrovitelja van naše zemlje.

Bleiburg, str. 41

Da li je „ruka osвете“ uvijek i „ruka pravde“; da li su one identične, kao što sugeriše izvor? Objasni iskaz: ono što je za jednoga zločin, za drugoga je pravda.

► Sl. 39 - Žrtve, Vladimir Filakovac, ulje na platnu, Zagreb 1943.

Hrvatski historijski muzej

Opiši sliku. Kakav se tovar nalazi na zaprežnim kolima? Šta misliš o tome što se užasi rata koriste kao predmet umjetničkog djela? Kakav je, po tvome mišljenju, bio umjetnikov stav prema užasima koje je slikao?

b) da biraju ili da budu birani, bilo na javnim izborima, ili na izborima za neko neprofitno udruženje, izuzev u slučajevima kada se izbor vrši u organizacijama čiji su članovi isključivo lica jevrejskog porijekla;
c) da zauzimaju službu u bilo kojoj državnoj, opštinskoj ili drugoj javnoj vlasti – izuzev u organizacijama čiji

⁶² Zločini počinjeni na kraju rata u bivšoj Jugoslaviji bili su dugo tabu tema u poslijeratnoj Jugoslaviji.

su članovi isključivo lica jevrejskog porijekla; d) da sklope brak ili da žive u konkubinatu sa licima bugarskog porijekla; brakovi lica jevrejskog porijekla i Bugara, sklopljeni pošto je ovaj zakon stupio na snagu, smatraju se nevažećim.

Član 23 [...] Licima jevrejskog porijekla zabranjeno je da se ubuduće naseljavaju u Sofiji.

Član 24 Licima jevrejskog porijekla nije dozvoljeno da posjeduju ili iznajmljuju nekretnine, ni lično, ni preko opunomoćenika, niti im je dozvoljeno da u selima, izuzev pribježišta, posjeduju ikakve zgrade.

Član 26 Savjet ministara ima pravo da, sljedeći izvještaj Ministarstva trgovine, industrije i rada, ograniči, u cjelosti ili djelimično, lično ili kapitalno učešće lica jevrejskog porijekla u nekim granama trgovine, industrije ili zanatstva.

U roku od mjesec dana od stupanja ovog zakona na snagu, sva lica jevrejskog porijekla obavezna su da prijave svu svoju imovinu.

Оцеляването. Сборник документи 1940–1944, str. 157–161

Postoji li u tvojoj zemlji sličan dokument iz tog vremena? Da li je antisemitska politika u zemljama jugoistočne Evrope forsirana isključivo pod njemačkim uticajem? Jesu li njemački saveznici imali izbora? Treba analizirati i ime tog zakona: da li je bugarska (ili bilo koja druga) nacija zaista imala potrebe da se štiti od Jevreja?

III–22. Bugarski poslanici protestuju protiv deportacije Jevreja⁶³

[...] Ima glasina da bugarske vlasti hoće da ekstradiraju te ljude iz naše zemlje. Te glasine su, mora biti, neosnovane i zlobne, jer su ti ljudi bugarski građani i ekstradicija bi imala negativne implikacije ne samo zato što bi stigmatizirala nacionalni karakter Bugarske, nego bi imala i efekta na buduće međunarodne odnose.

Mala nacija nema slobodu da zanemaruje moralne obzire. Snažan moralni karakter je naše najjače oružje protiv budućih nepravdi. On je za nas od velike važnosti, jer se Vi, dragi Premijeru, svakako sjećate da smo ne mnogo davno i mi patili zbog teških moralnih i političkih posljedica pojedinih moralno naopakih zakonodavnih odredaba koje su formulisali neodgovorni pojedinci.

Koju bugarsku vladu želimo da opteretimo takvom odgovornošću za budućnost?

Jevreji su u Bugarskoj malobrojni; snaga države je moćna, država je naoružana mnogim zakonskim sredstvima kojima savladava svaki kriminalni element, bez obzira na njegovo porijeklo. Zato nije potrebno posezati za novim i izuzetno surovim mjerama koje mogu voditi budućim optužbama da je Bugarska učestvovala u masovnom ubistvu. Te optužbe proizvešće držanje sadašnje bugarske vlasti, ali će one ostati u nasljeđe narodu Bugarske sada i u budućnosti. Rezultate te politike lako je predvidjeti i zbog toga se ne smije dozvoliti da se oni realiziraju. Za nas neće biti moguće da dijelimo ikakvu odgovornost za to. [...]

Оцеляването. Сборник документи 1940–1944, str. 216–218

Riječ je o protestnoj izjavi (od 26. decembra 1943) koju su potpredsjednik 25. zasjedanja bugarske Narodne skupštine D. Pešev i 42 poslanika uputili premijeru, protiveći se deportaciji Jevreja. Potpisnici su insistirali da nove antijevrejske mjere treba da se zasnivaju na realnim političkim interesima i na etničkom shvatanju bugarskog naroda. Oni postavljaju pitanje da li vlada hoće da preuzme ogromnu historijsku odgovornost za deportiranje nevinih podanika samo da bi služila stranoj sili.

Komentiraj sljedeću rečenicu: „Mala nacija nema slobodu da zanemaruje moralne obzire.“ Da li to znači da velike nacije imaju tu slobodu? O čemu su autori izjave brinuli u vezi s budućnošću?

⁶³ Prema sporazumu Bugarske i Njemačke od 22. februara 1943, 20.000 Jevreja trebalo je da bude preseljeno sa teritorija pod okupacijom Bugarske (skoro čitava današnja BRJ Makedonija, djelovi južne Srbije i djelovi sjeveroistočne Grčke). U martu 1943. približno 15.000 je deportirano s ovih teritorija u koncentracioni logor Treblinka. Bugarska vlada nije deportirala bugarske Jevreje.

III–23. Naredba Vojne komande, Beograd

25. april 1941.

VOJNA KOMANDA BEOGRAD

NAREDBA

1. Svi Jevreji nastanjeni u Beogradu mogu kupovati životne namirnice i drugu robu na trgovima i pijacama svakoga dana samo od 10,30 časova pa nadalje. Trgovci im ne smeju ranije prodavati.

2) Na javnim česnama i ostalim mestima gde čekaju u redu građani, Jevreji se mogu uvrstiti u red tek pošto se ostali građani arijevci snabdeju sa odnosnim potrebama.

3) Svima trgovcima se zabranjuje, da povećanim cenama i uopšte ispod ruke prodaju životne namirnice i drugu robu Jevrejima.

4) Jevreji koji se ogreše o gornju naredbu kazniće se do 30 dana zatvora ili novčanom kaznom do din. 10.000. Po oceni biće upućeni i u koncentracione logore.

Istom kaznom biće kažnjeni i trgovci pomenuti u članu 3) ove naredbe.

5) Za izricanje kazni po ovoj naredbi nadležna je Policija u Beogradu, odnosno njeni kvartovi.

Ova naredba stupa odmah na snagu.

Naređeno 25. aprila 1941. u Beogradu.

Pukovnik i komandant

Von KAISENBERG

Božović, *Beograd pod komesarskom upravom 1941*, str. 54

Zašto je Jevrejima bilo zabranjeno da kupuju namirnice prije 10.30 ujutro? Kako je kažnjavan onaj ko nije poštovao tu naredbu?

III–24. Jon Antonesku osuđuje pogrom u Jašiju⁶⁴

4. juli 1941.

Naredba br. 255 generala Jona Antoneskua, vođe države, vojnim i žandarmerijskim jedinicama u zemlji, u vezi sa krvavom osvetom nad jevrejskim stanovništvom u Jašiju.

Neredi koji su se prije nekoliko dana odigrali u Jašiju bacili su krajnje nepovoljno svjetlo na vojsku i vlasti. Prilikom povlačenja iz Besarabije, za vojsku je zaista bilo sramota da ne reagujući prihvati da su je Jevreji i komunisti napali. Sramota je još veća kad vojnici, na sopstvenu inicijativu i dugotrajno, pljačkaju, maltretiraju ili napadaju jevrejsko stanovništvo i nasumice ubijaju, kao što se dogodilo u Jašiju.

Jevreji su stoljećima otimali od rumunskog naroda, siromašili ga, špekulisali i zaustavljali njegov razvoj. Neporecivo je da rumunski narod mora da se oslobodi ove kuge, ali samo vlada ima pravo da preduzme potrebne mjere. Te mjere se sprovode i biće nastavljene u skladu sa normama koje ću ja odrediti. Ne može svaki građanin ili svaki vojnik da se upusti u rješavanje jevrejskog pitanja tako što će krasti i ubijati.

Takvim postupcima mi pokazujemo svijetu da smo nedisciplinovani i necivilizovani ljudi i bacamo veoma neprijatno svjetlo na državni autoritet i prestiž.

Ovim u potpunosti zaustavljam svaku akciju preduzetu samoinicijativno i proglašavam vojne i civilne vlasti odgovornima za striktno sprovođenje ove naredbe. Onima koji se ogriješe ili su se ogriješili o gornju naredbu biće suđeno i dobiće najteže kazne koje propisuje zakon.

General Jon Antonesku,

Evreii din România între anii 1940–1944, tom II, dok. 98

Kakav je bio zvaničan stav Jona Antoneskua o pogromu u Jašiju? Da li osuda nereda u Jašiju pokazuje projevrejski stav? Ko je proglašen odgovornim za rješavanje jevrejskog pitanja u Rumuniji? Iako Antonesku optužuje jevrejsku manjinu za preduzimanje akcija protiv rumunske vojske, on izjavljuje da je protiv sprovođenja „konačnog rješenja“ jevrejskog pitanja. Da li se slažeš da je u pitanju bila samo reakcija na individualne akcije krađe i zločina? Šta mogu biti rezultati takvog stava od strane vođe države? Kakvo je tvoje mišljenje o kolektivnoj krivici?

⁶⁴ Tridesetog juna 1941. rumunska vlada objavila je da je 500 „jevrejskih komunista“ strijeljano u Jašiju, jer su otvorili vatru na rumunske i njemačke trupe. Zaista, 28–29. juna izgledalo je da su na trupe ispaljeni meci. Nije bilo žrtava, ali su se širile glasine da se Jevreji komunisti spremaju da s leđa napadnu armije na liniji fronta. Hiljade Jevreja su uhapšene, neki su ubijeni. Komandant 14. rumunske divizije oslobodio se uhapšenih Jevreja tako što ih je deportirao. Prema zvaničnim podacima, od ukupno 4.430 ljudi deportiranih u dva voza, oko polovina je preživjela.

Onima koji su bili određeni za transport, naređeno je – ili, tačnije, ljubazno savetovano – da najvrednije stvari ponesu sa sobom, a da sve ostalo brižljivo upakuju i na paketu stave svoju tačnu adresu. [...] Tako su ti transporti odlazili skoro svakog dana. Nedeljom i praznicima obično nije bilo transporta, ali je bilo dana kada je automobil dolazio i dvaput. Šofer sivoga automobila ulazio je često u sâm logor, sakupljao decu oko sebe, milovao ih, uzimao u naručje i delio im bombone. Deca su ga volela, i uvek kad bi došao, trčala mu u susret po bombone. Niko u logoru nije slutio da ljude odvođe u smrt. Čvrsto se verovalo da se radi o preseljenju u neki radni logor.”

Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji, str. 33 i 34

Na okupiranoj teritoriji Srbije bilo je oko 17.800 Jevreja. Oko 6.320 Jevreja iz Srbije nestalo je u logoru na Sajmištu, u Beogradu. Za potrebe logora na Sajmištu dopremljen je iz Njemačke poseban kamionet s gasnom komorom. Pored logora na Sajmištu, većina Jevreja muškaraca okončala je život, zajedno sa Srbima i Romima, u masovnim strijeljanjima talaca 1941. i u prvoj polovini 1942. godine. Tu zločinačku akciju organizirala je i sistematski izvodila njemačka vojska (većinom njemačka regularna vojska Vermaht).

Komentiraj ponašanje vozača sivog kamioneta. Da li je on znao šta se događa unutra?

► Sl. 42 - Nepoznata djevojčica čeka na deportaciju u blizini Celja, u Sloveniji

III–26. Patnje mlade Jevrejke iz Sarajeva

Svjedočenje Hibe Zildžić – Čehajić

„Stravični događaji koji su nastupili izbijanjem rata definitivno su uobličili fizionomiju hiljada mladih Sarajlija, među njima i velikog broja ženske omladine. Imala sam šesnaest godina i pohađala šesti razred gimnazije. U gradu su prvo bile raspuštene škole, a u školske zgrade se uselila vojska.

U mom komšiluku stanovalo je dosta Jevreja. Imala sam blisku drugaricu Reginu Finci. Majka joj je tada držala malu trafikku na uglu Baščaršije. Posjećivala sam ih i gledala kako danima strepe na svaki šum, na svaki korak, u očekivanju kada će ih deportovati u koncentracioni logor. Stvari su im stajale spakovane. Jednog dana su ih odveli u sabirni logor, iz kojeg je Regina uspjela da pobjegne i da se skloni u našu kuću. Nažalost, i pored našeg nagovaranja da je sakrijemo, ona nije imala snage da se otrgne od porodice. Ponovo je otišla u logor da podjeli sudbinu sa svojim najbližim. Taj progon jevrejskog stanovništva i atmosfera užasa u njihovim porodicama, koju sam i neposredno doživljavala, ostali su kao jedan od najsnažnijih dojmova koje nosim iz tog perioda.

U grad su počeli prodirati glasovi o koncentracionim logorima Gradiška i Jasenovac i deportovanju i mučenju komunista i rodoljuba. Stizale su vijesti o monstruoznim pokoljima srpskog stanovništva po selima, o bacanju u jame i ponore, o spaljivanju sela, a nešto kasnije i vijesti o četničkom pokolju Muslimana u krajevima prema Drini, o krvavim rijekama, spaljenim selima i gradićima, o stanovništvu čitavih naselja u bezglavom bjekstvu bez igdje ičega. U grad su počeli pristizati muhadžiri – izbjeglice iz krajeva oko Foče, Rogatice, Višegrada. Muslimanske porodice primale su izbezumljenu djecu koja su ostala siročad. Navodim samo djeliće te užasne atmosfere kako sam je ja doživjela. To je, dakle, bio fašizam na djelu, u svojoj svojoj svireposti i izopačenosti.“

Albahari et al. (ur.), str. 495–496

Procijeni Reginino ponašanje. Šta bi ti uradila/uradio da si bila/bio na njenom mjestu? Da li je odluka koju je ona donijela bila laka? Šta ti ovaj izvor govori o istrajnosti ljudskog duha u okolnostima represivnog režima?

III–27. Antijevrejske mjere u Grčkoj

Bilješke o aktuelnom stanju grčkih Jevreja
A. L. Molho

Kairo, 12. oktobar 1943.

Antijevrejske mjere i kvislinške vlade

[...] Ostaje činjenica da su Jevreji u Grčkoj do mjeseca februara ove godine uživali, *de jure i de facto*, isti status kao svaki drugi grčki građanin. Mjere protiv Jevreja, koje su od gornjeg datuma nadalje prihvaćene u Solunu i u čitavoj Makedoniji potiču isključivo od njemačkih okupacionih vlasti. Te vlasti su, prema njihovom sopstvenom priznanju, postupale u skladu s veoma preciznim naredbama dobijenim od njihovih centralâ. Grčke vlasti su nepopustljivo odbijale da se identificiraju s tim mjerama. Pravoslavna crkva podigla je glas protiv njih (Memorandum arhiepiskopa Atine njemačkim vlastima). Vođi političkog svijeta, kao i profesionalne i popularne organizacije odmah su se identificirale s ovim protestom. Pritisak grčkog javnog mnjenja bio je tako jak da je kvislinški premijer, g. Joanis Ralis, bio prinuđen da izjavi da će intervenirati u prilog jevrejskom elementu. Nije poznato da li je održao obećanje. U svakom slučaju, ono nije stiglo do javnosti.

Documents of the History of the Greek Jews, str. 280

Kada su u Grčkoj uvedene mjere protiv Jevreja, niz različitih organizacija i institucija, uključujući crkvu, atinsku policiju i komuniste, pružio je efikasnu i jasnu podršku Jevrejima. EAM, najsnažnija među grčkim organizacijama otpora, bila je najefikasnija u pružanju pomoći Jevrejima da se sakriju ili da pobjegnu, te da tako prežive. Pripadnici ove organizacije izigrali su planove nacista uništavajući podatke o jevrejskoj zajednici u Atini, a pomogli su i rabinu da pobjegne na EAM-ovu teritoriju. EAM-ova ilegalna štampa redovno je objavljivala pozive stanovništvu da pomaže jevrejskim sugrađanima, dok je sama organizacija omogućavala grčkim Jevrejima da se prebace na Bliski istok, a pored toga regrutirala i volontere u svoje redove. Pravoslavna crkva također je pomagala Jevrejima nastojeći da zaustavi deportacije. Arhiepiskop Damaskin sreo se sa opunomoćenikom Rajha u Grčkoj i uložio snažan prigovor u vezi s mjerama koje se preduzimaju protiv Jevreja u Solunu (v. dokument I–44).

Kako su grčke vlasti reagirale na mjere preduzete protiv solunskih Jevreja?

III–28. Fragment iz uspomena jednog grčkog Jevrejina iz Soluna (1941–1943)

U prvim danima jula 1942. solunske novine objavile su zvaničan proglas Njemačke vojne komande za Solun i Egeje, kojim su svi muškarci Izraelićani obavezani da se pojave na Trgu Elefterias u subotu 12. jula ujutro, pod prijetnjom oštarih kazni u slučaju neodazivanja. Bila je to prva manifestacija antisemitske politike u Solunu od početka okupacije. [...] Tu kongregaciju teško su maltretirali njemački oficiri i vojnici. Neki Jevreji, koji su zakasnili, brutalno su udarani rukama, nogama i bičevima. Jedna grupa njemačkih vojnika ispoljila je izuzetnu surovost u ovim akcijama. Pripadnici njemačke vojne policije (F.G.) puštali su svoje buldoga na Izraelićane koji su se usudili da puše ili da pokriju glavu kako bi se zaštitili od vrelog julsog sunca. Druge, koji bi sjeli na zemlju pošto su se umorili čekajući po nekoliko sati, njemačka vojna policija tukla je dok ne bi prokrvarili. Drugi Izraelićani bili su primoravani da po nekoliko sati izvode tegobne fizičke vježbe, a priječeno im je batinama ukoliko stanu. Najzad, neke grupe Njemaca primoravale su Izraelićane da izvode ponižavajuće akte (salto) pred očima radoznalih kršćana. Njemci i novinari fotografisali su čitavu predstavu, a fotografije bi se već sljedećeg dana pojavljivale u grčkoj štampi, s tipičnim antiizraelićanskim opisima. [...]

Tokom vremena bilo je sve više proizvoljnih akcija protiv Izraelićana, recimo prisilno izbacivanje petnaest vlasnika radnji (piljara, trgovaca, mesara i dr.) sa centralne pijace u ulici Cara Iraklija i njihovo zamjenjivanje trgovcima kršćanima koji su premješteni iz drugih dijelova grada. Ovaj metod, koji je odgovarao trgovcima kršćanima, budio je apetite kod drugih konkurenata Izraelićana i Njemci su neprestano intervenirali izbacujući trgovce Izraelićane sa centralnih lokacija i dovodeći na njihovo mjesto trgovce kršćane koji su ili bili u prijateljskim odnosima sa Njemcima, ili su bogato

potkupili neke poznate posrednike.

Giakoel, str. 57–58, 98–99

Ako analiziramo koji su činioci uticali na broj preživjelih Jevreja u različitim jevrejskim zajednicama u Grčkoj, treba da uzmemo u obzir udaljenost od najbližih oblasti pod kontrolom pokreta otpora i prisustvo efikasnog antifašističkog pokreta, stepen asimilacije u društvo i prihvaćenosti u društvu, i sposobnost i volju lokalnih vlasti. Većina Jevreja koji su preživjeli govorili su grčki i živjeli u istim četvrtima kao i grčko pravoslavno stanovništvo. Stepenn asimilacije nije samo otežavao da se oni lociraju, nego je uticao i na želju preostalog stanovništva da im pomogne. Razlog što je većina grčkih Jevreja koje su nacisti istrebljivali tokom Drugog svjetskog rata poticala iz Soluna nije ležao u tome što je to bila daleko najveća jevrejska zajednica u Grčkoj (oko 50.000 od 73.000 Jevreja u Grčkoj živjelo je u Solunu); on je ležao i u okolnosti da su solunski Jevreji govorili španski „sefardski“ (ladino) i uglavnom živjeli odvojeno od grčkog pravoslavnog stanovništva. Jevrejsko stanovništvo ovog grada deportirano je uglavnom u Aušvic. Samo 17 odsto Jevreja koji su živjeli u Grčkoj prije rata preživjelo je nacizam.

Kakvo je tvoje mišljenje o ponašanju grčkih piljara koji su preuzeli radnje koje su prethodno pripadale Jevrejima?

► Sl. 43 - Koncentracioni logor Banjica u Beogradu

Zločini fašističkih okupatora, str. 211

► Sl. 44 - Logor Uštica, dio sistema koncentracionog logora Jasenovac, 1942.

Mataušić, Jasenovac 1941–1945.

 Grupa ženâ i djece ispred Kuće leleka.

 Opiši fotografiju. Kakva se osjećanja vide na licima zatvorenika? Objasni ime Kuća leleka.

III–29. Pismo Rozalije Kramer Pavelićevom oficiru, 20. oktobar 1941.

Majka sam sedamnaestogodišnje kćerke Bele zvane Beluške. Moja kćer je uhapšena 1. srpnja 1941. potpuno bezrazložno sa ostalim hapšenjima, koja su uslijedila protiv Židova i Židovki iz Kustošije gdje

imamo malu trgovinu mješovitom robom. Nekoliko dana nalazila se je moja kćerka u uzama redarstva u Petrinjskoj ulici, te sam joj tamo i jelo nosila. Jednog dana kada sam donijela onamo jelo, izjavili su mi da jelo ne mogu primiti, jer da se ona više kod redarstva ne nalazi. Od tog časa nisam više mogla

uopće saznati gdje se moja kćer nalazi, te joj se zameo svaki trag.

Koliko znam ne nalazi se ni u jednom od postojećih logora, barem nisam mogla saznati, tako da već uopće sumnjam je li još na životu.

Napominjem da se moja kćerka politikom nije nikada bavila, da živi od svog djetinjstva sa mnom u Kustošiji, te da mi pomaže u mojoj trgovini. Moja kćer je bila mlada i vrlo dobra djevojka, te ju je cijelo pučanstvo u Kustošiji vrlo voljelo, jer je prema svakome bila ljubazna, uvijek nasmiješena i spremna svakome pomoći.

Molim da me se obavijesti što je sa mojom kćerkom, je li ista na životu, te, ukoliko jeste, u kojem se logoru nalazi da bi joj mogla poslati barem malo toploga rublja, jer ne može u jednoj lahkoj ženskoj haljini u kakvoj je otišla provesti cijelu zimu.

Napominjem da je moj suprug šlogiran, te da osim Beluške imam još dvoje čisto male djece, oko kojih još imam mnogo brige i posla, tako da mi je nemoguće svladati sama cijeli posao, a moja starija kćer bila mi je jedina pomoć.

Goldstein, 365–366

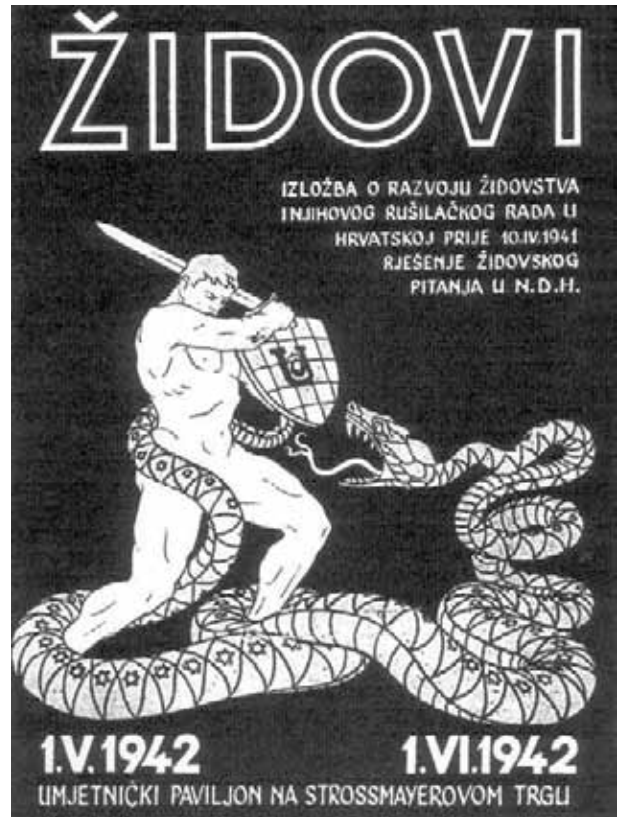

Kad je ovo pismo napisano, Bela je već bila ubijena.

Kako gospođa Rozalija objašnjava svoj zahtjev? Zašto direktno ne kaže da je učinjena velika nepravda, tj. zločin? Misliš li da su u nekim slučajevima i žrtve počinjale da prihvataju zločinačku stvarnost kao nešto normalno? Isto se pitanje postavlja u vezi s onima koji su počinili zločine, kao i onima koji su bili čutljiva većina.

► **Sl. 45 - Naslovna strana kataloga antijevrejske izložbe u Zagrebu 1942.**

Opiši ilustraciju i njeno značenje. Da li je neka takva antijevrejska izložba održana u tvojoj zemlji? Možeš li da zamisliš kako je izgledala?

ČETVRTO POGLAVLJE

Ljudska solidarnost

Ovo poglavlje ima za cilj da unese zrak optimizma u mračna zbivanja rata i da pokaže da je čak i u najtragičnijim epizodama u historiji ljudske vrste postojala humanost, da je čak i u najhaotičnijim ratnim okolnostima bilo ljudi spremnih da pomognu, ponekad i po cijenu rizika i dovodeći u opasnost vlastitu sigurnost i život.

Osim toga, ovo poglavlje sadrži nekoliko izvora koji prikazuju neuobičajeno, neočekivano ponašanje u ratnoj svakodnevnici. Ti izvori prikazuju situacije koje s moralnog stanovišta nijesu bile jednoznačne: one nisu bile uvijek jasne i upravo zbog toga daju mogućnost za analizu i diskusiju (recimo: IV–1 i IV–2). Koristan pristup u tim slučajevima podstičaj je za identifikaciju s ljudima o kojima je riječ, recimo tako što će učenici ući u ulogu realnih ljudi u aktuelnim situacijama i pokušati da pretpostave kakvo bi bilo njihovo ponašanje i da razumiju njihova osjećanja u opisanim situacijama.

IV–1. Razgovor između partizana i ustaša

„Šta troliš moju municiju, mater ti ustašku!“

On, naime, ustašku municiju već unaprijed smatra svojom i žao mu je svakog ispaljenog metka.

„Dođi po nju, ne boj se, majku ti tvoju!“, odgovara ustaša.

Ali to je samo uvod u dalji sadržajni razgovor, koji ima pretežno „politički“ karakter. [...] U postojanje partizana ustaša ne vjeruje, i sve nas smatra četnicima. Četnici i odmetnici, a sve je jedno te isto, i svi se bore protiv Hrvata u korist Srba i Židova. Zatražio je (ustaša) od Svrabe da opsuje kralja Petra i kraljicu Mariju, kao dokaz da nije četnik. Svrabo mu je s najvećim užitkom ispunio želju, ali je odmah zatražio od ustaše da opsuje Pavelića. [...]

I baš u času kad je ustaša umuknuo, jer nije htio ni mogao opsovati Pavelića, i kada mu se ponovo obratio, neki je čarkar raspalio na njega rafal. Nije ga, doduše, pogodio, ali ga je prekinuo u pol riječi i Svrabo se zavuču u zaklon.

„Jesi ranjen?“, upita ga njegov ustaša zabrinuto.

„Nisam!“, odgovori Svrabo.

„Šta pucaš na njega, majku ti ustašku, vidiš da razgovaram s čovjekom“, okosi se ustaša na onog koji ih je prekinuo. [...]

„Da ga uhvatim, pustio bih ga, časti mi!“, izjavi Svrabo velikodušno. Ali u toj njegovoj izjavi nema ni trunke

istine. Prije bi vrba grožđe rodila nego što bi Svrabo pustio ustašu.

Šibl 2, str. 203–204

Na nekoliko mjesta Ivan Šibl opisuje iznenađene i neočekivane izraze poštovanja između pripadnika zaraćenih vojski u Hrvatskoj. Silovite borbe odigrale su se u Slavoniji početkom 1943. U svojoj bazi u Voćinu, neprijatelji (u ovom slučaju partizani i ustaše) nalazili su se na udaljenosti od oko šezdeset metara zračne linije, tako da su vojnici dviju vojski mogli da komuniciraju bez teškoća. Šiblov partizanski komandir Milan Svrabić Svrabo, često je razgovarao s jednim od ustaša. Ovo je jedan od razgovora, koji je počeo pucnjem koji se čuo sa ustaške strane.

Da li su, po tvom mišljenju, takvi razgovori bili uobičajeni na drugim frontovima i u drugim ratovima, ili je to bio samo hir vojnika kojima je bilo dosadno pa su se malo zabavljali? Da li odobravaš takve razgovore? Šta misliš o simpatijama koje su se rodile između dva vojnika? Koliko daleko sežu te simpatije? Misliš li da bi ti vojnici bili spremni da učine gest koji bi onom drugom spasao život? Da li je Šibl u pravu kad u svom završnom komentaru tvrdi da je takvo šta nemoguće?

► **Sl. 46 - Plakat iz rumunskih novina:
Spasite siročiće**

Universul br. 249, 12. septembar 1943.

❓ Ovaj plakat nastoji da podstakne građanstvo da dâ pomoć za siročiće. Koji su događaji bili glavni uzrok da mnoga djeca postanu siročići? Da li su političari preduzeli ikakve mjere da se pozabave uzrocima?

IV-2. Proslava imendana u koncentracionom logoru

Gazda (*logora*) je nekoliko dana prije toga kuharima nabacio: „Baš ćemo vidjeti kako će se iskazati na imendan.“ O momemu je držanju ovisilo hoću li ispasti kao „čovik“ ili kao „kenjac“. [...]

Pomeo sam ćeliju, pospremio stol, napravio red na prozoru, nabacao u peć nešto kartona od kutija i malo trijeska, iz kuhinje posudio par čaša – još je samo trebalo izvjesiti sliku Pavelića, pa bi ova samica mogla poslužiti kao soba za primanje uglednika. [...] Oko deset sati otvoriše se vrata i u sobu uđe njih četvoro na čelu sa zastavnikom.

– Spremni! Gospodine doktore, čestitam!

– Hvala, lijepi moj Ante, srce moje iz njedara! Baš mi je drago, ko da mi je sultan došao! [...] Eh, baš je lijepo što ste došli! Kakav bi to bio imendan bez ovakvih po izbor ahababa? [...] Natočih čaše, kucnusmo se, poljudikasma, budački, strogo hrvatski. Daj bože, da se dogodine nađemo u Zagrebu, pa da se napijemo ko ćuskija i da se vozamo od birtije do birtije.

– Doktore, volite li lumpati?

– A tko ne voli? Nema gorega čovjeka nego koji sjedi na parama. Dok imaš, troši, zabavljaj se, tjeraj kera! Ih, sunce mu, neću vam nikad zaboraviti što ste došli. Dogodine moramo udesiti da se opet nađemo zajedno, ali po mogućnosti ne u ovoj kući. Uzet ćemo nekog Ciganina, pa neka nam svira i pjeva – uz svirku i pjesmu bolje se pije.

– Gdje su ti Cigani, đavo te odnio? Nema ih više – nasmija se Gazda.

– Što? Valjda niste potamanili i svirače? Ja se s tim ne slažem. Nenadoknadive ljude treba štedjeti – tko će zamijeniti svirca Ciganina?“

Tako je razgovor na proslavi imendana skrenuo na tematiku genocida:

„Ustaška vlast, čisteći zemlju nožem, maljem, vatrom i olovom, smatrala je, naime, svojom dužnošću da i Cigane istrijebi. U novinama su objavljene bilješke kako se temeljito rješava cigansko pitanje. Cigani se više neće uokolo skitati, varati po sajmovima, krasti djecu. [...]

– Što su vam Cigani smetali? – (*upitao je Jakovljević svoje goste*) – oni barem nisu političari.

– A što će nam Cigani? – (odgovara jedan od „gostiju“) – niti rade niti vojsku služe. Ako je baš do toga, ja bih prije Vlaha (*Vlah = Srbini, u ovom slučaju*) ostavio. On barem ore i kopa... ako se prorijede, neće biti opasni. [...]

Zatim je Jakovljević, kao čovjek literature, gostima recitirao pjesme. Istodobno se iz podruma čula buka; ustaše su mučile nekog od zatočenika.

„Morao sam se savladati da se ne zagrcam. Dok ponavljah pjesnikov uzdah za slobodom, sam bez

nje, u ime te slobode izvršen je istoga časa još jedan zločin. [...] Morao sam se prenavljati, praviti se glupim, kao da ne znam što se zbiva u sobi ispod nas. [...]

Jakovljević, str. 173–179

Ilija Jakovljević, logoraš u Staroj Gradiški, imao je poseban status u logoru. Kao predratni hrvatski patriota koji je „malo skrenuo s linije“, ali će se možda u budućnosti i pridružiti ustašama, on je uživao povjerenje logorskih čuvara. Uprkos tome, on je u svakom trenutku mogao da padne u nemilost i bude na mjestu strijeljan – kao što se događalo mnogima. Zato je morao da održava prividno prijateljske odnose sa čuvarima i sa upravom logora. Tako se našao u situaciji da mora da pozove čitavu logorsku administraciju u svoju ćeliju – na proslavu svog imen-dana.

Smatraš li da je ponašanje „zatvorskog osoblja“ neobično i neočekivano? Da li su se oni, prema tvom mišljenju, ponašali na isti način i prema drugim zatvorenicima? Zašto je Jakovljević imao unekoliko povlašćen tretman u logoru? Što misliš o „neobaveznim razgovorima“ koje su vodili zatvorenik i njegovi gosti? Stavovi koji su ustašama bili normalni Jakovljevića su užasavali – ali on to nije smio da pokaže. Što misliš o njegovom ponašanju? Što bi ti uradila/uradio na njegovom mjestu?

IV–3. Dopis intelektualaca upućen J. Antoneskuu (april 1944)

U ovom trenutku, kada strašna propast prijeti našem narodu, mi, članovi Rumunske akademije i profesori Univerziteta u Bukureštu, Jašiju i Klužu, svjedoci narodnog egzodusa i devastacije rumunskih sela i gradova, pretvorenih u bojna polja, odlučili smo, poslije dugog razmišljanja, da Vam se obratimo ovim apelom.

U postojećim uslovima, naše ćutanje bilo bi zločin. Naša je dužnost da izrekne svoje iskrene misli pred vođom države: moramo odmah da okončamo rat sa Rusijom, Velikom Britanijom i Sjedinjenim Državama...

Gospodine Maršale,
Bombardiranje prijestonice, uništavanje drugih

gradova, upozorenja primljena od Londona, Vašingtona i Moskve, pretvaranje Moldavije u bojno polje – sve su to znaci neposredne propasti. Rumunski narod, iscrpljen ratom predugim za njegove kapacitete, više ne može da se bori. Izdižite na ulice i pitajte prolaznike, idite u sela i gradove, slušajte glas ljudi. Svuda ćete vidjeti/vidjeti očajanje u očima ljudi i isti odgovor: NE. Za šta da se borimo? Vitalni interesi naše države i našeg naroda zahtijevaju hitan prekid rata, ma koliko to moglo biti teško. Žrtva koju će Rumunija morati da podnese biće mnogo manja i manje mučna od nastavka rata.

Scurtu et al., str. 439–440

Pretežno tolerantna politika političke opozicije motivisala je mnoge političke, kulturne i druge ličnosti da se protestnim pismima obrate državnom vođi i da tim putem izraze svoje nezadovoljstvo politikom koju vodi vlada. Takvi akti, u principu, nisu bili praćeni represijom.

Koji je socijalni status autorâ ovog dopisa? Kakav je stav autorâ dopisa o glavnim političkim problemima u Rumuniji 1944? Da li je to samo stav ovih autora? Jesu li autori preuzeli ikakav rizik pišući ovo pismo?

IV–4. Izvod iz pisma predsjednika vlade Grčke (7. oktobar 1943) njemačkim vlastima

ŠEF KABINETA

Djelovodni broj E 312 1/10 POVJERLJIVO

Njegovoj Ekselenciji predstavniku Rajha u Grčkoj
Dr. G. A. Altenburgu

Atina, 7. oktobar 1943.

Vaša Ekselencijo,

Komandant SS policije u Grčkoj izdao je naredbu za sve grčke građane izraelske vjere da se prijave zbog registracije. Novost da je izdata takva naredba stvara kod mene utisak da mjere protiv Jevreja, koje je preduzela vojna komanda u Solunu, treba da se ovdje ponove protiv grčkih građana jevrejskog porijekla.

[...] Mogućnost da ti grčki građani, koji su odvajkada živjeli na grčkoj zemlji, budu preseljeni u nepoznate krajeve ispunjava žalošću i grčku vladu i svako grčko srce.

Izraelićani stare Grčke (Grčke kakva je bila prije balkanskih ratova) u potpunosti su, jezički i historijski, integrirani u lokalno stanovništvo i dali su pjesnike koji se ističu svojim grčkim duhom.

Kao zakoniti građani, uvijek su se borili za Grčku i mnogi od njih su se u bitkama istakli.

Njihova revnost, sposobnost i osjećanje dužnosti pomogli su im da briljiraju kao državni službenici, posebno kao sudije i vojnici. Uvijek su uspješno rješavali teške državne poslove i odano se borili da unaprijede interese zemlje.

Grčka crkva uvijek je pružala zaštitu izraelićanskoj zajednici u Grčkoj i nadahnjivala grčki narod duhom tolerancije i plemenitosti u pitanjima vjere. Izraelićanska zajednica stare Grčke predstavlja zanemarljivu manjinu bez ikakve političke ili kulturne moći.

[...] Nametanje ovih mjera protiv grčkih Izraelićana u staroj Grčkoj povrijedilo bi osjećanja naroda čija je duša upila velike tradicije grčkog duha...

Enepekidis, str. 50–51

❓ Kako je predsjednik grčke vlade objasnio svoj zahtjev? Zašto nije direktno rekao da je holokaust velika nepravda i zločin? Da li je preuzeo neki rizik pišući ovo pismo? Šta bi ti uradio/uradila na predsjednikovom mjestu?

IV–5. G. Enesku⁶⁵ pokušava da zaštiti Rome

7. novembar 1942.

NOTA

Obaviješten sam da je sâm George Enesku intervenirao u prilog muzičarâ Cigana kod maršala Antoneskua, rekavši da će i on poći ako njegovi muzičari budu upućeni u Bug.

Minoritati etnocolturalale. Marturii documentare Tigani din Romania (1919–1944), dok. 281

❓ Zašto je, prema tvom mišljenju, Enesku intervenirao u prilog Roma? Možeš li da pogodiš koje je razloge imao?

IV–6. Memorandum grupe bugarskih brica i frizera upućen ministrima, u vezi sa Dekretom o zaštiti nacije

11. novembar 1940.

Poštovana gospodo,

Danas, kada proživljavamo teške dane koji zahtijevaju jedinstvo čitave bugarske nacije, preduzimaju se mjere protiv Jevreja, koje nisu samo protivne volji bugarskog naroda, nego su i opasne po njega. Otu da odluka da se donese Dekret o zaštiti nacije. Ne znamo hoćete li htjeti da čujete naš pravedni glas, koji potiče iz klase koja je dala najviše sredstava i žrtava za dobrobit našeg naroda. Danas, mi radimo zajedno sa našim zemljacima Jevrejima i ako dođe čas – poginućemo zajedno na bojnopolju, kao što su to činili naši i njihovi očevi. Mi u njima ne vidimo ništa hrđavo, ali vi hoćete da ih otkinete od našeg tijela lišavajući ih svih njihovih prava. Ako je cilj da se kazne jevrejski profiteri, onda treba da kaznite i naše.

Борбата на българския народ в защита и за спасяване на българските евреи по време на Втората световна война, str. 49

❓ Postoji li sličan dokument u tvojoj zemlji? Da si ti bio jedan od bugarskih brica u ono vrijeme, da li bi potpisao njihov memorandum?

IV–7. Turska pomoć i podrška Grčkoj

Zahvalnost Grčke

Navešću prevode pisama zahvalnosti koje sam primio kao odgovor na moje napore i na nastojanja komisije ustanovljene pod mojim predsjedništvom u našem Ministarstvu da se narodu Grčke i Egejskih ostrva, koji je gurnut u stanje gladovanja pod okupacijom za vrijeme Drugog svjetskog rata, pošalje podrška u hrani:

⁶⁵ George Enesku (1881–1955) bio je najveći rumunski muzičar i jedan od najdarovitijih muzičara XX stoljeća: veliki violinista i kompozitor, istaknuti dirigent, uspješan pijanista, sposoban čelista i slavan učitelj violine.

Pismo gradonačelnika Atine:

Ljubazno Vas molim da primite ovaj album grada Atine. Poklanjam Vam ga kao mali dar za mnogobrojne Vaše usluge u vremenima užasnim za Grčku i narod Grčke.

Pismo guvernera Hiosa

Sa radošću sam od gospodina Kurvoazijea, predstavnika Crvenog križa i prijatelja naše zemlje, primio obavještenje o svim detaljima u vezi s Vašom pomoći u slanju brašna Crvenom križu na Hiosu.

Dozvolite da kao guverner ove oblasti izrazim svoje oduševljenje i zahvalnost za Vašu ljubaznu pomoć napaćenom narodu malog ostrva Hios.

Također, ljubazno Vas molim da primite zahvalnost svekolike Grčke i grčke vlade za slanje pomoći sa susjednih obala na naše obale.

Veoma smo dirnuti kad vidimo brod *Lav (Arslan)* s turskom nacionalnom zastavom kako uplovljava u našu luku.

Tokom svog historijskog života, naše nacije živjele su godinama zajedno. Sačuvali smo blisko prijateljstvo i poštujemo uspomene na vašu naciju iz tog doba s radnje. Jer je turska nacija u vrijeme mira i u vrijeme rata, kad god se susretala sa nama, uvijek na nas gledala kao na braću, prijatelje i voljene rođake. Tokom ove surove i strašne nemaštine kroz koju smo prošli, vi ste nam pružili ruku; potvrdili ste naše mišljenje o plemenitoj turskoj naciji.

Ljubazno Vas molim da primite ovaj mali dar sa Hiosa, koji Vam predajem posredstvom gospodina Kurvoazijea.

Erkin, str. 130–31

Erkin je bio službenik turskog Ministarstva spoljnih poslova za vrijeme Drugog svjetskog rata. U ovom izvještaju iz prve ruke on govori o turskoj pomoći i podršci datoj različitim djelovima Grčke, uključujući i Egejska ostrva koja su patila zbog nedostatka hrane. Ovo su pisma zahvalnosti od strane grčkih vlasti.

Šta znaš o historiji grčko-turskih odnosa? Da li ovi izvori potvrđuju stereotipe o mržnji između dviju nacija?

IV–8. Svjedočenje penzionisanog ambasadora Nekdeta Kenta u vezi sa njegovim spasavanjem turskih Jevreja u Marseju, Francuska

Jedne večeri, turski Jevrejin iz Izmiru, po imenu Sidi Iskan, koji je radio u konzulatu kao službenik i prevodilac, došao je veoma uzbuđen u moju kuću. Rekao mi je da su Njemci skupili oko osamdeset Jevreja i odveli ih na željezničku stanicu s namjerom da ih ukrcaju u stočne vagona i prebace u Njemačku. [...] Odmah sam pokušao da ga smirim, a zatim sam uzeo najbrže moguće vozilo i odvezao se do željezničke stanice Sen Šarl u Marseju. Scena koju sam tamo zatekao bila je nevjerovatna. Došao sam do stočnih vagona, punih ljudi koji jecaju i ječe. Jad i gnjev izbrisali su sve ostalo iz mog uma. [...] Kad je oficir Gestapoa, nadležan za željezničku stanicu, čuo da sam tu, došao je do mene i u vrlo oštrom maniru pitao me šta mi treba. S onoliko ljubaznosti koliko sam mogao sebe da natjeram da ispoljim, rekao sam mu da su ti ljudi turski državljani, da je njihovo hapšenje greška i da se ona mora ispraviti tako što će oni odmah biti pušteni. Oficir Gestapoa rekao je da on izvršava naredbu koja mu je data, i da ti ljudi nisu Turci nego Jevreji. Shvatio sam da ne bih ništa postigao prijetnjama koje se neće ostvariti, vratio sam se Sidiju Iskanu i rekao: Dođite, i mi ćemo se ukrcati na voz. Gurnuo sam u stranu njemačkog vojnika koji je pokušao da mi prepriječi put i zajedno sa Sidijem Iskanom popeo sam se u vagon. Sada je na njemačkog oficira došao red da kuka i čak moli. Nisam slušao šta mi on govori i dok je bacao molećive poglede prema nama, voz je počeo da se kreće. To je bilo vrlo davno, i ne sjećam se baš najbolje, ali se sjećam da je voz stao kad smo došli ili u Arl, ili u Nim. Nekoliko njemačkih oficira popelo se u vagon i smjesta došlo do mene. Primio sam ih vrlo hladno, čak ih nisam ni pozdravio. Rekli su mi da je u pitanju greška, da je voz krenuo pošto sam se ja ukrcao, da će odgovorna osoba biti kažnjena, i čim se iskrcam, mogu da se vratim u Marsej kolima koja će mi biti obezbijedena. Ja sam im rekao da nije u pitanju nikakva greška, da je više od osamdeset turskih državljana utovareno u stočni vagon zato što su Jevreji, da pošto sam ja građanin te nacije i predstavnik vlade koja smatra

da vjerska uvjerenja ne smiju da budu razlog za takav tretman, nema govora o tome da ih ostavim same i da sam zato ovdje. Oficiri su rekli da će sve greške koje su načinjene biti ispravljene i pitali su da li su svi koji su u vagonu turski građani. Svi ljudi oko mene, žene, muškarci i djeca stajali su skamenjeni dok su gledali kako se odvija igra od koje zavisi njihov život. Najvjerovatnije zbog mog odbijanja da napravim kompromis, kao i zbog naredbe primljene od nacističkog oficira, svi smo zajedno sišli s voza. [...] Nikada neću zaboraviti šta se dalje događalo. Spaseni ljudi grlili su nas i rukovali se s nama, s osjećanjem zahvalnosti u očima. [...]

Shaw, str. 342–344

Komentiraj kako je ambasador riješio situaciju. Da li je ugrozio svoj život nastojeći da spase ove ljude? Što bi ti uradila/uradio da si bila/bio na njegovom mjestu?

IV–9. Iz dnevnika bugarskog vojnika u Zapadnoj Trakiji, grčkoj oblasti pod bugarskom okupacijom

Dvadeset treći maj 1941. Otišli smo u Ksanti da bismo učestvovali u paradi.

Situacija je ovdje bila ista kao u Đumurđini (Komotini). Gdje god postoji vojnički logor, tu su uvijek djeca, stari muškarci i žene, koji dolaze s tanjirima u rukama. Mi nemamo ni mnogo hrane, ni raznovrsnu hranu, ali uvijek možemo da damo nešto pasulja ili vojničke supe i da nahranimo gladne ljude. U podne se mnogo djece okupilo oko skladišta. Današnji ručak bio je poseban, gladni su mogli da uzmu i drugu porciju, a mnogi vojnici dali su svoj obrok djeci. Popeo sam se na drugi sprat skladišta i otvorio prozor. Oči su mi se zaustavile na mladoj ženi, možda još djevojci, obučenju u crno. Stajala je na susjednom uglu i gledala djecu koja su koračala pažljivo da ne bi prosula supu koju su nosila u svojim posudama.

Nije mi bilo teško da pogodim zašto je žena bila sva u crnini. Sigurno je neko koga je voljela umro

u ratu, otac, brat, muž ili dragan. Ali, šta je čekala tamo na uglu? Možda je i ona bila gladna, možda je i ona željela komad hljeba?

Iznenada, kao da je odlučila da ne obraća pažnju ni na kakve prepreke, žena je krenula prema ogradi. Nekoliko momaka iz naše čete stajalo je u dvorištu pored metalne ograde. Žena je prošla pored njih i čuo sam njene stidljive riječi:

„Gospodine, hljeba...“

Bila je na ivici suza i naši momci su to shvatili. Jedan od njih uvukao je ruku u vojničku torbu i dao joj veknu vojničkog hljeba. Ta vekna je vjerovatno trebalo da bude prodana na crnoj berzi, gdje se za hljeb moglo dobiti sve: od obezvrjeđenih grčkih drahmi do prstenja i narukvica.

Žena je već odlazila kad je zapovjednički glas zaustavio:

„Achtung! Halt!“

Dobri⁶⁶ i Elena Đurov, str. 159–160

Možeš li da pretpostaviš kako se završio ovaj događaj?

IV–10. Stojan Petrov Čomakov, bugarski ministarski opunomoćenik u Bukureštu, priča smiješnu i dirljivu priču o odnosima između rumunskih vojnika, ruskih ratnih zarobljenika i bugarske zajednice u Rumuniji za vrijeme Drugog svjetskog rata

Nekoliko mjeseci pošto je Rumunija ušla u rat, broj ljudi koji su prisustvovali službi božjoj u crkvi iznenada se povećao kad je stigla grupa ruskih ratnih zarobljenika koje je vodio rumunski vojnik. On je, kao što i treba da bude, nosio pušku sa bajonetom na vrhu. [...] Uspravio je pušku pored drveta i, kao što je obično slučaj s vojnicima, nastojao da privuče pažnju služavke koja je na balkonu tresla tepih očigledno mnogo duže nego što je bilo potrebno. Vojnik je, izgleda, bio zadovoljan razvojem stvari i procijenio da su njegovi izgledi na uspjeh sasvim dobri, jer je, umjesto da okupi zarobljenike koji su mu povjereni i vrati ih u logor, dopustio da se pomiješaju s članovima kongregacije i stupe u razgovor s njima. Ubrzo je postalo jasno

⁶⁶ Đurov Dobri (1916–2002) – komandant gerilske brigade, general armije, ministar odbrane

da postoje uzajamne simpatije i rezultat je bio da su ljudi počeli da sakupljaju novac za zarobljenike i dali im priličnu količinu cigareta. Očigledno, susret je bio uspješan za sve njegove učesnike, uključujući vojnika i djevojku, jer je iduće nedjelje dvostruko veći broj zarobljenika došao u crkvu. Doveo ih je isti vojnik, samo je ovog puta obukao novu uniformu i svježe se obrijao. I djevojka je obukla novu bluzu i brižljivo je četkala odjeću na balkonu. Još jednom je sakupljen novac za sirote ratne zarobljenike prije nego što ih je njihov čuvar, koji je bezmalo zaboravio svoju pušku jer je bio zaposlen slanjem poljubaca djevojci rumenoj od uzbuđenja, vratio u logor. Konačno je postalo jasno da će naši posjetioci početi da dolaze u četama, ili čak bataljonima. Crkveni savjet morao je, nažalost, da zamoli rumunske vlasti da ograniče broj novih posjetilaca crkve i da napomenu da samo polovina od njih mogu da budu pušači.

S. Petrov Čomakov, str. 346–347

? Zašto rat ne mijenja obična ljudska osjećanja? Da li je nacionalnost igrala ikakvu ulogu u ovom događaju?

IV–11. Grčki Jevrejin opisuje kako su pravoslavni Grci pomagali njegovoj porodici za vrijeme njemačke okupacije

Uprkos prijetnjama zatvorom, mnogi nejevreji sakrivali su svoje prijatelje Jevreje u svojim stanicama ili su im pomagali da pobjegnu. Alfred Koen, atinski advokat, bilježi spontanu podršku prijateljâ i komšijâ: „Nikad neću zaboraviti strah koji smo osjećali one noći kad sam sakrio svoju mnogobrojnu porodicu u jednoj od tih kuća i kad je objavljeno da su Njemci izdali naredbu koja kaže da će svaki Jevrejin koji bude uhvaćen u skrivanju biti strijeljan, dok će oni koji ga kriju biti poslani u koncentracioni logor“.

Onda je jedan od nas rekao da nije u redu što ostajemo u toj kući i dovodimo u opasnost život i spokoj ljudi u godinama, čak i ženâ. Njihov je odgovor bio: „Ne, vi morate da ostanete. Zašto bi naši životi bili vredniji od vaših?“

Mazower, str. 287–288

? Postoji li sličan primjer iz tvoje zemlje? Šta bi ti uradio/uradila u takvoj situaciji?

► Sl. 47 - Turski Jevreji stoje ispred turskog konzulata u Parizu 1943. godine kako bi dobili pasoše i vize pomoću kojih će se vratiti u Tursku

Jevreji iz Osmanske imperije i Turske republike

IV–12. Humani tretman Jevreja od strane rumunskog službenika

„Ja sam prvi vodnik Prisakaru George, načelnik okruga Bacani, koji uključuje i područje u kojem se trenutno nalazite. I u ime ovog okruga želim da vam kažem – dobro došli! Znam kakve bure muče vaše duše i kakav je bol u vašim srcima kad pomislite da ste u ovim ratnim danima odvojeni od onih koje volite. Znam sve vaše patnje. I savjetujem vam da

se ne obeshrabrite, jer, bez obzira na to kako se molimo, svi mi imamo istog boga i niko nas nije pitao da li hoćemo da se rodimo kao Rumuni, Jevreji, Turci ili Bugari. Svi smo mi ljudska bića i ja želim da budete sigurni da će ova vremena proći, da će proći i ludilo koje danas postoji u ljudskim umovima. Svi ćete se vratiti svojim kućama i svojim porodicama i mislićete o ovim danima kao o ružnim uspomjenama. Preduzeću mjere da budete smješteni kod ljudi u selu, jer ne možete da spavate na zemlji, i preduzeću mjere da dok ste na teritoriji mog okruga možete da održavate vezu sa svojimima kod kuće. [...]"

Poslije ovog neočekivanog govora, on je saslušao sve naše primjedbe. Okuražen takvim njegovim nastupom, ja sam mu ispričao o nehumanom ponašanju policije u Husiju, koja je, zbog sam pravedni bog zna kojih aktivnosti, nas dvanaest okvalifikovala kao „osumnjičene za komunizam“, a znajući običaje onog vremena, čovjeku je bilo jasno šta poslije toga može da očekuje. On mi je obećao da će poslije dvije–tri nedjelje na njegovoj teritoriji ta kategorizacija iščeznuti.

Mora se shvatiti da je ovo izvanredno ponašanje odmah proizvelo očekivani efekat, pa su i vlasti i stanovnici u mjestu Bogdana postupali prema nama kao prava braća. Smješteni smo u kuće, dobili smo hranu, žene su oprale i okrpile naše rublje, i kad smo poslije nekoliko dana dobili naređenje da napustimo Bogdanu, svi smo bili tužni.

Istoria României în texte, str. 339–340

Ovaj odlomak pokazuje da deportacija Jevreja, u kontekstu antisemitske politike koju je vodila Antoneskuova vlada⁶⁷, nije nužno imala za posljedicu iščezavanje ljudskih osjećanja kod svih službenika, kadrova vojske ili žandarmerije. Ima mnogo primjera da su službenici pokazali humano ponašanje prema žrtvama rumunske državne politike. Grupa Jevreja sakupljena je u dvorištu policijske stanice i odvedena iz Husija. Poslije tri dana hoda, stigli su u distrikt Tutova (20–21. jun 1941) gdje su predati načelniku žandarmerijskog okruga, koji im se obratio navedenim govorom.

Da li je George Prisakaru preuzeo ikakav rizik kad je pomogao deportiranim Jevrejima? Šta je moglo da mu se desi da su njegovi nadređeni saznali šta je uradio? Kako bi se ti ponašao/ponašala na njegovom mjestu? Da li misliš da je mogao da učini više?

IV–13. Bugarski diplomata Ivan D. Stančov priča kako ga je njemački oficir spasao od Gestapoa u Bugarskoj

Ujutro me je probudio neočekivani posjetilac: krupan njemački oficir kopnenih trupa. Pozdravio me je i rekao da ga je poslao „Herr Major“ sa sljedećom informacijom: „Morate smjesta da napustite Sofiju“. „Smeđi su“ – tako su nazivani pripadnici Gestapoa, zbog svojih smeđih uniformi – „krenuli da vas uhapsu.“ Pitao sam ga zašto je njegov „major“, koji je, znao sam, bio pripadnik vojne obavještajne službe u Bugarskoj, toliko zabrinut za mene.

„Weil Sie doch ein Offizier und ein Herr sind!“ (Zato što ste oficir i gospodin), odgovorio je čovjek, bodro salutirao i nestao.

Uhvatio sam prvi voz za Varnu i dok sam putovao, razmišljao sam o tome koliko je za nas dobro što između Vermahta i nacista postoji toliko neprijateljstvo... Kasnije mi je vratar rekao da je jedan sat pošto sam otišao dolazila „grupa Njemaca“ da me traži.

Stančov, str. 172

Da li je potrebno i ispravno da se „Njemci“ uvijek izjednačuju sa „neprijateljem“? Zašto su jedni Njemci radili protiv drugih Njemaca? Kakav argument je imao njemački oficir kad je odlučio da pomogne Stančovu?

⁶⁷ Antoneskuova vlada deportirala je Jevreje, većinom iz Bukovine i Besarabije, preko Dnjestra (izvanratne rumunske teritorije) gdje je organizirala nekoliko deportacionih logora. Septembra 1942. vlada je počela da vraća deportirane Jevreje natrag i u to vrijeme je nastojala da podrži njihovu emigraciju u Palestinu. General Antonesku je smatrao da jevrejsko stanovništvo mora da bude eliminirano s rumunske teritorije, ali to nije moralo da uključi fizičko uništenje; zato je emigracija izgledala kao pravo rješenje.

► **Sl. 48 - Tajna partizanska bolnica „Franja“ pored Cerkna u Sloveniji**

Ova ilegalna medicinska služba u okviru Osvobodilne fronte – vjerovatno najhumanitarnija misija za vrijeme rata – bila je vrlo dobro organizirana uprkos veoma teškim uvjetima. U januaru 1945. imala je 281 tajnih i šest legalnih bolnica (još 62 u izgradnji), sa ukupno 2.260 kreveta. Za vrijeme rata 11.321 ranjenik i bolesnik dobio je medicinsku njegu od strane 30 ljekara, 652 medicinske sestre i drugih medicinskih radnika; 19 ljekara izgubilo je život.

IV-14. Alfonz Baron, povjerenik fabrike bombona i čokolade Union, Ravnateljstvu ustaškog redarstva 9. jula 1941.

Danas je odvedena Židovka Draga Gerber stanujuća Ivkančeva 7/III. Rečena Draga Gerber vrši u ovom poduzeću službu blagajnice.

Ona se nalazi u otkazu, pa je imala ovih dana predati

blagajnu, čim se vrati sa dopusta jedna činovnica, i tada je trebala napustiti poduzeće.

Kako je Draga Gerber odvedena iz stana poslije naših uredovnih sati nije dospjela niti da preda ključeve od blagajne niti da preda samu blagajnu.

Postoji opasnost da će se ključevi negdje zametnuti a bit će i neprilike ako sutra, kad dođu stranke, ne budemo mogli otvoriti blagajnu.

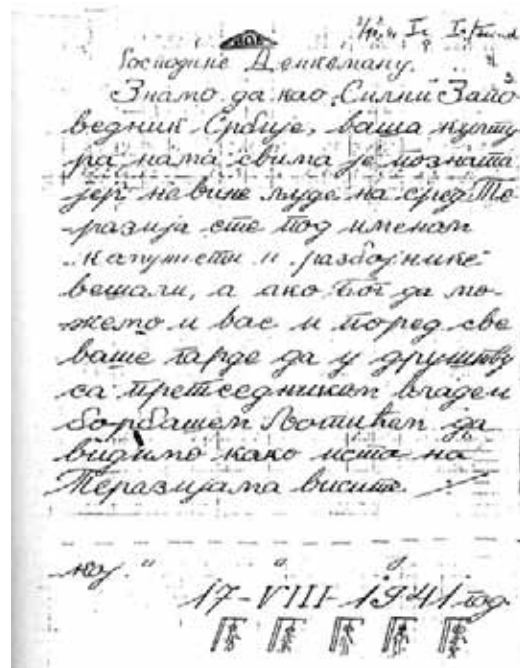
Stoga molim da se omogući da Draga Gerber što prije preda u poduzeću ključeve u blagajnu.

Goldstein, str. 370

Što je Baron htio da postigne pišući i šaljući ovo pismo? Da li je on, prema tvom mišljenju, zaista želio da zatvorenicu bude oslobođena iz razloga koje je naveo? Da li je to možda bio trik (ili prosto pokušaj), s obzirom na to da NDH ne bi ni uzela u razmatranje druge razloge? Zašto Baron piše s prezirom o zatvorenicu koju hoće (bar privremeno) da oslobodi?

► **Sl. 49 - Pismo jednog anonimnog Beograđanina njemačkom vojnom komandantu u Srbiji**

faksimil – DOMAĆI DOKUMENT
Istorijski arhiv Beograda, Uprava Grada Beograd,
SP III-48, k 157/15, 25. septembar 1941.

Ovo je pismo njemačkom vojnom komandantu u Srbiji, generalu Hajnrihu Dankelmanu, povodom vješanja talaca na Terazijama, centralnom beogradskom trgu, 17. avgusta 1941, s upozorenjem da će njega i njegovog pomoćnika jednom stići ista sudbina.

Da li misliš da je ovo pismo bilo herojski čin? Objasni svoj stav.

Opća pitanja za poglavlje IV

Da li su, prema tvom mišljenju, humanizam i solidarnost neka vrsta privilegije izolovanih plemenitih i hrabrih pojedinaca, ili je svako sposoban za to? Da li je moguće da ista osoba u jednoj situaciji postupi kao ratni zločinac, a u drugoj kao plemeniti humanitarac? Objasni svoj stav. Ako se ima u vidu da ljudi često žele da se predstave kao bolje osobe nego što zaista jesu, koliko su pouzdani neki od izvora (memoari)?

PETO POGLAVLJE

Posljedice

Drugi svjetski rat, kao najveći sukob u historiji ljudske vrste, ostavio je mnogobrojne duboke i neizbrisive tragove. Cilj ovog poglavlja je da kroz ponuđene izvore prikaže neke od posljedica rata – počev od broja ranjenih i ubijenih, preko prisilnih migracija stanovništva za vrijeme i poslije rata, do znakova političkih promjena u većini zemalja u ovom regionu.

Zbog ograničenog prostora, neke ratne posljedice samo su marginalno zabilježene, ili čak nisu ni pomenute. To je slučaj s promjenama etničke strukture stanovništva, ratnim razaranja i poslijeratnom obnovom, kažnjavanjem kolaboranata poslije rata, poslijeratnim političkim promjenama i građanskim ratom u Grčkoj.

Va. Ratni gubici, žrtve rata

V-1. Enver Hodža na mirovnoj konferenciji u Parizu o žrtvama i materijalnoj šteti u Albaniji

Žrtve našeg naroda bile su veoma velike. Od stanovništva koje je brojalo jedan milion ubijeno je 28.000, ranjeno je 12.600, a 10.000 političkih zarobljenika zatvoreno je u Italiji i Njemačkoj; 35.000 je odvedeno na prisilni rad; od 2.500 gradova i sela u Albaniji 850 je razoreno ili srušeno sa zemljom; sve komunikacije, sve luke, rudnici i električna postrojenja uništeni su; opljačkani su naša poljoprivreda i stoka, a čitava naša nacionalna ekonomija je propala. Na drugoj strani, neprijatelj je pretrpio sljedeće gubitke: ubijeno je, ranjeno ili zarobljeno 53.639 Italijana i Njemaca, a oko 100 tenkova i oklopnih kola je onesposobljeno; 1.334 artiljerijska oružja i topova, 1.934 kamiona i 2.855 mašinki oteto je i uništeno, da ne pominjemo uništene ili otete puške, municiju i magacine.

O'Donnell, str. 13

Da li je ovaj izvor sasvim pouzdan? Objasni svoj stav.

► Sl. 50 - 17. novembar 1944.

Epopeja e Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare e Popullit Shqiptar, 1939–1944.

Ova slika Bukuroša Sejdinija slavi uspomenu i prikazuje oslobođenje albanskog glavnog grada Tirane od strane partizana.

V-2. Švicarski novinar o razaranju Podgorice

Podgorica vam pruža sliku užasa! Ta varoš koja je prije rata bila napredna i lijepa, sa 15.000 stanovnika, bombardovana pedeset i dva puta od angloameričkih aviona, formalno je uništena. Iznađeni ugledate ponekog rijetkog stanovnika kako se provlači kroz ruševine, većina ih je u dronjcima, bez obuće,

bez osvjetljenja, i skoro bez hrane, stanuju u ruševinama. S užasom se mora pomisliti kako će ti jadnici zimu provesti.

Selhanović, str. 14

Visoki funkcioner Sekretarijata Lige međunarodnog Crvenog krsta u Ženevi, F. J. Roajon, koji je odmah nakon rata posjetio Podgoricu, pisao je kako je Podgorica izgledala tada. U listu *La Tribune de Geneve* (11. oktobra 1945) Roajon je objavio članak „Crna Gora – mala država ojađena ratom“.

Tabele

1. Broj ubijenih u Jugoslaviji, prema nacionalnosti

Nacionalnost	Kočović (1985)	Žerjavić (1989)
Srbi	487.000	530.000
Crnogorci	50.000	20.000
Hrvati	207.000	192.000
Muslimani	86.000	103.000
Slovenci	32.000	42.000
Makedonci	7.000	6.000
Ostali	145.000	134.000
Ukupno	1.014.000	1.027.000

Žerjavić, str. 14, 57

Prvu procjenu broja žrtava iz Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji dala je Komisija za reparacije, koju je osnovala jugoslavenska vlada. Autor te procjene, student matematike (!) Vladeta Vučković dobio je rok od dvije nedjelje za izradu i okončanje tog teškog zadatka, zajedno sa uputstvom da „broj mora da bude izuzetan i naučno-statistički zasnovan“. Njegova procjena demografskih gubitaka (koja je uključivala ubijene u ratu, pad nataliteta usljed rata i emigracije) bila je 1,7 miliona, ali u posljednjoj redakaturi taj broj nosi naslov žrtve, u značenju: ubijeni u ratu.

Gornja tabela zasniva se na novijim procjenama Bogoljuba Kočovića i Vladimira Žerjavića (srpski i hrvatski autor). Tačnost ovih brojki još se provjerava. Na primjer, Slovenački institut za savremenu historiju radi na istraživačkom projektu koji već pokazuje da je broj slovenačkih žrtava pretjerano nizak. Autori (T. Tomiňsek, M. Šorn i D. Dubaja) već su identificirali imena 87.000 žrtava.

2. Grčki gubici za vrijeme Drugog svjetskog rata

	Gubici	Predrat. brojevi	Gubici u %
Ljudski gubici			
Smrti (1940-1944)	475.000	7.335.000	6,5
Materijalni gubici			
Životinje za rad	855.000	2.005.000	42,6
Ovce, svinje, živina	12.305.000	24.840.000	49,5
Šume	5.000 km ²	19.180 km ²	25,0
Vozila (putna, kamioni, autobusi)	11.300	17.200	65,7
Putni mostovi (dužina preko 6 m)			90,0
Željeznica (lokomotive, vagoni itd.)	6.080	6.502	93,5
Željeznički mostovi (preko 10 m)	96	96.	100,0
Zgrade	401.000	1.730.000	23,2
Trgovački brodovi (do aprila 1945)	434	583	74,5

„Αι Θυσίαι της Ελλάδος στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο“, Ministarstvo za rekonstrukciju, Atina 1946, (Istoria, tom. 16, str. 63)

3. Grčki gubici u trgovačkoj floti za vrijeme Drugog svjetskog rata*

	Grčka flota 1.9.1939.		Grčki brodovi izgubljeni do 2.9.1945		Gubici u procentima	
		Gro tonaža		Gro tonaža		
Kargo brodovi	500	1.766.352				
Putnički brodovi	55	49.995				
Okeanski brodovi	1	16.690				
Razno	21	3.997				
Ukupno	577	1.837.034	432	1.346.520	74,8%	73,3%
Brodovi na jedra i naftu	713	55.057	551	52.634	77,3%	95,4%
Ukupno	1.290	1.892.091	983	1.399.154		

Na početku rata grčka trgovačka flota bila je deveta po veličini u svijetu, tako da je njen puni angažman na strani saveznika od početka rata (čak i prije 28. oktobra 1940) bio važan činilac. Među svim

mornaricama, grčka trgovačka mornarica izgubila je najviši procenat svoje gro tonaže: poslije nje dolazi Velika Britanija sa 54 odsto gro tonaže izgubljene tokom sukoba.

Vb. Migracije za vrijeme i poslije rata

TABELA 4. Izbjeglice u Crnoj Gori 1941–1945.

SREZ	UKUPNO	MUŠKIH	ŽENSKIH
1. Andrijevački	3.319	1.429	1.890
2. Barski	253	113	140
3. Bjelopoljski	495	221	274
4. Kotorski	1.343	602	741
5. Danilovgradski	2.129	949	1.180
6. Durmitorski	876	404	472
7. Beranski	2.515	1.200	1.315
8. Kolašinski	962	543	419
9. Nikšićki	2.099	980	1.119
10. Pljevaljski	1.292	584	708
11. Podgorički	3.434	1.635	1.799
12. Cetinjski	1.899	925	974
TOTAL:	20.616	9.585	11.031

Radoica Luburić, *Društvo Crne Gore u Drugom svjetskom ratu*, Podgorica 1995. str. 74

* Podatke prikupio Hristos E. Ntounias

V-3. Fragment iz izvještaja federalnog službenika Ministarstva unutrašnjih poslova Njemačke, upućenog čelniku civilne administracije Donje Štajerske, od 30. maja 1941. o masovnim preseljenjima Slovenaca⁶⁸

Najteži proces koji se mora riješiti u Donjoj Štajerskoj sastoji se u tome da se donjoštajersko nacionalno tijelo očisti od stranog slovenskog elementa koji ne može da se podvrgne procesu germanizacije. Ako ponovna germanizacija Donje Štajerske uopće ima izgleda da uspije, i ako ovaj jugoistočni kraj treba da postane pouzdana granica spram uvijek burnog Balkana, onda lokalno stanovništvo mora da bude oslobođeno od svakog sastojka koji ometa germanizaciju bilo u pogledu rase bilo u pogledu ponašanja. Zadatak Štajerske patriotske asocijacije može da uspije samo ako je teren adekvatno očišćen. Zato se planira deportacija (preseljenje) stanovništva, koja će biti izvedena u četiri faze, i to na način koji se pokazao kao uspješan u sličnim aktivnostima na drugim ponovo zadobijenim teritorijama Rajha (posebno na Istoku).

Historijske pretpostavke ovih mjera više su nego očigledne. Jasan pogled na stvarne potrebe mora da ostavi po strani sve suviše humane emocije koje su također svojstvene njemačkoj prirodi; to je potrebno posebno ako se uzmu u obzir nemilosrdne destruktivne konfrontacije kojima je njemačka nacionalnost bila izložena ovdje, u Donjoj Štajerskoj, od strane onih koji sada treba da odu.

Deportacije u Srbiju i djelimično u Hrvatsku biće izvedene vozovima sa po oko 1.000 lica. Početak i trajanje akcije (u ovom trenutku planiraju se jedan ili dva voza dnevno) još nisu određeni.

Ferenc, str. 43

Što je cilj planirane deportacije (preseljenja) stanovništva? Šta su bile posljedice ovog plana?

V-4. Izvještaj visokog predstavnika za Ljubljansku provinciju, od 24. avgusta 1942, o programu aktivnosti u regionu

U vezi s povjerljivim dokumentom br. 1362/2, datiranim 16. avgusta, uzimam slobodu da dam skicu programa aktivnosti koje namjeravam da sprovedem u ovoj provinciji. [...]

1. Problem slovenačkog stanovništva može da se riješi na tri načina:

- a. njegovim uništenjem;
- b. njegovom deportacijom;
- c. uklanjanjem opozicionih elemenata, koje bi se moglo sprovesti ostvarivanjem teške, mada pravedne politike homogenizacije, s ciljem postavljanja temelja za korisnu i pravednu kooperaciju. To bi nam dalo mogućnost za asimilaciju, koju je moguće postići samo tokom vremena. Zato moramo da odlučimo koji put hoćemo izaberati.

2. Za masovne deportacije stanovništva moraćemo da koristimo unaprijed pripremljene programe i oni će morati da budu sprovedeni unutar čitave provincije. Bilo bi bolje organizirati radne logore umjesto internirskih logora u kojima ljudi ništa ne rade, nego samo dokono sjede.

3. Za svrhu zamjenjivanja slovenačkog stanovništva Italijanima, mora se utvrditi sljedeće:

- a. kuda će slovenačko stanovništvo biti preseljeno;
- b. gdje će se naći odgovarajuće italijansko stanovništvo, u kojem slučaju treba imati u vidu da su ljudi iz sjevernih i centralnih oblasti najpogodniji za naseljavanje na slovenačkim teritorijama;
- c. ako oblast duž granice treba da bude potpuno italijanizirana, treba odrediti njenu širinu (20 do 30 km);
- d. ako cjelokupno slovenačko stanovništvo treba da bude preseljeno, proces treba da počne u oblastima duž granice, gdje Slovenci žive pod Italijom.

Moje je mišljenje da bi potpuno, pa čak i djelimično preseljenje slovenačkog stanovništva teško bilo moguće tokom rata.

Ferenc, str. 73-74

⁶⁸ Njemačka je, između dva svjetska rata, smatrala slovenačku teritoriju njemačkom i poslije okupacije htjela je da je formalno pripoji Njemačkoj, kao južnu granicu Rajha. Trebalo je da se to odigra u roku od šest mjeseci (do kraja 1941). Plan je bio da Slovenci budu deportirani ili germanizirani, i da zemlja bude naseljena Njemcima.

🔑 Dok je italijanska „meka“ okupacija bila neuspješna, vojne i civilne vlasti su, slijedeći Musolinijeve instrukcije, preduzele iste mjere kao i Njemci u njihovoj okupacionoj zoni: strijeljanje talaca i masovne egzekucije uhvaćenih partizana, ilegalnih aktivista Osvobodilne fronte, stanovnika mjestâ osumnjičenih za vezu sa oslobodilačkim pokretom, ali i potpuno nevinih ljudi. (U ukupnom periodu italijanske okupacije Ljubljanske provincije, italijanske oružane snage strijeljale su najmanje 416 pojedinaca i 238 grupa sa 1.153 lica, u ukupnom broju 1.569 lica, ne uzimajući u obzir one koje je osudio vojni sud u Ljubljani, kao ni masovne deportacije). Krajnji cilj bio je da se slovenačka nacionalna teritorija „očisti“ i pripremi za naseljavanje italijanskim stanovništvom poslije rata.

? Koje su sličnosti, a koje razlike između njemačkog i italijanskog plana (uporedi ovaj izvor s prethodnim)?

► Sl. 51 - Izbjegllice iz Bosne u Srbiji, 1941.

Milošević, *Izbjegllice i preseljenici*, str 246

🔑 Više od 400.000 srpskih izbjeglica sa svih teritorija Jugoslavije našlo je utočište na teritoriji okupirane Srbije.

V-5. Progon njemačke manjine u Rumuniji poslije rata

1. Internaciji podliježu svi muškarci između 17 i 45 godina.
2. Takođe i sve žene između 18 i 30 godina.
3. Nema izuzetaka iz gorepomenutih kategorija, izuzev ako je riječ o ženama sa djecom mlađom od godinu dana i ljudima koji pate od bolesti koja ih onespособljava da rade. [...]
6. Svi oni koji podliježu pravilima o internaciji moraju biti isporučeni respektivnom Žandarmerijskom puku koji će ih dovesti do mjesta za okupljanje, koje su prethodno odredili policija i žandarmerijske vlasti; treba napomenuti da ta mjesta za okupljanje moraju biti locirana pored željezničke stanice.
7. One koji su podložni internaciji, sami moraju obezbijediti hranu do mjesta okupljanja; od tog momenta nadalje, hranu će im obezbijediti rumunske vlasti (žandarmi i policija) za dva do šest dana, za koje vrijeme moraju da dobiju bar jedan topao obrok dnevno.

Deportarea etnicilor germani din România în Uniunea Sovietică (1945), str. 38–39

🔑 Okupacija Rumunije od strane Crvene armije vodila je progonu njemačke manjine u Rumuniji. Mnogi etnički Njemci deportovani su u SSSR. Ovaj dokument br. 32.475-S, koji je izdao generalni direktor policije, sadrži specifikaciju u vezi s internacijom etničkih Njemaca (3. januar 1945).

? Da li je sovjetska okupacija donijela Rumuniji slobodu i demokratiju? Smatraš li da je normalno deportovati ljude samo na osnovu njihovog etničkog porijekla? Da li su oni koji su bili deportovani bili i krivi? Da li se iko zanimao da razdvoji krive, koje treba kazniti, od ostalih? Je li ti poznat ijedan drugi primjer „kolektivne krivice“ iz istorije XX stoljeća

V-6. Lična bilješka britanskog premijera Vinstona Čerčila, adresirana na britanskog ministra spoljnih poslova, u vezi s deportacijom rumunskih građana njemačkog porijekla u Rusiju (19. januar 1945)

Lična bilješka Premijera
Ulica Dauning 10
Vajthol
19. I 1945.

Serijski br. M 91/5

MINISTRU SPOLJNIH POSLOVA

Čini mi se da zauzimamo veoma aktivan stav protiv deportiranja Austrijanaca, Saksonaca i drugih njemačkih ili kvazinjemačkih elemenata iz Rumunije u Rusiju u svrhu obavljanja različitih radova. Ako se uzme u obzir sve što je Rusija propatila, kao i plani-

rani napadi Rumunije na Rusiju, ogromna vojska koju Rusija u ovom trenutku koristi na frontu, kao i užasni uvjeti u kojima žive ljudi u mnogim djelovima Evrope, ne razumijem zašto se govori da Rusija griješi što zahtijeva sto do sto pedeset hiljada ljudi te kategorije, koji će tamo raditi pod zemljom. Moramo, također, zapamtiti da smo obećali da ćemo sudbinu Rumunije ostaviti u rukama Rusa. S obzirom na sve što se dogodilo, ne mogu da smatram pogrešnim što Rusi uzimaju Rumune, ma kog porijekla oni bili, da rade za njih u njihovim rudnicima.

Deportarea etnicilor germani din România în Uniunea Sovietică (1945), str. 31

Okarakteriziraj s moralne tačke gledišta stav Vinstona Čerčila. Da li taj stav poštuje ljudska prava koja promoviraju Ujedinjene nacije?

► **Sl. 52 - Povratak slovenačkih domobrana u junu 1945.**

Slovenačka Domovinska garda osnovana je septembra 1943. u Ljubljani, kako bi se borila protiv Osvobodilne fronte. Organizirali su je Njemci i njeni su članovi bili većinom katolici i antikomunisti. Njemci, koji nisu vjerovali Domovinskoj gardi, zahtijevali su da njeni članovi potvrde svoju lojalnost javnom zakletvom, koja će biti položena na svečanosti na dan Hitlerovog rođendana (20. april 1944). Na kraju rata, članovi Domovinske garde su, zajedno s njemačkom vojskom, odstupili u Austriju, gdje su ih Britanci

razoružali kao njemačke kolaboracioniste. Juna 1945. Britanci su ih vratili natrag u Sloveniju. Između 7.000 i 11.000 ljudi ubijeno je na nekoliko lokacija u Sloveniji. Ti masakri su do 1975. bili tajna za slovenačku javnost. U osamdesetim godinama intelektualci su počeli otvoreno da raspravljaju o masovnim ubistvima, odgovornosti za njih i njihovim mučnim posljedicama. Poslije prvih demokratskih izbora 1990, na Kočevskom rogu, gdje se nalazi najveća masovna grobnica, održana je ceremonija pomirenja.

Vc. Promjene političkog sistema

V-7. Čerčilova ponuda za sporazum o „procentima“⁶⁹

Rumunija	Rusija	90%	
	Ostali	10%	
Grčka	Velika Brit.	90%	
	Ostali	10%	
Jugoslavija		50/50	
Mađarska		50/50	
Bugarska	Rusija	75%	90%
	Ostali	25%	10%

България – своенравният съюзник на Третия райх,
Sofija, 1992, str. 96

► Sl. 53 - Atinjani slave dolazak britanske vojske poslije oslobođenja

Istoria, tom 16, str. 101

Može se vidjeti kako britanska i američka zastava vise odmah pored grčke, zajedno sa simbolima EAM-a i Komunističke partije (KKE).

⁶⁹ Podneseno Staljinu 9. oktobra 1944.

⁷⁰ U to vrijeme u Bosni i Hercegovini nisu sprovedeni demokratski izbori.

V-8. Jačanje vlasti Narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini

Prijedlog odluke o osnivanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine kao najviše zakonodavne i izvršne vlasti federalne jedinice BiH

1. jul 1944.

Član 1

Pozivajući se na slobodno izraženu volju naroda u Bosni i Hercegovini⁷⁰ i u skladu s odlukama donijetim na Drugom zasjedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije u Jajcu 29. i 30. novembra 1943, Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine proglašava sebe najvišim organom državnog autoriteta u Bosni i Hercegovini, kao ravnopravnoj federalnoj jedinici u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji.

Zgonjanin i dr. (ur.), str. 399

Key Tokom 1944. partizanske trupe konsolidirale su svoj autoritet u cijeloj Jugoslaviji, uključujući i Bosnu i Hercegovinu. U odlukama Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine možemo vidjeti kako se sistematski radilo da se ostvari komunistički monopol vlasti poslije rata.

? Komentiraj činjenicu da izvor pominje „slobodno izraženu volju naroda“ iako u Bosni i Hercegovini nijesu sprovedeni demokratski izbori. Postoji li sličan primjer u tvojoj zemlji?

V-9. Maja 1945. Josip Horvat, novinar i historičar, posmatra odlazak ustaša i dolazak partizana u Zagreb

8. – Prošetao kroz Tuškanac. Putem sam se smijao kao dijete – četiri godine i mjesec dana nisi onuda smio prolaziti. Na toj sitnici osjetio sam da je došla sloboda, da ulazimo u nov život. Tako je čudno

kod srca, mozgom čovjek ne kapira da je nestalo straha. [...]

9. – Gradom još prolazi pridošla vojska, sva razderana, ali sjajno naoružana, pravi borci. [...] *A propos* poderani i zamazani borci: kolika su laž slikarske kompozicije ratnih scena – ratnici su uvijek na njima čisti, dotjerani, počešljani i izbrijani – to više nije ni idealiziranje, ni stiliziranje – pusta glupavost.

14. – Loše spavao zbog silne vrućine. Bio u mame i na šetnji. Pozvali me u HIBZ (*Hrvatski izdavački bibliografski zavod*) ispuniti osobne podatke. Tamo je raspoloženje uglavnom nujno. U HIBZ-u je postavljen kao komesar neki učitelj, koji u stvari nema pojma. S Fricikom se vratio kući, gdje je došlo do par časaka panike, jer su nekakvi uniformirani ljudi odveli Cigu; ali incident se svršio sretno, pušten je nakon pola sata. Jedino je stradao neki njegov sanduk s finim alatom.

Josip Horvat, *Preživjeti u Zagrebu*, str. 229–331

Šta misliš o akcijama nove, partizanske vlasti, kakve su opisane gore? Da li je prema tvom mišljenju Horvat autocenzurirao svoj dnevnik?

► **Sl. 54 - Partizani ulaze u Zagreb 8. maja 1945.**

Muzej grada Zagreba

Opiši fotografiju: da li je očigledno da fotografija pokazuje historijski događaj? Zašto je glavni zagrebački trg prazan?

Sl. 55 - Miting na Trgu bana Jelačića, maja 1945, pošto su partizani preuzeli vlast

Galerija Državnog arhiva, Zagreb

Zašto je glavni gradski trg bio prepun ljudi nekoliko dana pošto su partizani ušli u Zagreb? Što su bili mogući motivi njihovog dolaska na miting koji su organizirale nove vlasti?

V-10. Fragment iz izvještaja o sastanku Bugarske radničke partije (komunista), na kojoj je raspravljano o presudama izrečenim članovima bivšeg režima

20. januar 1945.

Dnevni red: Razmjena ideja i mišljenja o presudama u dva procesa. [...]

Ministar Minčo Najčev: Drugovi narodni tužioc rade na potpuno pogrešan način. Oni traže najteži zločin, a onda, u odnosu na njega, ostale zločine stepenuju kao lakše. Oni hoće smrtnu kaznu samo za one najkrivlje, a za ostale (koji nisu toliko krivi u poređenju s prethodnima) hoće lakše presude. Oni ne traže dokaze koji bi bili dovoljni da se dokaže da postoji ozbiljan zločin koji mora biti kažnjen smrtnom kaznom, nego traže one druge, koji su načinili teže zločine.

Georgij Čankov: Naši tužioc ne postupaju na način na koji to čine ljudi kojima je stalo da posijeku tu kamarilu, nego kao ljudi koji stoje po strani od svekolike borbe koju vode Bugari, i samo mjere krivicu. Naši tužioc ne postupaju kao ljudi koji traže

makar i najmanje dokaze kojima bi se utvrdilo da su ti kriminalci krivi...

Trajčo Kostov: Nikako ne možemo da se složimo s načinom postupanja naših drugova tužilaca. Ja predlažem: za regente – smrtna kazna, za svu trojicu... Za savjetnike – Sevova i drugu četvoricu – smrtna kazna... Za prvi kabinet Filova – jasno je – smrt. [...]

Za drugi kabinet Filova: isto. [...]

Sprovesti.

Хрестоматия по История на България 1944-1948, Sofija 1992, str. 484-485

? Na koji se način donose presude – na osnovu stvarne krivice, ili na osnovu nekog drugog mjerila? Jesu li političke vođe nadležne da donose takve odluke, ili to treba da čine relevantne sudske institucije?

V-11. i V-12. Izvodi iz izvještaja ministra pravde dr Minča Najčeva Nacionalnom komitetu Otadžbinskog fronta o broju ljudi kojima je Narodni sud Bugarske izrekao presudu

[...] Od 23. decembra 1944. do 31. marta 1945. Narodni sud sudio je u 145 slučajeva sa 10.907 optuženih. Oni su osuđeni sljedećim kaznama: 2.680 – osuđeno na smrt; 1.921 – doživotna kazna; 1.376 – 19–20 godina zatvora; 962 – 15 godina zatvora; 727 – 10 godina; ostalih 3.241 – manje od 10 godina. Imovina gotovo svih osuđenika konfiskovana je.

Manov, str. 21

Britanski memorandum u vezi sa suđenjima i izvršenjem presuda protiv takozvanih ratnih zločinaca u oslobođenim i satelitskim zemljama

Britanska ambasada u Vašingtonu, 31. mart 1945.

[...] 2. Iako su lica koja su kažnjena smrtnom kaznom u nedavnim procesima u Bugarskoj svrstana u „ratne zločince“, očigledno je na osnovu optužnica i drugih okolnosti u vezi sa suđenjima da su ta suđenja u stvari političkog karaktera. U ovu svrhu donesen je specijalni *ex post facto* zakon. Koristi se prilika

da se uklone mnogi političari koji su neprijateljski raspoloženi prema onima koji su sada na vlasti.

3. Takva čistka, mada je izvedena djelimično, lako će uzrokovati vakuum u političkom životu zemlje, omogućavajući tako određenoj jednopartijskoj vladi da preuzme vlast i ustanovi diktaturu.

България своенравният съюзник на Третия райх, Sofija 1992, str. 222–223

? Ako znaš da broj osuđenih na smrt u nirnberškim procesima iznosi nekoliko desetina, a da je broj osuđenih u Japanu čak i manji, kako objašnjavaš veliki broj smrtnih presuda koje je donio Narodni sud u Bugarskoj? Kako je Britanska ambasada u Vašingtonu komentirala ova suđenja?

► Sl. 56 - Topao doček makedonskih vojnih, političkih i državnih vođa u oslobođenom Skoplju (13. novembar 1944)

V-13. Fragment koji opisuje invaziju Crvene armije na Bugarsku i preuzimanje vlasti od strane Otadžbinskog fronta

Četiri i po decenije je 9. septembar 1944. slavljen kao „antifašistički narodni ustanak“ i „socijalistička revolucija“. U stvari, bio je to državni udar uz pomoć druge zemlje, čija je vojska ušla u Bugarsku pošto nam je objavila rat. U Bugarskoj ni metak nije ispaljen protiv Staljinove Crvene armije. Naprotiv, ona je pozdravljena dobrodošlicom, kao naš osloboditelj...

Gerilci su trijumfalno počeli da izlaze iz šumâ, da silaze u gradove i sela, mašući crvenim zastavama i uzvikujući parole: SMRT FAŠIZMU, SLOBODA NARODU! Najčešće korišćena riječ tih dana bila je SMRT!

[...] Nije bilo nikakvog ustanka, jer je vlada Otadžbinskog fronta uzela vlast bez krvoprolića. Ali, upravo su oni, novi ljudi na vlasti, počeli da prolivaju krv.

Od prvog dana svoje vladavine. Sve se to odigralo uz prećutnu saglasnost „bratuški – braće“ (Rusa).

Manov, str. 11–12

? Kako ovaj autor gleda na promjenu režima? Koja je uloga Crvene armije u ovom događaju, na jednoj strani, i partizana i Otadžbinskog fronta, na drugoj? Kako pobjednici to predstavljaju?

► **Sl. 57 - Beograđani pozdravljaju bugarsku vojsku**

Key „Neka živi bratska bugarska vojska“ – tako su Beograđani pozdravili svoje susjede. Do septembra 1944. Bugarska je bila saveznik Centralnih sila i pod okupacijom je držala značajne djelove Srbije i Makedonije. Poslije toga pristupila je antihitlerovskoj koaliciji i zajedno sa jugoslovenskim partizanima i djelovima 3. ukrajinskog fronta borila se na jugoslavenskoj, mađarskoj i austrijskoj teritoriji.

? **Opća pitanja za potpoglavlje Vc**

Kakve su se političke promjene odigrale u tvojoj zemlji poslije Drugog svjetskog rata? Da li su se ikakve druge velike političke promjene odigrale u decenijama koje su uslijedile i iz kog razloga? Usporedi svoju zemlju sa susjednim zemljama.

ŠESTO POGLAVLJE

Sjećanje na rat

Ovo poglavlje nudi nešto drugačiji pogled na ratne događaje; ta perspektiva podrazumijeva izvjesnu distancu. Ona je neminovna, jer nas od tih događaja dijeli vrijeme koje je u međuvremenu proteklo. Memoari, uspomene i intervjui o njima pojavljuju se mnogo kasnije nego što su se sami događaji odigrali. Razlog za to je protok vremena i distanca koja nastaje kad se memoari, uspomene i intervjui prezentiraju mnogo kasnije nego što su se odigrali sami događaji. Poslije određenog vremena, učesnici događaja mogu da vide svoja iskustva u drugačijoj svjetlosti, ili iz drugog ugla. Zanimljivo je posmatrati smjer promjene naratorove perspektive i pokušati naći razloge za nju (namjerno preoblikovanje historije i svoje uloge u njoj, promjene uzrokovane promjenom naratorovog političkog stava i njegovih pogleda na život, izbljedjelo sjećanje, uticaji drugih itd.).

Drugi vid distance na koji se nailazi u izvorima koji slijede jeste distanca dokumentarne prezentacije, tj. stvarnih, istinskih događaja. Ta distanca najjasnije se vidi u književnim djelima. Među njima možemo da nađemo širok spektar različitosti, od onih primjetno ideološki obojenih i neubjedljivih, beživotnih, crno-bijelih, do onih u kojima se uzajamno dopunjavaju realistička prezentacija i visoka umjetnička vrijednost stvarajući zaokruženu cjelinu. Neki primjeri iz ovog spektra mogu se naći u izvorima koji slijede.

VI-1. Intervju sa Jožetom Požarom (rođenim 1932. u Sloveniji), siročetom Drugog svjetskog rata

Sjećam se da je rat bio noćna mora, koja je na nesreću bila stvarna. Ali, sve moje uspomene zamagljene su činjenicom da je jednoga dana italijanski vojnik odveo mog oca i strijeljao ga kao taoca u Podpeču, zajedno sa još pet drugih seljana iz Bresta.

Moje uspomene na mladost su mučne. Moj život je u to vrijeme bio vrlo težak. Ja, moje sestre Milka i Marija, moj brat Marin, moj otac Jože i moja majka Ivanka živjeli smo na malom imanju. Izdržavali smo se radom na imanju. Naš život bio je sličan životu drugih porodica u selu Brest i u okolini.

Sve se promijenilo, ili možda je bolje reći slomilo, kad je moj otac odveden i strijeljan. Stvari su se još pogoršale kad je majka 1944. odvedena u njemački koncentracioni logor. U to vrijeme imao sam dvanaest godina i počeo sam da brinem o kući i porodici. Kasnije se moja tetka Alojzija Gruden iz Ljubljane pobrinula za moje sestre Milku i Mariju i mog brata Marina, a naši susjedi brinuli su o meni. Ostao sam sa njima do 1945, kad se majka vratila iz

koncentracionog logora... Život se nastavio. Svi smo se nekako snašli, ali bi sigurno bilo bolje da je moj otac bio s nama kad nam je bio najviše potreban... I danas se uzbudim dok stojim na grobu moga oca u Tomišelju i razmišljam o njegovoj smrti u vrijeme kad nam je toliko bio potreban.

[Brest, april 2003]

Illegalčki borec, Ljubljana, 2003.

 Kako bi opisao uspomene Jožeta Požara? Sjeti se velikog broja civila koji su nastradali u Drugom svjetskom ratu i pokušaj da zamisliš koliko je priča nalik na njegovu.

VI-2. Izvod iz polubiografskog romana Fikreta Demiraga

Datum je bio 28. april 1941. Zarobljeni smo tokom prvog mjeseca dolaska u Grčku i tokom jedanaestog mjeseca otkako smo se pridružili pokretu. Bilo je teško vjerovati da više od polovine nas nikada nije opalilo ni metka tokom čitave svoje vojničke karijere.

Razlog za to je u velikoj mjeri što je većina Kiprana služila u rezervi.

Kad smo stigli do druma, primijetili smo omanjeg njemačkog vojnika. Bio je to prvi njemački vojnik koga sam ikad vidio. Izgledao je umoran i sit svega. Ništa u izgledu ovog nacističkog vojnika nije sugeriralo da je poseban ili superioran! Jedina stvar po kojoj se razlikovao bila je mašinka u njegovim rukama, koja je bila okrenuta u pravcu hiljada ratnih zarobljenika koji su se spuštali s planina.

Report br. 46, str. 14

U vrijeme rata Kipar je bio kolonija britanske krunice. Mnogi kiparski Grci i Turci pridružili su se Kiparskoj regimenti i borili se protiv nacističke Njemačke. Mnogi od njih su zarobljeni i proveli su neko vrijeme u njemačkim logorima za ratne zarobljenike.

Zbog čega je Bilal Denizal (narator) bio zbunjeno? Kako on opisuje njemačkog vojnika? On je iznenađen što vojnik ne izgleda ni „poseban ni superioran“. Zašto je očekivao da izgleda tako?

VI-3. Bugarski partizanski komandant Denčo Znepolski o preinačavanju historije pokreta otpora u godinama Drugog svjetskog rata

Duboko sam ubijeden da historija ne može da se piše po naredbi, nekoliko decenija kasnije. Ona je stvorena tokom gerilskih borbi, ali postalo je uobičajeno da neki ljudi manipuliraju činjenicama i prilagođavaju ih svojim vlastitim ambicijama...

I tako, kad smo dopali zatvora 1951–1954. mnogi ljudi zahvaćeni epidemijom „slabljenja memorije“ počeli su da izvrću historijsku istinu i da produkuju izmišljene dokaze kako bi njihova prošlost odgovarala njihovom sadašnjem položaju u Partiji i državnoj hijerarhiji. Kao da je bilo obavezno da izjave kako su bili veliki komandanti za vrijeme oružanih borbi protiv fašizma, ne bi li njihove biografije zvučale prestižnije! Neki od njih zaista su imali dovoljno revolucionarnog iskustva i nije im bilo potrebno da pretjeruju u prikazima svog života prije 9. septembra, ali ... i to je za ljude!

Znepolski, str. 316

Ko su ljudi koji preinačuju historiju? Zašto oni to čine?

► Sl. 58 - Fresko-kompozicija Borka Lazeskog

Ova fresko-kompozicija predstavlja narodno-oslobodilačku i antifašističku borbu makedonskog naroda za vrijeme Drugog svjetskog rata (1941–1945).

► Sl. 59 - Scena iz filma *Užička republika*

Jugoslovenska kinoteka, Beograd

Ovaj film snimio je beogradski režiser Žika Mitrović 1974. godine. *Užička republika* je paradigma posljednje faze uljepšane i romantizirane interpretacije kakvu daju „partizanski filmovi“.

VI-4. General Ktin Sanatesku o kontrastu između „javne“ informacije i realnosti na frontu (izvod iz njegovog dnevnika)

Petnaesti decembar 1942. Danas je red za čitanje novina od 23. i 24. novembra [1942]. Hroničar *Universula* kaže: „U sektoru donjeg Dona, rumunske i njemačke trupe koje su nekoliko dana bile angažovane u užasnim defanzivnim bitkama odbile su nekoliko puta ponovljeni napad neprijatelja i slomile konjički puk koji je uspio da se probije do svojih položaja, ali koji nije mogao da izbjegne da bude opkoljen.“ Nema lakonskije formulacije. Ako je konjički puk bio zaista uništen, to znači otprilike dvanaestinu cjelokupne ruske konjice koja se borila na tom frontu, jer su postojale tri konjičke divizije. Gospodine hroničaru, dozvolite da vam kažem kakva je bila situacija u to vrijeme: rumunske divizije 5, 6, 13, 15. i dio 14. divizije potpuno su opkoljene. Jedanaesti njemački korpus i 1. rumunska konjička divizija, prinuđeni da pređu na istočnu

stranu Dona, i 48. njemački oklopni korpus bili su suočeni s nemogućnošću djelovanja, što je navelo generala Hajma – zvanog mali Romel – da preuzme komandu. Neprijatelj je stigao na Cir u Istočnoj Oblivskajoj, presijecajući prugu koja je snabdijevala trupe u Staljingradu. Kao što, bez sumnje, možete vidjeti/vidjeti, gospodine hroničaru, propast... Vidim, gospodine hroničaru, da vi samo kopirate lažljive njemačke kominikee, kojima dodajete nekoliko praznih riječi da biste napunili dvije kolumne novina; eto, za to ste vi plaćeni. Sada shvatam da nikada nije napisano toliko neistina kao u zvaničnim ratnim kominikeima...

Sănătescu, str. 87–88

 Komentiraj razliku između perspektive vojnika i one koju iznosi štampa. Zašto je štampa izvrtala realnost? Da li je to izvrtanje opravdano?

► Sl. 60 - Đorđe Andrejević Kun (1904–1964), *Strijeljanje*, 1943.

Jugoslovenska grafika 1900–1950. Katalog izložbe, Beograd, decembar 1977 – februar 1978, Beograd, 1977, katalog br. 12.

VI-5. Anđelka Martić u svojoj kratkoj priči *Susret* opisuje kako dječak traži svog oca partizana

Okrenuvši leđa zgaristištu, brzim se korakom uputio prema šumi, u kojoj je zamirala udaljena pucnjava. Spaljeno selo ostalo je u nizini. Dječak se više nijednom nije okrenuo da ga pogleda. U njemu su

ostali njegovi najmiliji da ih nikada više ne vidi, da nikada više ne čuje njihove riječi...

Šuma ga je okružila šumom svoga lišća i plašljivim cvrkutom ptica, koje se čudno stapalo sa sve slabijom pucnjavom. Ta pucnjava bijaše njegov cilj. Tamo se bore partizani i među njima njegov otac, koga sad jedinog ima na ovome svijetu. Hoće li ga naći? Mora, mora, mora ga naći! A onda će ostati s njim, otac će mu dati pušku i on će osvećivati selo u dolini i spaljenu kućicu u plodnom voćnjaku. [...]

Borba se utišala. Začuje se mrmor glasova. Partizani nisu bili daleko. Dječak osjeti kako mu uzbuđeno udara srce u toplom očekivanju susreta s ocem...

Časak potom stajao je pognute glave nad mrtvim partizanom, koga su upravo donijeli iz borbe. Niz lice su mu tekle krupne suze, a mršava mu ramena potresao grčevit plač. Oko njega su šutke stajali drugovi. Nitko ga nije tješio, nitko mu nije govorio umirujuće riječi. A šta bi i koristilo. Njegovu bol ništa ne može smanjiti!

Odjednom, odlučno odmahne glavom, musavim rukavom obriše suze, a onda se prigne k ocu. Iz njegove krupne mrtve šake slabašnim ručicama izvuče pušku, zabaci je na rame i teška se koraka

uputi prema četi kojoj je do časa prije stajao na čelu njegov otac.

Nitko nije imao snage da ga zaustavi.

Martić, 118–120

Partizanska književnost za djecu bila je poseban književni žanr u poslijeratnoj komunističkoj Jugoslaviji. Jedan od najistaknutijih njenih predstavnika bila je Anđelka Martić.

Da li misliš da su se događaji kao što je ovaj zaista desili – dijete izgubi roditelje – pridruži se partizanima i postane borac? Da li u ekstremnim situacijama djeca smiju da postanu vojnici? Nije suštinsko pitanje da li je to poželjno, ali ako može da bude dozvoljeno – da li su akcije partizanskog komandira koji je takve stvari dozvolio razumljive? Da li je priča Anđelke Martić idealizirana? Objasni svoj stav. Uporedi ovaj izvod sa tekstom III–2 i slikom 22.

VI–6. *Bjgunac* – pjesma Jakovosa Kambanelisa

BJEGUNAC iz *Mauthauzena* Jakovosa Kambanelisa

Janos Ber sa sjevera
Ne može da podnese ograde
On steže srce, bježi
I trči do sela u dolini.

Daj mi malo hljeba, gospođo,
I odjeću da se preobučem
Preda mnom je dug put
Moram da letim preko jezera.

Kud god da ode, gdje god da stane,
On sije strah
I glas, tajni glas
„Sakrijte se, sakrijte se od bjegunca.“

Ja nisam ubica, hrišćani,
Ni životinja koja će vas pojesti
Ja sam pobjegao iz zatvora
Da bih otišao kući.

O, kakva strašna pošast
U staroj zemlji Bertolta Brehta
Janos je predat SS-u
I odveden je na strijeljanje.

Mauthauzen je ciklus pjesama koji je komponovao Mikis Teodorakis, međunarodno priznat kao muzički genije i kao najveći živi grčki kompozitor. Autor stihova je Jakovos Kambanelis. Kompozicija je nastala 1965. i snimljena je 1966. Jakovos Kambanelis rođen je 1922. i smatra se jednim od rodonačelnika poslijeratne grčke drame. On i njegov prijatelj uhvaćeni su i poslani u Mauthauzen, gdje je on proveo dvije i po godine. Prema Kambanelisu, Janos Ber bio je Poljak koji je, pošto je uhvaćen u bjekstvu, javno strijeljan.

Kako se osjećao bjegunac? Zašto niko nije htio da mu pomogne?

VI–7. *Ivlin Vo* opisuje partizanski napad (iz posljednjeg dijela njegove ratne trilogije *Sword of Honour*)

Konvoj je krenuo kroz predio rustične ljepote, kao kroz akvarel iz prethodnog stoljeća. Đerdani blistavih paprika visili su sa streha. Žene koje su radile u polju ponekad bi mahnule u pozdrav, ponekad bi sakrile lice. Nije bilo vidljive razlike između „oslobođene“ teritorije i one koja je stenjala pod stranim ugnjetavanjem. [...]

Za manje od sata ugledali su karaulu. Odabrano je mjesto udaljeno oko petsto jardi. Bilo je dobro sakriveno lišćem, i posmatrači su tu mogli udobno i bezbjedno da sačekaju razvoj događaja. [...]

U pola devet ispod njih se začula puščana paljba. Partizanski general djelovao je uznemireno. [...] Partizanski kurir poslat je dolje da vidi što se događa. Vatra je prestala prije nego što se vratio. Kad je raportirao, prevodilac je rekao generalu Špicu: „Nije ništa, bila je greška.“

„Ode nam iznenađenje.“

De Suza, koji je čuo i razumio kurirov izvještaj, rekao je Gaju (*alter ego Ivline Voa*): „To je bila druga brigada, stigla je iznenada. Ovi su prvo mislili da je neprijatelj,

pa su zapucali. Niko nije pogođen, ali kao što je rekao naš drugar, ode nam iznenađenje.“

Više nije bilo mira u dolini. Narednih četvrt sata čuli su se povremeni pucnji, sporadični, činilo se, neki sa zaslona karaule, neki iz okolne zaštite; onda, tačno u deset, baš kad se minutna kazaljka na savršenom satu generala Špica poklopila s brojem, na plavom nebu su se uz urlik pojavila dva aviona (britanska vazдушna podrška). Obrušili su se jedan za drugim. Prvi je simultano ispalio dvije rakete, koje su promašile cilj i eksplodirale u šumi iza njega, gdje je sada bio grupisan dio snaga koje su napadale. Drugi je pucao preciznije. Ali, njegove rakete pale su na zidnu konstrukciju, podižući u vazduh gomilu šteta. Zatim su avioni uzletjeli i načinili nekoliko krugova. Gaj, koji se sjećao bombardera—obrušivača koji su na Kritu neumorno progonili i tukli trupe na terenu, čekao je da se vrate. Ali oni su se umjesto toga izgubili sa vidika i nijesu se više ni čuli. Avijatičar, koji je poslat da ih otprati, stajao je u blizini. „Sjajno urađeno“, rekao je, „u pravo vrijeme, pravo u metu.“ „I to je sve?“, pitao je Gaj.

„To je sve. Sad vojnici (partizani) mogu da urade svoj dio.“

Ali partizani nisu uradili ništa.

„Izgleda“, objasnio je prevodilac generalu Špicu, „da napad mora da bude odložen. Njemačka oklopna kolona je upozorena i krenula je ovamo.“

„Šta će da urade vaši ljudi?“

„Raspršiće se prije nego što stigne njemačka oklopna kolona. To je tajna naših velikih i mnogobrojnih pobjeda.“

Waugh, str. 288–291

🔑 Ivlin Vo je učestvovao u ratu na teritoriji Hrvatske (Topusko, Vis) kao član Britanske vojne misije kod partizana. Zadatak Misije bio je da osmotri situaciju i obavijesti saveznike ko se zapravo bori protiv Njemaca u Jugoslaviji (partizani ili četnici).

❓ U koji bismo žanr, osim u ratnu prozu, mogli da uvrstimo Voov opis (humor, farsa, akcija, komedija akcije...)? Kakav se odnos između pisca i partizana može otkriti u tekstu? Je li ovaj fragment u potpunosti izmišljen ili je zasnovan na istinitim događajima? Uporedi ga sa tekstom II–24.

► Sl. 61 i sl. 62 - Dva plakata iz grčkih filmova o Drugom svjetskom ratu

Προδοσία (Izdaja), 1964.

Soldatos, tom. 1, str. 147

Τι έκανες στον πόλεμο Θανάση; (Što si ti radio u ratu, Tanasise?), 1971.

Soldatos, tom. 2, str. 4

VI-8. Izvod iz prvog romana Dobrice Ćosića *Daleko je sunce*

Da sastanak bude neobičan, splele su se sve okolnosti. Vreme je stalo na ponoć. Mećava zavija kao da samu smrt kolju. Odred opkoljen, ljudi gladni, malaksali, zima i strah stružu po iskidanom snu. Komesar ih budi i zove u štapsku kolibu. Ona je puna dima. Partijci se zgužvali jedan preko drugog, cvokoću od zime, a spavljivi mrmljaju proteste zbog sastanka u ovo vreme. Naslanjajući se jedan na drugog, neki su odmah počeli da dremaju, ne čekajući da saslušaju ni dnevni red.

Pavle reče:

– Na dnevnom redu je, drugovi, samo jedna tačka: šta da se radi u ovoj situaciji? Mi se u štabu ne slažemo. Imamo posebna mišljenja i izgleda da niko nije spreman da odustane od svog mišljenja. Evo u čemu je stvar...

Pavle govori, a Vuksan misli: „Kako mogu da se ne slažu, a rukovodioci su i stari komunisti. Znači, neko je od njih oportunist... A ko je?... Pa naravno, Uča ima pravo: mi smo na Jastrepcu⁷¹ gospodari. Zašto da bežiš iz svoje baze... Pa ovaj Gvozden je lud. Što ti je sitnosopstvenička duša. Čim ima privatnu svojinu, nesiguran je za revoluciju. Spavaj, jedi i čekaj da Nemci odu. Šta je njemu? On je odan čovek... Čudo! [...] Kud ćeš u Moravu⁷² i Kopaonik⁷³, kad tamo ne možeš da makneš od četnika.⁷⁴ Narod je zaveden protiv nas. Bar da je leto, pa možeš i po kukuruzima. Izbegavanje borbe...“

[...] Dok je Pavle govorio, Gvozden i još nekolicina upadali su u reč, pa je Pavle više puta morao energično da ih opominje.

„... Ovo više ne liči na partijski sastanak. Ovo je svađa. Treba ih sve pokažnjavati i izabrati novog rukovodioca. Razbijaju jedinstvo ćelije. Razbiće i odred. Šta je njima? Panikirali se. Nije ovo pevačko društvo!“

[...] Pavle je potpuno u pravu! Ostavite te izmišljotine o terenu. Naš je teren svuda gde ima okupatora. [...]

– Ako mi napustimo Jastrebac, politički ćemo potpuno da izgubimo ovaj teren. Narod će da se razočara u nas. Dražinci⁷⁵ će da stvore organizaciju i poklaće nas sve...

[...] – Kad pođoh u partizane – produži Đurđe – kaže ti meni onaj krezubi Vuksan: ‘Rusi će da puste padobrance, svake noći ih očekujemo. Rat je gotov za mesec dana. Nekoliko noći se pripremasmo da palimo vatre kad se pojave sovjetski avioni. Prođe leto, pade slana, za slanom inje, pa sneg narolja do pojasa, a Hitler njuška oko Moskve. ‘Šta bi ovo’ – pitam ja. – Na proleće će – kaže – da se svrši. – Dobro – velim – da čekam Đurđevdan, a ono evo i drugi sneg gazim kao mečka po Jastrepcu.

[...] Vuk se iskašlja, namršti i podrhtavajućim glasom progovori:

– Vojni sud je druga Gvozdena osudio na smrt...

Neko jeknu u stroju; nekolicina duboko uzdahnuše. Vuk zastade kao da očekuje da neko nešto kaže, pa nastavi:

– ... jer je ovaj, u najtežim momentima naše borbe, pokušavao da izazove pobunu u odredu i time, ovaj, izvršio najtežu izdaju! Postao je izdajnik!... To smo mi odlučili!... Jednoglasno! [...] Samo se Gvozden na to jače trgao, cibnuo, okrenuo glavu, pogledao Vuka – i zanemio. [...] – Dosta!... Ne brukaj me više! – Gvozdenov glas ciknu kao slomljena sablja. Koraknu dva koraka napred, uspravi se, ljutito i prkosno podiže glavu, ošinu pogledom po stroju i zategnutim treperavim glasom tiše reče:

– ... Vi sad nemate vremena da raspravljate o pravdi. Vama se žuri. Nemojte zbog mene da gubite vreme. [...] Evo drugovi, ko nema dobar kaput, neka uzme moju gunju – raskopča se širokim pokretom i baci gunj pred stroj.“

Ćosić, str. 24, 25, 42, 144

⁷¹ Planina u centralnoj Srbiji

⁷² Rijeka u centralnoj Srbiji

⁷³ Planina u južnoj Srbiji

⁷⁴ Kolokvijalno ime za pripadnike kolaboracionističkog, rojalističkog i nacionalističkog pokreta „Jugoslovenska vojska u otadžbini“, koja je bila glavni domaći politički i vojni neprijatelj partizanskog pokreta kojim je rukovodila Komunistička partija.

⁷⁵ General Dragoljub Draža Mihailović, vođa „četničkog“ pokreta

► Prvi roman Dobrice Ćosića (1921), pisca i političara, *Daleko je sunce*, objavljen 1954, predstavljao je novinu u književnosti o „narodno-oslobodilačkom ratu i revoluciji“ u vrijeme kada se pojavio. Njegovi junaci, pripadnici partizanske jedinice koja nastoji da se probije iz neprijateljskog obruča, nisu „heroji bez mane i straha“, nego ljudi sa svojim sumnjama, strahovima, pa čak i ideološkim kolebanjima.

❓ Kako je pisac opisao odnose između partizana u ovoj četi? Misliš li da je to realističan opis? Objasni svoj stav.

► **Sl. 63 - Slika Guri Madija, koja pokazuje partizanski napad na njemačku vojnu jedinicu**

Epopaja e Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare e Popullit Shqiptar, 1939–1944.

► **Sl. 64 - Slika Fatos Hadžiua, koja pokazuje epizodu sa bojnog polja u Drugom svjetskom ratu**

Epopaja e Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare e Popullit Shqiptar, 1939–1944.

❓ Da li ti ove dvije slike izgledaju realistično? Objasni svoj stav.

VI-9. Tekst iz knjige *Delirul Marina Prede*, objavljene 1975, opisuje događaj iz perspektive vojnika. Primjetna je realističnost opisa, u kojem se idealizam sukobljava s tragičnom realnošću rata

U četiri sata četa je, zajedno sa komandantom, otpočela napad. Stefan im se pridružio. Dahtao je. „O, bože,“ pomislio je iznenada, „možda ću sad umrijeti“ i ta misao bila je toliko nova i neočekivana da ga je iznenadila i uplašila. Kako li to izgleda, ne postojati više? I nesvjesno, ne razumijevajući, vidio je kako ispred njega, ovamo i onamo, vojnici padaju, neki kao posječeni, neki bacajući se sami na zemlju i uzalud tražeći zaklon na ravnoj površini nizine. Instinktivno se i sam bacio na zemlju i tek tada je shvatio da odnekud ispred njega dolazi razorna i neprestana vatra. I kapetan se ispružio po zemlji nekoliko koraka od njega. Pucnjava stade. „Juriš!“, začu ga Stefan kako viče, „Naprijed!“ I kapetan skoči i pojuri. Četa, razvijena u strijelce, ponovi napad, ali iznenada neprijateljske mašinke počеше nanovo silovito da štekću i vojnici se još jednom baciše na tlo.

„Juriš!“, povika kapetan kad je vatra stala.

Ali niko više nije slušao naredbu. Pjeneći se od bijesa, kapetan poče divlje da psuje i prijeti. Uzalud... Kapetan još jednom viknu:

„Četa, naprijed!“

I podiže se, i pojuri naprijed dajući primjer vojnicima. Oni potrčaše za njim, ali još jednom dospješe pod mitraljesku vatru neprijatelja, a kapetan dobi šaku metaka u stomak. Ležeći na zemlji, vojnici začuše njegov samrtni hropac i psovke upućene bolničarima, zato što neće da dođu po njega. Polako, kao crvi, vojnici počеше da se povlače, ostavljajući na poljani polovinu svojih drugova, mrtvih i ranjenih. Bolničari su bili na dužnosti, ali nisu bili kadri da iznesu ranjene iza linije borbe jer ih je bilo premnogo.

Pređa, str. 394

Da li ovaj izvještaj daje herojsku sliku rata? Zašto vojnici nijesu poslušali naredbu? Da li ih to čini izdajnicima? Da li je čovjek uvijek u stanju da kontroliše svoje ponašanje u takvim situacijama? Komentiraj sličnost piščeve perspektive i perspektive boraca. Uzmi za referencu svjedočenja Neagu Đuvare i Viktora Budeskua.

► **Sl. 65. Scena iz komičnog stripa *Balkan ekspres* od Branislava Keraca i Branka Plavšića, na osnovu scenarija Gordana Mihića**

Stripoteka

Strip je adaptacija filmova koji su bili veoma popularni osamdesetih godina. Ti filmovi služili su se crnim humorom kako bi opisali ratna iskustva grupe mladih sitnih lopova, koji su, boreći se da prežive, i protiv svoje volje postali „specifični“ učesnici pokreta otpora. Ovaj satirično-humoristični pristup žanru „partizanskog vesterna“, kakav je jugoslovenska kinematografija stvorila kao jedan od svojih centralnih motiva tokom četrdeset godina, predstavljao je novinu. On se može smatrati dijelom općeg nastojanja da se ideološki i politički „uglancana“ zvanična historija Drugog svjetskog rata, zajedno sa njenom umjetničkom interpretacijom, koja se dugom upotrebom izlizala, podvrgne „reviziji“.

VI-10. Atmosfera u Kolašinskom zatvoru

Otvori se kapija, pomoli se jaka sraža. Uz plač djece i kletve žena, uz glasno opraštanje s onima što ostaju – dugi red povezanih u dvoje prođe kroz kapiju i poče da puni kamione. Muklo su odzvanjali koraci i pokreti, malo su se i rijetko čule riječi iz razgovora, prigušeni žagor nadjačavalo je hroptanje mašina sve dok iz prvog kamiona ne poče nevjerojatna ženska pjesma:

duša plače, srce cvili –
zbogom družo, zbogom mili...

Kuković kao oparen istrča kroz kapiju i poče da viče nešto što se nije moglo razabrati ili je svakako značilo zabranu. Kao ranjen medvjed zamumla Jovan Marković da mu pomogne, a u prekidima se čulo kako laje Rajačević i štekće Risto Obradović. Ženska pjesma se pokoleba i ugasi, ali se tada iz drugog kamiona češe čvrsti muški glasovi, neujednačeni, tršavi i plahoviti:

Zbogom, brda i doline,
zbogom, krvav Kolašine...

Na pjesmu kao na požar počеше da viču sa svih strana. Diže se urnebes, stražari opališe desetak metaka nad glavama pjevača, a onda se čuše suludi povici Kukovića: „Ne pucaj, stoko! Ne pucaj pasji sine!“ – pa graja umuknu, a pjesma kao plamen obuhvati i zagluši sve:

Oj Polimlje, rodno mjesto ,
tebe ću se sjećati često.....

Sad su pjevali i muškarci i žene i oni što još nisu stigli na kamione i čitava kolona za njima u dvorištu. Pjevali su i oni što ne odlaze daleko, što ovdje čekaju kao svoj posljednji čas. Pokušavao je da sa njim pjeva i načelnik Ančić, izbačen iz jednog a još ne primljen u drugo društvo, čvrsto vezan u posljednjem redu kolone, zgužvan, blijed, u iscrpljenim kamašnjama, bez kaiševa koje su zatvorenici podrugljivo zvali „amovi“, bez znakova i grba na kapi.

Lalić, str. 167–168

Mihailo Lalić (1914–1992) istaknuti je crnogorski književnik. Njegov tematski krug odnosio se na NOR u Crnoj Gori. Najznačajnija djela: *Lelejska gora*, *Svadba*, *Ratna sreća* itd. Prvi je dobitnik Njegoševe nagrade 1963. Dobio je i NIN-ovu nagradu 1973, kao i nagradu „21 jul“, najviše priznanje općine Berane.

VI-11. Izvodi iz romana *Duvan* Dimitra Dimova

Varvara nije izgledala toliko loše – bar ne loše koliko bi se moglo očekivati u oporim uslovima, u kojima nije bilo moguće voditi računa ni o elementarnim sopstvenim potrebama. Ali, sama je o svom izgledu mislila rđavo. „Mora biti da izgledam kao vještica“, mislila je gorko se sjećajući da je u posljednjoj bici izgubila češalj. Da, gubiš strpljenje, potpuno si iscrpljena neprestanim njihanjem između života i smrti. Taj način života te je iscrpio, pretvorio te je u zlovoljnu, sparušenu ženu baš sad kad se pobjeda približava, kad želiš da izgledaš svježije i privlačno, kad si počela da čezneš za ljubavlju. Sve si žrtvovala za Partiju, i ispustila si radost života. Partizanski život nameće čovjeku strahovite napore i traži natčovječansko poricanje vlastitog ja. Još uvijek se držiš, ali samo zahvaljujući svom razumu. Odatle i tvoj konflikt, tvoja nervoza, tvoja nesposobnost da prihvatiš veliki dualizam u ljudima i stvarima, koji podstiče njihov razvoj...

[...] „Šta ćeš da radiš kad uzmemo vlast?“
„Što god mi Partija naredi.“

A ja ću da se lijepo obučem... Prvo što ću uraditi

je da se okupam i obučem... Pa neću izgledati kao babuskar! [...] Komunisti moraju da vole život. [...] Možeš da voliš život kad si prijatna za druge ljude, kad si čista i uredna...

[...] Sada je (Irina) željela da se povuče u tišinu borova u Čamkoriji, pod nebo zasuto hladnim zvijezdama, i da bez daha osluškuje ono što će tek doći. Jer, što god da se dogodi, ona je nepovrediva. Fizička ruševina starog svijeta nije je se ticala, a novi svijet je nije plašio. Imala je novac napolju, koji niko nije mogao da dirne, a te noći bila je uvjerena da se komunisti neće svetiti ženama. Ipak, bila je svjesna da postoji nešto drugo čemu ne može da umakne, nešto što zastrašuje više nego oduzimanje bogatstva ili osveta gladnih. A to je bila njena unutrašnja ruina. Bio je to pepeo svega što je iskusila do tada i od užasa one noći, užasa koji se iznenada pretvorio u sumornu apatiju...

[...] To je bila prosta istina! [...] Realistični, hladni i snažni Irinin um nije se plašio da to prihvati, pa se odmah pomirio bez gnjeva ili panike. U međuvremenu stotine razmaženih žena djetinjasto su plakale i padale u nesvijest, jer su po njihovim tepisima gacale blatnjave vojničke čizme, ili zato što su njihovi prostrani stanovi naseljavani beskućnicima. Nijesu mogle da shvate da je to neumoljivi tok života, da se život sastoji od međuzavisnih događaja i da parazitska egzistencija jednih neizbježno izaziva bijesni revolt drugih...

Dimov, str. 564–569, 628, 667

Dimitar Dimov (1909–1966) čuveni je bugarski prozni i dramski pisac. Po obrazovanju je veterinar i napisao je preko četrdeset istraživačkih radova. Njegov najpoznatiji roman je *Duvan*, napisan 1951. Na zahtjev vođa bugarske Komunističke partije, roman je prepravljen i dodato je još likova ljudi iz pokreta otpora. Uprkos vanknjiževnim referencama, *Duvan* je postao najomiljenija knjiga mnogih generacija Bugara. Navedeni fragmenti prikazuju psihološki stav dviju radikalno različitih žena – partizanke Varvare i žene iz višeg sloja Irine, na kraju Drugog svjetskog rata.

Kako dvije žene zamišljaju neposredne promjene svog života? Kakve rezultate očekuju? U čemu su dvije žene slične?

VI-12. Kiparski Turčin Kemal Redžep Susuzlu (Kemal Recep Susuzlu) govori o svojim zatvoreničkim danima, koje je proveo sa vođom kiparskih Grka Glafkosom Kleridesom⁷⁶

Kad smo stigli, februara 1942, leđa na našim košuljama i koljena na našim pantalonama bila su obilježena crvenim trouglom. Ta je mjera bila preduzeta da bi se olakšala identifikacija svakog zarobljenika koji bi htio da pobjegne iz logora. Crveni križ dijelio je dopisnice tako da smo mogli da obavijestimo druge da smo još živi. Ko bi vjerovao da je tako?

Logor je bio podijeljen u kvartove ograđene bodljikavom žicom. U zgradi preko puta nas nalazio se avijatičarski personal. Bili smo u dobrim odnosima s njima uprkos činjenici da nas je razdvajala bodljikava žica. Pilot Glafkos Klerides bio je među njima. Slao je poruku da želi da pređe na našu stranu i tražio je odjeću kako ne bi mogli da ga identificiraju. Probio se kroz bodljikavu žicu i prešao na našu stranu. Čim je stigao, počeo je da stvara organizaciju koja bi mogla da se pozabavi problemima Kiprana. Održani su izbori i on je izabran za predsjednika. Glafkos Klerides bio je odgovoran za sve Kiprane, a ja sam bio odgovoran za bolesne.

Ulus Irkad, str. 15–16

► Sl. 66 - Scena iz albanskog filma *Kad zora zarudi*

Hodžha, str. 160–161

Ovo je scena iz filma *Kad zora zarudi*, snimljenog 1971. u Tirani, na temu Drugog svjetskog rata. Ona prikazuje sukob partizana i njemačkih vojnika. Zanimljivo je da su u gotovo svim filmovima iz Drugog svjetskog rata njemačke trupe brojnije od partizana, ali su na kraju partizani pobjednici u bitkama. Ova fotografija to savršeno prikazuje.

Uporedi ovu sliku sa tekстом VI–7.

Opća pitanja za poglavlje VI

Napravi intervju sa babom ili djedom – zapiši njihova sjećanja na rat. Analiziraj slike: što one pokazuju? Interpretiraj slike i napiši kratak esej. Da li je ijedan autor opisao sretan trenutak u svom životu tokom rata?

Nacionalni praznici vezani za Drugi svjetski rat			
Zemlja	Datum	Praznik	Opis
Albanija	29. novembar	Dan oslobođenja	Oslobođenje od Njemaca 1944. godine
Bosna i Hercegovina	25. novembar	Nacionalni dan	Prva sjednica ZAVNO-BIH-a (partizanska skupština, 1943)
Bugarska	-	-	-
Hrvatska	22. jun	Dan antifašističke borbe	Početak ustanka (1941)
Zajednica kiparskih Grka	28. oktobar	Dan Ochi („Ne“ dan)	Grčko odbijanje italijanskog ultimatum (1940)
BJR Makedonija	11. oktobar	Dan ustanka	Početak ustanka (1941)
Grčka	28. oktobar	Ochi dan („Ne“ dan)	Grčko odbijanje italijanskog ultimatum (1940)
Rumunija	-	-	-
Slovenija	27. april	Dan otpora	Formiranje Osvobodilne fronte (1941)
Srbija	9. maj	Dan pobjede	Dan kapitulacije Trećeg Rajha
Crna Gora	13. jul	Dan državnosti	Početak ustanka (1941)
Turska	-	-	-

⁷⁶ Obojica su poslata iz solunskog logora za ratne zarobljenike u Stalag (njemački zatvor za podoficire i vojnike nižeg ranga). Susuzlu je opisao svoje iskustvo iz Stalaga 1993. godine u novinama *Yeni Democrat*.

Bibliografija

- Ayhan Aktar, *Varlik Vergisi ve Turkleştirme Politikaları* [Porez na prihod od kapitala i politika turcifikacije], Istanbul, 2000.
- *Ta aetopoula. Anagnostiko tritis kai tetartis taxis* [Mali orao. Čitanka za treći i četvrti razred], 1944, ed. 'Eleftheris Elladas', obnovljeno izdanje
- Nisim Albahari et al. (prir.), *Sarajevo u revoluciji*, Sarajevo, 1979.
- Julian Amery, *Sons of the Eagle: A Study in Guerrilla War* [Sinovi orlova: studija gerilskog ratovanja], London, 1984.
- Bashkimi [Jedinstvo], jun 1944.
- *Bleiburg*, grupa autora, priredio Marko Grčić, Zagreb, 1990.
- Branislav Božović, *Beograd pod komesarskom upravom 1941*, Beograd, 1998.
- Branislav Božović, *Poruke streljanog grada*, Beograd, 1961.
- Don Pietro Brignoli, *Sveta maša za moje ustreljene* [Sveta misa za moje strijeljane], Gorica, 1995.
- България – своенравният съюзник на Третия райх [Bugarska – Neukrotivi saveznik Trećeg rajha], Sofija, 1992.
- *Хрестоматия по История на България* [Hrestomatija bugarske istorije 1944–1948], Sofija, 1992.
- Nicholas J. Costa, *Shattered Illusions, Albania, Greece and Yugoslavia* [Razbijene iluzije, Albanija, Grčka i Jugoslavija], New York, 1998.
- Ivan Cvitković, *Ko je bio Alojzije Stepinac*, Sarajevo, 1986.
- Dobrica Ćosić, *Daleko je sunce*, Beograd, 1963.
- Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita I–II*, Rijeka–Zagreb, 1981.
- *Deportarea etnicilor germani din România în Uniunea Sovietică(1945)*, [Deportacija rumunskih Njemaca u Sovjetski Savez], prir. Hannelore Baier, Braşov, 1994.
- Dimitar Dimov, *Тютюн* [Duvan], Sofia, 2000.
- Dobri and Elena Djurov, *Murgaš. Memoari*, Sofija, 1983.
- *Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и национална држава, том втори*, [Dokumenti o borbi makedonskog naroda za samostalnost i nacionalnu državu], Skopje, 1981.
- Dragojlo Dudić, *Dnevnik 1941*, Beograd, 1957.
- Polychronis K. Enepekidis, *To Olokaftoma ton Evraion tis Ellados 1941–1944* [Holokaust Jevreja u Grčkoj 1941–1944], Athens, 1996.
- Feridun Cemal Erkin, *Dýşişlerinde 43 yıl Anılar-Yorumlar* [34 godine u spoljnim poslovima. Memoari – Komentari], Ankara, 1980.
- *Evreii din România între anii 1940–1944, vol. I: Legislație antievreiască* [Rumunski Jevreji između 1940–1944, 1. tom: Antisemitska legislativa], prir. Lya Benjamin, Bucureşti, 1993.
- *Evreii din România între anii 1940–1944, vol. II* [Rumunski Jevreji između 1940–1944, 2. tom], ed. Lya Benjamin, Bucureşti, Edit. Hasefer, 1996, doc. 44.; doc. 98.
- Tone Ferenc, *Okupacijski sistemi na Slovenskem* [Okupacioni sistemi na slovenačkoj teritoriji], Ljubljana, 1997.
- Hagen Fleischer, *Stemma kai svastika. I Ellada tis Katochis kai tis Antistasis 1941–1944, vol. 2* [Kruna i svastika. Njemačka u okupaciji i otporu 1941–1944, 2 tom], Athens, 1995.
- Giomtov Giakoel, *Apomnimonevmata 1941–1943* [Memoari 1941–1943], Thessaloniki 1993.
- Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, 2001.
- *Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939–1945* (ed. W. Hubatsch) [Hitlerova uputstva za vođenje rata 1939–1945].
- Josip Horvat, *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943–1945*, Zagreb, 1989.

- Josip Horvat, *Hrvatski mikrokozam između dva rata (1919–1941)*; u: Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1983.
- *Hylli i Dritës*, [Zvijezda svjetlosti], The Oriental Catholic Mission in Lushnje, December 1940, 601.
- Demir D. Hysolli, *Life of Death for Freedom [Život ili smrt za slobodu]*, USA, 1995.
- John Iatridis (ed.), *I Ellada sti dekaetia 1940–1950. Ena ethnos se krisi [Grčka tokom decenije 1940–1950. Nacija u krizi]*, Athens, 1984.
- *Ilegalčki Borec [Ilegalac]*, Ljubljana, 2003.
- *Istoria tou Ellinikou Ethnous [Istorija grčke nacije]*, vol. 16, Athens, Ekdotiki Athinon, 2000.
- *Извори за Ослободителната војна и Револуција во Македонија, 1941–1945 [Izvori za oslobodilački rat i revoluciju u Makedoniji, 1941–1945]*, tom I, knjiga 3, Skopje, 1970.
- *Ulus Irkad, Cypriots Together in the Second World War [Kipranci zajedno u Drugom svjetskom ratu]*, preveo Metin Kemal, „*The Friends of Cyprus Report*“, br. 46, jesen 2003.
- Ilija Jakovljević, *Konclogor na Savi*, Zagreb, 1999.
- Fikreta Jelić–Butić, *Četnici u Hrvatskoj 1941–1945*, Zagreb, 1986.
- Konstantin Katsarov, *60 години живяна история [60 godina proživljene istorije]*, Sofija, 1993.
- Danail Krapchev, *Izbrani statii [Izabrani članci]*, Sofia, 1992.
- Jure Krišto, *Sukob simbola, politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb, 2001.
- Bogdan Krizman, *Pavelić i ustaše*, Zagreb, 1978.
- Fitzroy MacLean, *Rat na Balkanu*, Zagreb, 1964.
- *Magazin istoric [Istorijски magazin]*, Bucharest, October 2002.
- Agnes Jensen Mangerich, *Albanian Escape: The true story of U.S. army nurses behind enemy lines. [Albanski izlaz: Istinita priča o bolničarkama vojske SAD iza neprijateljskih linija]* The University Press of Kentucky, 1999.
- Georgi Manov, *Černata skala [Crna stijena]*, Sofia, 1997.
- Anđelka Martić, *Vuk na Voćinskoj cesti*, Zagreb, 1971.
- Mihailo Lalić, *Svadba*, Podgorica, 1966.
- Milija Stanišić, *Dubinski slojevi Trinaestojulskog ustanka u Crnoj Gori*, Podgorica, 2005.
- Mark Mazonjer, *Stin Ellada tou Hitler. I empeiria tis Katochis [U Hitlerovoj Grčkoj. Iskustvo okupacije]*, Athens, 1995.
- *Memoari patrijarha srpskog Gavriila*, Beograd, 1990.
- *Minoritati etnoculturale. Marturii documentare. Tiganii din Romania (1919–1944) [Etnokulturne manjine: Rumunski Romi (1919–1944). Dokumentarna svjedočenja]*, prii. L. Nastasa, A. Varga, C. A. Andreescu, Cluj Napoca, 2001, doc. 339.
- Bogdan Murgescu et al., *Istoria României în texte [Istorija Rumunije u tekstualnim izvorima]*, București, 2001.
- E. C. W. Myers, *Greek Entanglement*, London, 1985 (prvi put objavljeno: 1955).
- National Archives Braşov, *Gradska vijećnica opštine Bod*, file 76/1944, f. 83.
- Kosta Nikolić, *Strah i nada u Srbiji 1941–1944: Svakodnevi život pod okupacijom*, Beograd, 2002. *Novo vreme*, 25. septembar 1942.
- James O'Donnel, *A coming of age: Albania under Enver Hodža [Punoljetstvo Albanije: Albanija i Enver Hodža]*, New York, 1999.
- Faik Okte, *The tragedy of the Turkish Capital Tax [Tragedija turskog poreza na prihod od kapitala]*, Croom Helm Limited 1987.

- Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988*, tematska zbirka dokumenata, Beograd, 1988.
- Stoyan Petrov-Chomakov, *Duhът na diplomaciŌta [Duh diplomatije]*, Sofia, 2002.
- Slavko Stanišić, *Stvaranje Crnogorske narodne omladine*, „Istorijski zapisi”, br. 2, Titograd, 1968.
- *Politika*, 28. mart 1941.
- Ivor Porter, *Operat,iunea Autonomus [Autonomna operacija]*, București, 1991.
- John Ivan Prcela, *Dražen Živić, Hrvatski holokaust*, Zagreb, 2001.
- Jadranka Selhanović, *Podgorica – život iznova*, Podgorica, 2009.
- Marin Preda, *Delirul [Divljina]*, Craiova 1975.
- Enver Redžić, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija*, Sarajevo, 1987.
- Božo Repe, *Sodobna zgodovina. Zgodovina za 4. letnik gimnazij [Savremena istorija. Istorijska za 4. razred osnovne škole]*, Ljubljana, 2002.
- Božo Repe, Intervju sa Cvetom Kobalom (video), Memorial Center Mauthausen.
- Božo Repe, *Naša doba*, Ljubljana, 1996.
- Milan Ristović (prir.), *Izveštaj glavnog rabina Jugoslavije dr Isaka Alkalaja, o događajima u Jugoslaviji između marta i kraja juna 1941: „Naši doživljaji i utisci o poslednjim događajima u Jugoslaviji” [Our experiences and impressions of the recent events in Yugoslavia]*, „Tokovi istorije“, 1–2/1997, str. 181–182.
- Constantin Sănătescu, *Jurnal [Dnevnik]*, București 1993.
- Emil Sattolo, *Tragom istine*, Nova Gradiška, 2002.
- Ioan Scurtu et al., *Istora României între 1918–1944 (culegere) [Istorijska Rumunije između 1918. i 1944. (zbirka tekstova)]*, București, 1982.
- Stanford J. Shaw, *Turkey and the Holocaust [Turska i holokaust]* London, 1993.
- David Smiley, *Albanian Assignment*, London, 1984.
- *Srpski narod*, 3. jun 1942.
- Ivan Stančov, *Diplomat i gradinar [Diplomata i baštovan]*, Sofia, 2000.
- Ivan Šibl, *Sjećanja 1–3*, Zagreb, 1986.
- Rastislav Terzioski, *Денационализаторската дејност на бугарските културно-просветни институции во Македонија [Denacionalizatorska aktivnost bugarskih kulturno-obrazovnih institucija u Makedoniji]*, Skopje, 1974, prema: Istorijski arhiv KPJ, tom VII, Beograd, 1951.
- Борбата на българския евреи по време на Втората световна война [Borba bugarskog naroda za odbranu i spas Jevreja u Bugarskoj tokom Drugog svjetskog rata], Sofija, 1978.
- *Оцеляванто. Сборник документи 1940–1944 [Opstanak: Kompilacija dokumenata 1940–1944]*, Sofija, 1995.
- *Tito – Churchill: Strogo tajno*, prir. B. Biber, Zagreb, Ljubljana, 1981.
- *Tomori*, 6. avgust 1940, 2; 11. avgust 1940, 2.
- Stajko Trifonov, *Българският национален въпрос 1919–1944 В: Нови студии по ългарска история 1918–1948 [Bugarski nacionalni problem 1919–1944, u: Novi eseji o bugarskoj istoriji]*, Sofia, 1992.
- *Universul*, 7/2 03. 1942, str. 4; 5/01. 1942, str. 1; 291/28. 10. 1944; 44/15. 02. 1942; 318/26. 11. 1944.
- Radoica Luburić, *Društvo Crne Gore u Drugom svjetskom ratu*, Podgorica, 1995.
- Radoje Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori 1941–1945, četnički i federalistički pokret Cetinje*, 1977.

- Riki Van Bouschoten, *Anapoda chronia. Syllogiki mnimi kai istoria sto Ziaka Grevenon (1900–1950)* [Teške godine. Kolektivne uspomene i istorija u Ziaka Grevenon (1900–1950)], Athens, 1997.
- Ivan Venedikov, *По делата им ше ги познаете* [Prepoznaćeš ih po njihovim djelima], Sofija 1993.
- Aleksandar Vojinović, *Ante Pavelić*, Zagreb, 1988.
- Evelyn Waugh, *The End of the Battle* (the “Sword of Honour” trilogy), Boston/New York/London, 2000.
- Ahmed Emin Yalman, *Yakýn Tarihte Górdüklerim ve Geçirdiklerim vol 3 (1922–1944)* [Stvari viđene i živiljene u nedavnoj prošlosti (1922–1944)], Istanbul, 1970.
- Zoran Lakić, *Narodna vlast u Crnoj Gori 1941–1945*, Cetinje–Beograd, 1981.
- *Zbornik dokumenta NOR*, tom III, knj. 4. Beograd, 1953.
- *Zbornik dokumenata i podataka o NOR naroda Jugoslavije, tom XIV, knjiga 1. Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića 1941–1942*, Beograd, 1981, dok. br. 34.
- Žarko Zgonjanin, et al. (prir.), *Kozara u Narodnooslobodilačkom ratu. Zapisi i sjećanja*. Knjiga šesta, Beograd, 1978.
- *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd, 1952.
- Dencho Znepolski, *Посмъистна изповед*, Sofija, 1998.
- *Жените од Македонија во Народноослободителната војна [Žene Makedonije i narodnooslobodilački rat]*, Skopje, 1976.
- Vladimir Žerjavić, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, Zagreb, 1992.
- D. Živojinović – D. Lučić, *Varvarstvo u ime Hristovo*. Prilozi za Magnum crimen, Nova knjiga, Beograd, 1988, str. 554–556.

Vizualni materijal

- „Akbaba“, 24. avgust 1939.
- Arhiv grada Beograda
- Beograd, Narodna biblioteka Srbije, Zbirka plakata
- Rifat Bali, *Musa'nýn Evlatları, Cumhuriyet'in Yurttaşları* [Mojsijeva djeca, građani republike], Istanbul, 2003.
- Hrvatski historijski muzej
- *Cumhuriyet Ansiklopedisi* [Enciklopedija republike] tom. 2 (1941–1960), Istanbul, 2002.
- Vladimir Dedijer, *Dnevnik, 1941–1942*, 2. izdanje, Beograd, 1951.
- *Epopeja e Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare e Popullit Shqiptar, 1939–1944*. [Epopeja antifašističke nacionalno-oslobodilačke borbe albanskog naroda, 1939–1944], Tiranë, 1980.
- Hagen Fleischer, *Stemma kai svastika. I Ellada tis Katochis kai tis Antistasis 1941–1944, vol. 2* [Kruna i svastika. Grčka u okupaciji i otporu 1941–1944, 2. tom], Athens, 1995.
- Galerija državnog arhiva, Zagreb
- Abaz Hodžha, *Filmi Artistik Shqiptar 1957–1984* [Albanski artistski film, 1957–1984] Tiranë, 1987.
- *Istoriki kai Ethnologiki Etaireia tis Ellados (IEEE), To epos tou '40. Laiki eikonographia* [Epika četrdesetih. Popularna ikonografija], Athens, 1987.
- Istorijski arhiv Beograda, Zbirka fotografija
- Istorijski arhiv Beograda, Uprava grada Beograd, SP III-48, k 157/15, 25. septembar 1941.
- *Jugoslovenska grafika 1900–1950*. Katalog izložbe, Beograd, decembar 1977 – februar 1978, Beograd, 1977. Jugoslovenska kinoteka, Beograd

- *Karikatur*, 24. septembar 1942.
- Jure Krišto, *Sukob simbola, politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb, 2001.
- Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941–1945*, Zagreb, 2003.
- Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, Beograd
- Muzej grada Zagreba
- Nacionalni istorijski muzej u Atini
- Narodna biblioteka Srbije, Beograd
- Kosta Nikolić, *Nemački ratni plakat u Srbiji 1941–1944*, Beograd, 2001.
- *Novo vreme*, Beograd, 16. septembar 1942.
- www.pavelicpapers.com
- Branko Petranović, Nikola Žutić (ur.), *27. mart 1941. Tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1990.
- Giannis Soldatos, *Istoria tou Ellinikou Kinimatografou [Istorija grčkog filma]*, tom. 1–2, Athens, 1999.
- *Stripoteka*.
- *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic [Jevreji Osmanskog carstva i Turske republike]*, London, New York, 1993.
- *Universul*, Bucharest, no. 30, 1 February 1942; 15 May 1942; no. 272, 5 October 1942; no. 281, 14 October 1942; no. 249, 12 September 1943; 6 October 1944; 26 October 1944.
- Aleksandar Vojinović, *Nije sramota biti Hrvat, ali je peh*, Zagreb, 1999.
- Ratni muzej u Atini, Britanska zbirka
- *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd, 1952.

Karte

Karta 1 - Drugi svjetski rat, 1939–1942. – Map 50 (str.178) in: Paul Robert Magocsi, *Historical Atlas of Central Europe* (University of Washington Press, 1993, 2002).

Karta 2 - Jugoistočna Evropa poslije Drugog svjetskog rata – Map 52 (str.186) in: Paul Robert Magocsi, op.cit.

OCIJENITE OVU KNJIGU!

Vaše mišljenje kao čitaoca/čitateljke ove knjige veoma nam je važno, i kao ocjena našeg rada i za planiranje naših budućih poduhvata. Centar za demokratiju i pomirenje u jugoistočnoj Evropi (CDRSEE), zajedno sa brojnim kolegama i saradnicima, uložio je ogroman trud, vrijeme i dragocjene dokumente u projekat „Nastava moderne historije jugoistočne Evrope“, a rezultat je knjiga koju držite u rukama. Da bismo provjerili uspješnost našeg metoda, korisnost ovog poduhvata i vrijednost naše investicije, voljeli bismo da date svoju ocjenu projekta.

Molimo za vaše iskreno mišljenje za šta će vam biti potrebno izvjesno vrijeme i trud. Poslije čitanja ove knjige, ili čak njenog korištenja u razredu, molimo vas da odete na naš web site, nađete History Workbooks section i popunite obrazac za ocjenjivanje. Formular za evaluaciju možete naći na: www.cdrsee.org/jhp/evaluate_eng.html

Ako hoćete da nam se direktno obratite, pišite nam na: info@cdrsee.org i vaš e-mail će biti direktno upućen nekome od koordinatora JHP.

Ukoliko želite, pišite nam na adresu:

Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe (CDRSEE)
Krispou 9, Ano Poli, 54634 Thessaloniki, Greece

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

371.3:94(4-12)"1939/1945"(075)
371.3:94(4)"1939/1945"(075)

Drugi svjetski rat: Historijska čitanka 4 :
dodatni nastavni materijal
Urednik Krešimir Erdelja
Urednica serije Christina Koulouri
Urednik serije na bosanskom jeziku Enes Milak
Sarajevo : CPU Printing company ; Solun : Centar
za demokratiju i pomirenje u jugoistočnoj Evropi,
2012. - 143 str. : ilustr. ; 30 cm. - (Nastava
moderne historije jugoistočne Evrope)

Prijevod djela: The Second World War. -
Bibliografija: str. 137-141 ; bibliografske i
druge bilješke uz tekst.

ISBN 978-9958-1976-6-6 (CPU)
COBISS.BH-ID 19811590
